

خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَيْهِ الْبَيِّنَاتُ

مَحْمُود

تأليف

اصغر علی روحی پروفیسر اسلام شرقیہ

اسلامیہ کالج لاہور

۱۹۶۵ء

خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلِمَهُ الْبَيَانَ

غَنِمْتُ الْوَسْجَامَ صَبُوحِي	نَعْبِ الْوَحْيِ
بِأَوْزَمِ جَمِ بَزْمِ بِيَارِ	تَبْخَابِ سِرْبِ كُنْ خَدَارِ
غُلَطْ كَفْتُمْ بِهَشْتِ جَاوَدَانِي	مِ آذَرِي بَزْمِ مَعَانِي
فَلَا كَشَوْتُ بِأَقْلَاحِ صِغَلِ	نِي دَكْشِ اِبْرِ بَهَارِي

عزیم

مشرقیہ اسلامیہ کالج لاہور

در ۹۲ء

بہ ترویجی کارگزاران مطبع مقبول عام باہتمام منشی غلام احمد چان

نقش انطباع پذیرفت

فہرست مضامین

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۵۹	غزل	۱	دیباچہ کتاب
۶۱	مثنوی		بہر پنجستین
۶۲	رباعی	۱۵	مسندہ و ربط الفاظ با اشیا
۶۵	ارشاد اے چند در شعر دلکش	۱۸	غفت و نقل الفاظ
۷۲	تخلص	۲۲	بحث در تراوی الفاظ
۷۶	تبصرہ	۲۴	علم ادب
۷۶	در سرقات شعر	۲۶	اسباب ترقیہ شوون ادبیات
۸۱	پہرہ دوہین - علم معانی		خصائص زبان پارسی بدای از
۸۱	فضاحت	۳۰	سناری امتیاز دارو
۱۸	بحث عمومی در بارہ بلاغت	۳۵	تصرفات فارسیاں
۹۱	فضاحت و بلاغت	۴۰	منتشر و منظوم
۱۵	مجاز لغوی	۴۲	در مدح و مذمت کلام منظوم
۱۲	مجازے کہ در جملہ باشد	۴۸	شعر چیست ؟
۲۲	مسند الیہ	۵۲	انواع نظم
۱۷۴	مولف مہمان دوستے	۵۲	قصیدہ

۲۳۴	تقسیم تشبیه به اعتبار وجه شبه	۱۳۷	الفاظ
۲۴۰	تقسیم تشبیه به اعتبار غرض	۱۴۰	مسند
۲۴۰	تقسیم به اعتبار اداه تشبیه	۱۴۹	تقدیم و تاخیر
۲۴۰	تبصره	۱۵۵	مسئله در باب نفی
۲۴۳	تشبیه تمثیل	۱۴۲	خبر
۲۵۹	تبصره	۱۴۸	خف
۲۵۹	فرق میان تشبیه و تمثیل	۱۷۴	انشار
۲۶۱	مسائل تشبیه	۱۸۹	اسم موصول
۲۶۹	حقیقت و مجاز	۱۹۱	قصر
۲۷۰	کنایه و مجاز	۱۹۷	فصل و وصل
۲۷۷	فرق میان تشبیه و استعاره	۲۱۱	ایجاز و اطناب
۲۸۷	تقسیم استعاره	۲۲۲	پهلو به پهلوان - علم بیان
۲۹۲	تقسیم به اعتبار تجرید و ترشح	۲۲۴	تشبیه
۲۹۳	معنی عقلی و تمثیلی	۲۲۷	مشبه و مشبه به
۳۰۳	پهلو به پهلوان - علم بدیع	۲۲۹	وجه شبه
۳۰۷	صنائع معنوی	۲۳۲	غرض تشبیه
۳۰۷	توریه		
۳۰۸	ایهام مناسب	۲۳۵	تقسیم تشبیه به اعتبار طریقین

۳۲۰	تنسيق الصفات	۳۰۹	ایہام تضاد
۳۲۰	صناع لفظی	۳۰۹	طباق
۳۲۰	تجنیس	۳۰۹	مقابلہ
۳۲۱	تجنیس تام	۳۱۰	مراعاة النظر
۳۲۱	تجنیس ناقص	۳۱۰	مشاکلت
۳۲۱	تجنیس زائد	۳۱۱	عکس
۳۲۲	تجنیس مرکب	۳۱۱	رجوع
۳۲۲	تجنیس مزدوج	۳۱۱	لف و نشر
۳۲۳	تجنیس مطرف	۳۱۲	جمع
۳۲۳	تجنیس خط	۳۱۲	تفریق
۳۲۳	رد العجز علی الصدر	۳۱۳	تقسیم
۳۲۴	اشتقاق	۳۱۴	تجرید
۳۲۴	ترصیع	۳۱۴	مبالغہ
۳۲۴	اعنات	۳۱۵	مذهب کلامی
۳۲۴	تبیح	۳۱۵	حسن التعلیل
۳۲۴	ذوالقافین	۳۱۶	تاکید المدح بامیثبہ الذم
۳۲۴	متکون	۳۱۶	تاکید الذم بامیثبہ المدح
۳۲۶	توسیع	۳۱۶	استنباع
۳۲۶	سبأ و الامداد	۳۱۸	توجیه
۳۲۸	بہرہ بخارین - موازنہ و تنقید	۳۱۸	تجاہل عارف
۴۰۳	پایان نامہ	۳۱۹	قول بالموجب
		۳۱۹	اعتراض

وَعَلَّمَ الْكَلِمَاتِ عَلَيْنَا لَعَلَّ نَعْلَمُ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

M.A. LIBRARY, A.M.U.

PE1991

۱۹۹۱

اے آنکھیں تیری ماہیل ہستی تست و ناتوانی ما برمان توانائی تو۔ تاچہ
فخندہ پروردگاری کہ ہر کوچک و بزرگ را با اندازه کہ داری از گنج بے رنج
خود بہرہ بخشیدہ و تاچہ نخستہ داری کہ دست بخشش خود را بر بزدہ کاری ما از
بازار کشیدہ۔ گوہر خرد را در و رنج جانہا بود بیت نہادہ و تقدیر سخن را در
بازار صرافان معنی رواج دادہ۔

اے حمد تو خود ستائی ما	وے وصف تو نارسانی ما
بیرون و درون جان مانی	بیگانہ برنگ آشنائی
آشنا کہ توئی دوئی ننگیند	نے نے غلظم توئی ننگیند
نے نام ترا و نے نشانے	ہر نام و نشان ترا ست شانے
ہر چند کہ عقد ما کشودم	خود عقدہ بکار خویش بودم

نقشتم ز نگین نشان ندادم   حرفی عجم بیاں ندارم
 خاموشم و بر زبان سحرها   زهر آلم و در دهاں شکرها
 گرد ز در تو دور دستم   از جرعه ساغر تو مستم
 نازم جو دلی پایان ترا که میر اعظم و مظهر آتم خود را بمیزبانی جُله عالمیان برگزیدی
 و خوشیاں و بیجا نگان دُور و نزدیک را به صلای عام برخوان نوازش
 بهمان پسندیدی تا هر یک را به نعمتی که فراخور فطرت او بود بنواختی و گرسنه
 چشمان حقائق و معارف را سیر چشم ساختی - قافله سالارے که خوشتر امان
 عرصه اودات بر جاده پیرویش قطره زن آمده رانت سعادت بسر منزل مقصود
 برافراختند - و واما ندگان بادی به نجات و اتفاق بگل ولای هرزه سگالی در
 افتاده آساں را بر خود دشوار ساختند -

شنیدستم من از پیرے خردمند   که گیتی نیست جز نقش خداوند
 گراز نقش نباشد ره به نقاش   بود انجام توای لای لای کاش
 ز نقاش ار نشانی باز خواهی   بیا گویم ترا که مرد راهی
 رسول هاشمی آن قبله دل   بتقاشت کشد منزل بمنزل
 به نقشے کاں به تلقین طرازد   ز مبدء تا معاد آگاه سازد
 چها گویم ترا با تو رساند   غلط گفتم ترا از خود ستاند
 ترا که ذکر حق پیوند جان است   چو درو او نداری رایجاں است

الاگر گوش داری بشنو از من سبک بر خیز وزن دستے بدامن
اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَاحْصَاهُ أَجْمَعِينَ

اما بعد معلوم است که زبان پارسی در صف السنه مشرقیه بغایت
مطبوع و دلکش افتاده - به پنجاریکه سلاست الفاظ و عذوبت معانی و
راتازه و دلپذیرده را شکفته می سازد - و ازین جاست که در اطراف عالم
شماره فارسی گوینان از ماهران السنه اخیری بیشتر است - هر چند در آغاز
زبان استیلائی تازیان ادبیات عجیبان را نشانے نداده اند اما در اواخر
قرن ثانی شعراء و حکماء کم کم ذخیره نشر و نظم بهم رسانیدند تا در عهد ملوک آل
سامان آل آبه بر روی کار آمد - باین روز باز ارش علمائے آل دور
نظر به استحکام مبانی ادبیات خویش بسان اصحاب عربیت در تدوین و ترتیب
تصریف و نحو و معانی و غیره و کمک التفاتے جائز نه شمرند - چه ایشان خود اهل
زبان بودند و بدین واسطه خود را از رجوع بدین گونه کتب مستغنی یافتند - بخلاف
تازیان که ایشان را فریضه تبلیغ قرآن و نشر احکام ملت از اهم مقاصد
فتوحات بوده است - و اهل عجم چون از کوها سار و وسط آسیا به عزم جهانگیری
بر خاستند و بیجا پیچ کر یوه و مغاک را در نوشته قلم و دلی را بحیطه تسخیر و را آوردند
و در اقطار و جوانب آل دیار را رایت جهانداری بر افراخته سکه و خطبه آل حلد و
بنام خود گرفتند و در رتق و فتق امور مملکت اجرائے فرامین دولت و تنفیذ

احکام سلطنت و دیگر مرسلات رسل و رسائل بزبان پارسی قرار دادند -
 ہندیان مجتہدائے الناس علی دین ملوکہم صورت حال را بریں منوال مشاہدہ
 نمودہ در تعلیم و تعلیم این زبان ہمت برگماشتند و در وصول بمدارج کمال مسلکی
 جمیلہ بکار برودہ و دقیقہ نامعی نگذاشتند - تا اوسلیم الفطرتان این تیرہ خاک حضرت
 امیر خسرو دہلوی در فن سیاحت و بدیع بر طبق مذاق ابنائے آں روزگار
 کتابے موسوم بہ اعجاز خسروی تالیف نمودند و آں کتابے است کہ باہمہ
 اطناب و اطالت نظر بہ ضرورت فن بلاغت بیچ باخود ندارد - نعم در سرزمین
 خطہ فارس در ایام دولت اتابکیہ علامہ شمس الدین محمد ابن قیس رازی کہ در
 اوائل قرن ہفتم بودہ است - کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم مشتمل بر فن عروض
 و بدیع و مسائل متفرقہ علم بیان و بعضی از ارشادات فن شعر و شاعری ترتیب
 دادہ - و الحق کتابے است کہ بہتر از اں در تفصیل ضوابط نظیات فارسی
 یافتہ نشدہ - اما آں بزرگوار نیز بہ تبویب مسائل معانی چنانکہ اصحاب عربیت
 تصفح آں نمودہ اند التفاتے نمودہ و بچنین شاعر مشہور رشید و طوطا رسالہ
 موسوم بہ حدائق السحر دارد - بہ مطالعہ فقیر درآمدہ مشار الیہ در آں رسالہ غیر
 از صناعات فن بدیع بہ چیزے دیگر نپرداختہ - و صاحب تذکرہ آتشکدہ
 نسبت بہ عبیدزاکانی آوردہ کہ کتابے در علم معانی تالیف نمود - لاکن معلوم
 نمے شود کہ کتابش بہ ادبیات فارسی تعلق دارد یا تازی و از موزون طبعان

ہندو شمس الدین فقیر دہلوی در ضلال مشہور سنہ یکہزار و یکصد و پنجاہ و ہشت
ہجریہ کتابے موسوم بہ حقائق البلاغت کہ متداول بین الناس است در
فن بیان و بدیع و عروض ترتیب دادہ اما از علم معانی چنانکہ دانی اصلا در آن
سخن زائد و بہرہ علم بیان و بدیع را از کتاب مختصر المعانی تالیف علامہ سعد الدین
تفتازانی بفارسی ترجمہ زدہ و بس و بر جائے امثالہ عربیہ امثالہ فارسیہ نشانہ
و مولوی امام بخش صہبائی دہلوی بہ اشارتیکے از ہنر پروران انگلیس از فارسی
آن را بہ اردو کشیدہ -

بلے کتابے دیگر است مشہور بہ مخزن الفوائد کہ محمد فائق نامیکے از زبان
داناں مضافات اکبر آباد در آئیلے سنہ یکہزار و دوصد و پست و پنج تالیف
نمود - در اکثرے از مسائل ماخذ او کتاب المعجم مذکور است - اما چون مقلد محض
است چیزے از خود نیاوردہ - و بیچ از مباحث معانی را نشانے ندادہ - و
کتاب نزہتہ الصنائع و رسالہ ہانسوی نیز بہیں منوال یافتہ اند - و بالجملہ
آنچہ من مے جستم اثرے از اں نیا فتم فالی اللہ المشتکی بنا بریں از
ویر یاز میل خاطر م بر آں رفتہ بود کہ چوں احدے از اکابر پیشینیاں در
شرح و بسط مسائل معانی کہ بزبان پارسی تعلق دارد بوشیرہ باب موازنہ
بین الکلامین کہ دریں روزگار توجہ ابنائے زمان بدارا بیشتر مصروف است
التفاتے نمودہ اگر مشیت ازلی بہ آہنگ ایں بے بضاعت سازگار

اُفتد۔ کتابے ترتیب دادہ آند کہ متکفل تفصیل مسائل این فن شریف باشد
اما بابے طاقتی خویش بے سرو سامانی خود را جفت می یافتم بابتشہ اندیشہ
زمین دل می کا فتم

يُرِيدُ الْمَرْءُ أَنْ يُعْطِيَ مَنَّا ۖ وَيَا بِي اللَّهُ لَا مَالِي شَاءَ

آخر مصلحت در آں دیدم کہ در انصرام این مہم خطیر بد آنچہ کہ از پیشینیاں
موجود است متسک جوئم و آنچہ مفقود است در گرد آور دین آں بر طبیعت
خامدہ و قریحہ جامدہ خود اعتماد نمایم۔ ہر چند در کین تقریبہ کہ در خوشگمیل این
کار بزرگ باشد منتظر فرصت می بودم۔ اما از ر ہگذر لوازم بشریت کہ
در لباس تعلق ناگزیر است گاہ و بے گاہ مبتلائے نچہ ہموم و افکار و
معاقب شکنجہ آلام و استقام بودہ تکمیل این مقصد اہم بروئے روز نیامد۔
مع ذلک از ناپائداری حیات بے ثبات خیل می اندیشیدم کہ دور از دستان
غنیجہ امید این افسردہ خاطر ناشگفتہ ماند و گوہر آبدار تمنائے دیرنیہ ناسفتہ
کما قبل ۵ وَلَمْ يَتَفَقَّ حَتَّى مَضَى لِسَبِيلِهِ ۖ وَلَمْ حَسْرَاتٍ فِي بَطُونِ الْمُقَابِرِ

۵

خوش گلشنے است دہر کہ گلچین وزگار فرصت نمی دہد کہ تماشا کند کہ
تابہ تائید سابقہ از لی سررشتہ مقصود بدست آورم و براعتما و حیرت
عامہ کار ساز حقیقی در پایاں شہور یکہزار و سیصد و چہل و یک ہجری علی جہا

افضل الصلوات والعلی التحيات به استدعائے فرزند ارجمند کہ فیض حق سبحانہ
و تعالیٰ سالیان عمرش بہ شمارہ حروف بسملہ تقابل دارد ۵

فروغ دیدہ روشن سواد ی فراغ خاطر محنت ہم آغوش
ز چشم زخم دوراں باد ایمن بقائش با بقائے نوح ہمدوش
متّعہ اللہ بِالْعِلْمِ وَالْعَمَلِ وَبَلَّغَهُ غَايَةَ الْأَمَلِ

بہ تسوید این شگرف نامہ سپرد ا ختم و بہ دبیر عجم موسوم ساختم و کار مسودہ
را بہ مولوی عبدالرحیم کہ یکے از اعزّہ تلامذہ فقیر مولف است حوالہ نمودم
آن عزیز دستش مریزاد دوبار زحمّت نقل را متحمل گشتہ سر رشته ارادت و
اخلاص را از دست نداد فجزاہ اللہ فی الدنیا و الآخرہ مقرر است کہ
یہج علم و فن در قوے بے مصطلحات رواجے نیافتہ است زیرا کہ مصطلحات
بمنزلہ امارات و اشارات فی باشد کہ بر چیزے دلالت می کند و این امر در
ہر قوے و ہر ملکے کہ بہ تدوین و ترتیب علوم و فنون رو آورده مشاہدہ می رود
تا زیاں چوں دریں میدان قدم فراترک نہادند وضع مصطلحات علوم و فنون
را بازا ئے مصطلحات اقوام غیر یکمال خوبی انصرام دادند از آنجا کہ زبان
تازی نسبت بہ دیگر السنہ با خود فصاحت عظیم دارد و ایشان را در اتمام این مہم
وقتے بیش رونداد بنا بریں می توان گفتن کہ تا زیاں در وضع مصطلحات محتاج
سنہ دیگران نبوده اند اما امرے کہ موجب حیرت است آن است کہ

اهل عجم درین معامله تفصیر آتے و زید اند که وال است بر ضعف همت ایشان
 یا بر بے بضاعتی زبان پارسی - چه ایشان در هر شعبه علم و فن بر مصطلحات زبان
 تازی اکتفا نموده اند - اما ما هر بسبب نیکو دانند که این تقلید در هر مقام منجبتا
 چنانکه در نحو و دخول حرف جر را اصحاب عربیت مجرور خوانند و در پارسی هم تقلید
 تازی در دخول حرف جر را مجرور گویند یا آنکه هیچ از نشان جر در و بے پیدا نیست
 همچنین علامت فاعل و تازی رفع است و فاعل را مرفوع گویند و علامت
 مفعول نصب است و مفعول را منصوب گویند اما در پارسی یا هیچ از علامت
 رفع و نصب در فاعل و مفعول یافته نمی شود و با این همه القاب مرفوع و
 منصوب برائے فاعل و مفعول تجویز می کنند و این نیست مگر از تقلید کوران تازیان
 و طرفه اینکه در اردو زبان نیز باین تقلید رهنه ندیاں شده همان مصطلحات
 تازی را در اردو جا داده اند با جمله عجایاں و در مجمع مصطلحات علوم و فنون
 هیچ از خود نه ترش سیده اند بل درین باب کلی بر آثار قدیم تازیان گام زن
 آمده اند و چون چنین است مرقع خاکسار را درین تالیف ناگزیر افتاد که
 همان مصطلحات اصحاب عربیت را معتبر داشته نه به مبتدع علم معانی
 پروا زد - هر چند در بحث پنجم از مسائل که مخصوص زبان تازی است -

۱- مسائل آن ولای طفه ، الداء و ضمیر ، ثناء و قصه ، لام تشریف و غیر ذلک را در زبان پارسی

وقت عظیم روداده اما همما امکان در تفحص تراکیب پارسی که باتاری مطابقت
دارد و تقصیرے جائزند آشتی در فراهم آوردن امثله فارسیه تعادے
نورزیده یا اینهمه مشکلاتے که دریں تالیف روداده چوں درین باب انموذج
از اکابر مؤلفان عجم در دست مؤلف نبود. اگر بعضی از نشر تجامیل ضرر و مہل
مانده و در بعضی دیگر زلّے روے داده باشد چشم از غلّص اجاب نکته
شناس آن است که بر شیوہ پاک طینتان گزیده آئین مقولہ
والعذر عند کرام الناس مقبول

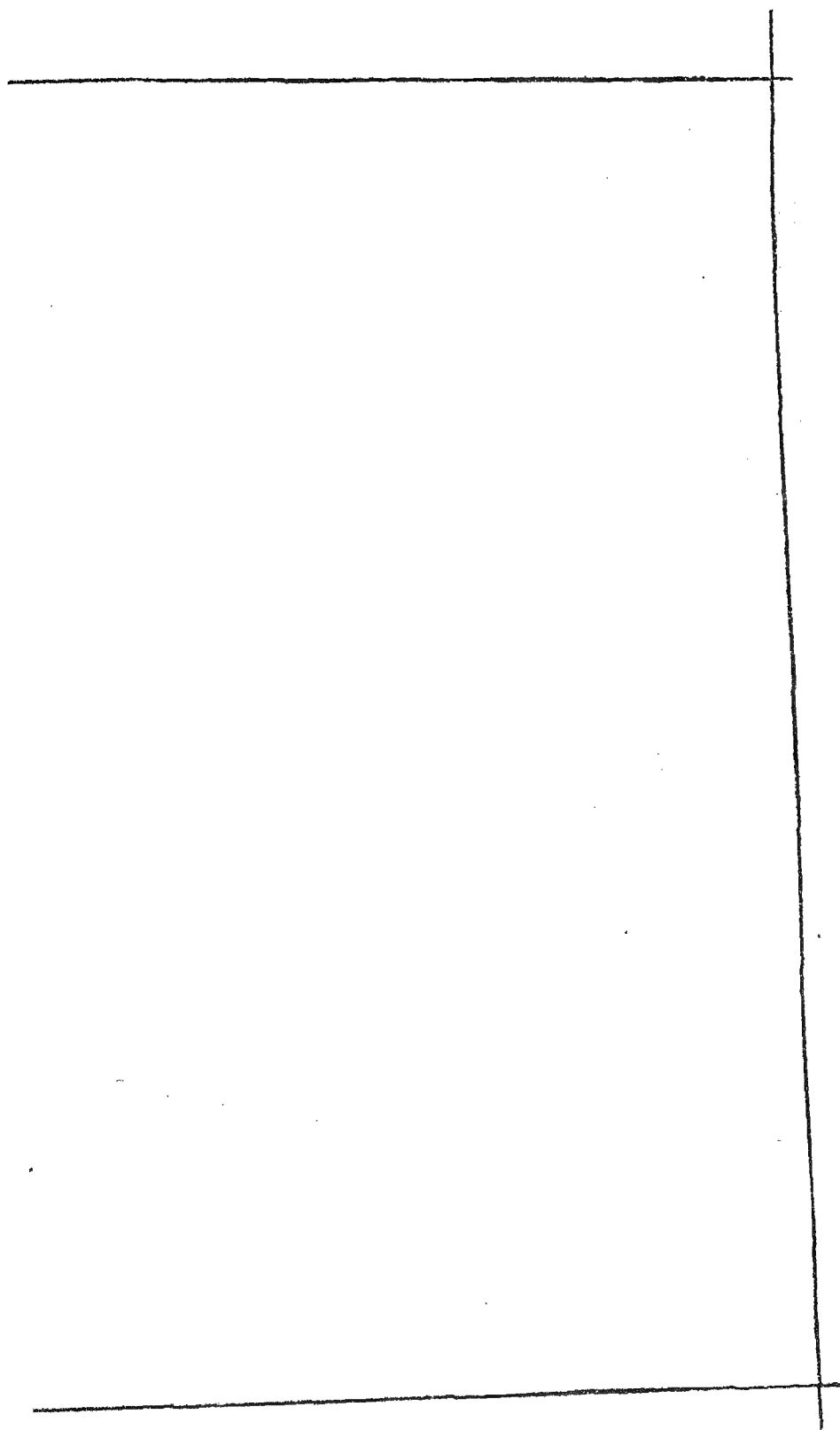
را پیش نهاد خاطر عاطر ساخته مؤلف را درین باب معذور دارند کما قلت
حقیقت شناسان معنی نظر گمارند بر عیب چشم ہنر
نظر بہ ہیل بتوب کتاب را در پنج بہرہ ترتیب داده اند
بہرہ نخستین متفرقات کہ ہر چند جزو علم بلاغت نیست اما از چہتے تعلق بہ
بلاغت دارد و دیر بلیغ را از دانستن آن چارہ نیست
بہرہ دومین در علم معانی کہ بلاغت عبارت از آن است -

بہرہ سیمین در علم بیان

بہرہ چهارمین در علم بدیع

بہرہ پنجمین در موازنہ و تنقیذ کہ اہم مقاصد این کتاب است -

واقوز امہی الی اللہ وجہ تقی و علینہ اعما دی

مسئله در ربط الفاظ با اشیاء

چون به امعان نظر در احوال اشیاء مکنونات مے نگیم چنان بوضوح
 مے پیوند که اشیاء عالم را به یکدیگر ربطی است که واسطه تناسب الفاظ
 است و الفاظ واسطه اظهار آن ربط است بر دیگران و وجود این ربط و
 همه کائنات ساری است - و هیچ شئی که از حیث عدم لباس وجود
 پوشیده از اصل این ربط فارغ نه - و فهم این نقطه موقوف است بر فهم
 اتحاد ماده اشیاء چنانچه در تنزیل اشارت بدین معنی رفته - **أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ**
كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا سَرَتْفًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَاهَا
مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ ط و ترتیب صور و آثار و خواص مختلفه بر مواد
 آنها از مبادئی عالییه فائز گشته که بحکم فالمد ببرات امرأه از مبدئ فیاض
 حقیقی مهبط خیر محض اند چنانچه این معنی در کتب حکمیه به دلائل قاطعه و براین
 ساطعه مدلل و مبرهن گشته و این مقام تخیل شرح و بسط آن ندارد و این نوع
 ربط در اشیاء زمینی بر اتحاد جنس یا نوع یا مبنی بر اتحاد خواص و آثار یا اتحاد
 زمان و مکان و غیر ذلک می باشد - و اگر خواهی که بر حقیقت این ربط آگاه
 باشی تا مل کن در کیفیت ربط احصاء انسان که هیچ یک از آن از دیگر

مستغنی نیست۔ پس آنچه در عالم صغیر علم است در عالم کبیر نیز مسلم خواهد بود۔ و
 میان ذوی العقول علت این ربط اکثر بینی بر تشاکل و تشابہ روحانی است
 و فهم کیفیت این ربط محض بہ موهبت الہی تعلق دارد۔ و مزاولت اصول حکمیہ
 را در آں دخل نیست چہ عقل جزئی انسانی را و ادراک علل خفیہ قدسے
 را نسخ نیست و آنچه تا غایت بہ وضوح پیوستہ حکم قطرہ از محیط اعظم دارد۔
 و باند دانست کہ مراعات تناسب الفاظ در کلام بلنج موقوف بہین قانون
 ربط اشیاء است و ایں وقتے میسر گردد کہ متکلم از حقیقت وضع کلمات مفردہ
 بکلی آگاہ باشد و ایں معنی خاصہ ذات خداوندی است و بس۔ مہر ایں
 فن را از ذوق سلیم ناگزیر است۔ اے طالب ہوشمند زہار باکسے کہ از ذوق
 سلیم بہرہ ندارد۔ ویریں باب عربدہ کنی۔ چہ تفہیم بلید متناہی کہ در قیود رسوم جلیں
 مقید است خیلے دشوار بل نامکن است زیرا کہ فهم کیفیات نفسانیہ موقوف
 است بر لطافت طبع و سلامت فطرت کہ وجدان صحیح لازم آن است۔
 و بلید را از اں حفظ نہ۔ و ملحق بہ قانون ربط اشیاء قانون تناسب بل الفاظ
 و المعانی است کہ اکابر فضلہ بطریق عموم در جمیع لغات بہ تحقیق آں قائل
 شدہ اند و بعضے آں را محل نظر گماں بردہ اند۔ و الحق اگر صاحب فراست
 صحیحہ بہ نظر تدقیق در حقیقت وضع کلمات بہ ازانے انشیائیکو تامل نماید ہر آئینہ منت
 رائے طاقتہ اولی بردیدہ اعتبار را و جلوہ گراید تفصیل ایں اجمال آنکہ امر

وضع لغات در هر قوس و هر ملکه در مبدی حال موقوف بر الہام فیاض مطلق
 بوده است کہ آنرا فیض رحمتش رحمتی فرستت کل شیء ہر ذرہ کائنات را محیط
 است۔ همچو بچہ کہ چون از رحم مادر بیرون آید طلب شیر مادر میکند۔ و بتدریج از
 اغذیہ لطیفہ میل بہ اغذیہ ثقیلہ میکند و این محض بحکم اعطی کل شیء خلقہ التَّحَدُّی
 موقوف بر الہام ملہم غیبی است سبحانہ و تعالیٰ۔ زیرا کہ قابلیت مواد اعیان اقتضائے
 ہماں امرے کند کہ در بدو فطرت در آں ودیعت نہادہ اند۔ ہمچنین کلمات
 موضوعہ بہ ازائے معانی در بدو فطرت بصورت اصوات بسیطہ کہ ماہ الہدین
 حروف ہجا ست ظہور یافت و آں اصوات بسیطہ با مواد اعیان نسبت مخصوصہ
 داشت بہ ہیں تا وضع لفظ گستن و وضع لفظ شکستن چہ طور با ہم دیگر تباہی
 کلی دارد۔ چہ اول بر انفصال اجزائے چیزے دلالت کند کہ از قبیل رشتہ
 و رسن و تار باشد۔ و ثانی بر انفصال اجزائے چیزے کہ از قسم چوب سنگ
 و آہن و غیر ذلک باشد و اگر یکے را بجائے دیگرے استعمال کنی غلط فاش
 و سہو ناقابل اعتذار کردہ باشی و وجہش ہماں است کہ در مابقی مذکور شد
 یعنی تلفظ ہر دو جداگانہ با ہیئت چیزے منفصل الاجزاء نسبت مخصوصہ دارد
 و حاکم بوجود این نسبت ذوق سلیم است و بس۔ و چون افراد نوع انسانی را
 در مدارج کمال نوبت بارتقا طبعی رسید ہماں اصوات بسیطہ از ہیئت سباطت
 بہ ہیئت ترکیب مائل شدہ بصورت کلمات موضوعہ ظاہر شد۔ و چون ہیئت

اصوات بسیطه ماده کلمات موضوعه است که بر وجود مواد اعیان علی اختلاف
المراتب مرتب گشته و بطریق لازم الماهیت به اعیان تعلق دارد۔ می توان
گفتن که اعیان و کلمات هر دو از یک سر چشمه حکمت ازلی آب خورده و اگر چه
نظا هر صورت هر یک در لباس دیگر جلوه ظهور یافت اما در معنی هر دو بر یک
حقیقت واحد متفرع گشته و چون فعلیت اعیان متقدم است بر فعلیت کلمات
اول را بر ثانی تقدم زمانی است

بدان که مقصود از ایزاد این بحث درین مقام آن است تا بدانی که
هر کس که از حقیقت وضع مفردات کلمات آگهی ندارد از اطلاق لفظ در محل مناسب
هم آگاه نباشد و از این جاست که بسیارے از ناقص الکلاماں در ترکیب
و ترتیب الفاظ راه غلط می روند ۔

بهره بخشین حقت و ثقل الفاظ

بدان که حقت و ثقل الفاظ ملفوظه موقوف است بر حرکات و سکات
و مخارج حروفی که ترکیب الفاظ از ان است ۔ چه توانی حرکات و اتحاد و

تقارب مخارج در کلمه موجب ثقل آں می باشد و ثقل عبارت است از تعدد تلفظ بدآن
کلمه پس لفظی که از توانائی حرکات و اتحاد و تقارب مخارج فارغ باشد تلفظ آں
بر زبان ثقیل نیاید و بوصف خفت متصف گردد. و در بعضی از الفاظ توانائی تشدیدات
هم موجب ثقل کلمه می باشد خواه این معنی در یک کلمه متحقق گردد یا دو کلمه یا زاید
از آں که بقاعده او غام به یکدیگر موصول باشند اما اگر این صورت مخصوص بر زبان
تازی است و اغلب که چون کلمات پارسی را بمیزان مذکور موازنه کنیم چنان بوضوح
می بیند و که ثقل در زبان پارسی در یک کلمه یافته نشده چه توانائی حرکات و اتحاد
و تقارب مخارج در این زبان نادر الوجود است. و در هیچ یک از کلمات پارسی
بیش از دو حرکت متصل به یکدیگر نظر نیامده. نعم در ترکیب اضافی و توصیفی سه حرکت
یا زاید در کلمات متعدده امکان دارد و در تازی سه حرکت در یک کلمه و از چهار
تا هشت حرکت در کلمات متعدده بطریق متتابع و توانائی بلامضالقت جمع شدن می
تواند مثلاً در جمله ضَرْبٌ لَدَقْبَعْشَرٍ هِشْت حرکت بشمار می آید و چون در
همین جمله حرف فار و کلمه لم که از معنی استغناء مشعر است بیفزائی و بگوئی قُلْ
ضَرْبٌ لَدَقْبَعْشَرٍ شماره حرکات متوالیه تابیا زده می رسد و اگر در همین
جمله تصرف داند خواهی ارم نام شخصی را بطریق فاعل فعل زیادت کنی و بگوئی
قَالَ اَرْمٌ فَلَمْ ضَرْبٌ لَدَقْبَعْشَرٍ به این که شماره حرکات متصله تا به پانزده
می کشد و هووگا تر می و حال اتحاد و تقارب مخارج حروف در باب خفت و

ثقل خود معلوم است حاجت تفصیل ندارد - اما این معنی نیز بیشتر در زبان تازی اتفاق افتد - زیرا که حروف مخصوصه زبان تازی را در ترکیب کلمات پارسی راه نیست و اکثر منشأ ثقل بهماں حروف می باشند و ازین جا ست که اسباب تخفیف کلمات از قبیل اعلال و ابدال^{له} و اسکان و ادغام مختص بزبان تازی است و چون امتیاز حروف زائده و اصلیه نیز از خصوصیات زبان تازی است - و همین معنی موجب وسعت نطق لغت عربی است بنا برین ابنیه کلمات تازی در کلمات ثلاثیه غیر مجروده از حیز احصاء افزون است بخلاف زبان پارسی که امتیاز زیادت و اصل حروف را در آن مدخل نیست و بیشتر کلمات زبان ثلاثی و ثنائی و رباعی است و خماسی کم و سداسی و سباعی بطریق ندرت و در زبان تازی باینچ اسم کم از ثلاثی یافته نشده الا در مبهمات و چون قیاس حروف زائده در ابنیه ثلاثی و رباعی و خماسی غیر مجروده راه یابد ترکیب بعضی از کلمات تا سباعی می رسد - پس لاحاله تلفظ بدان کلمات مستلزم ثقل گردد - و تشدید حروف که لازم عمل ادغام است هم از خواص زبان تازی است - چون در یک کلمه یا در دو یا زیاد از آن عمل ادغام را بکار برند بضرورت تشدید بهم می رساند - و این معنی در زبان پارسی منعقد و است نعم لفظ غورم^{له} و فرخ را پاسبیل مشدد خوانده اند و این هر دو مرکب اند - و گاهی لفظ مخفف را هم بضرورت شعری مشدوم می خوانند - مثلاً لفظ زر و مشک

له ابدال در بعضی از کلمات پارسی یافته می شود - ۱۲ م

وصیغہ مضارع از مصدر پریدن و غیر ذلک و حکیم فردوسی لفظ کثری را و مولوی
 لٹامی لفظ پُری بالضم را مشدود آورده اند۔ و ہر دو بزرگوار از فحول شعرا زبان پاری
 ہستند۔ اما این معنی مستند بضرورت شعری است۔ نہ باصل وضع کلمہ پس مے
 تو اں گفتن کہ تشدید اور وضع کلمات پارسیہ مدخلی نیست لا بندرت و برناور
 حکم نتواں کرد۔

باید دانست کہ اوضاع طبیعیہ بلاد و اوصاف مختلفہ بر یک و تیرہ نیست۔ و
 ریح و میاء و یار و قباغ را با مزجہ مردم آں جا نامناسبی مخصوص است۔ و قوی
 فطریہ مردم بہماں مناسبت مخصوصہ در مراتب ششی نشو و نمائی پذیرد۔ و عضلات
 و اعصاب لے کہ در جرم کام و زبان و مجاری تنفس نہادہ اند در ملائمت و خشونت
 و لطافت و کثافت در یک مرتبہ نتواند بود و الفاظ لے کہ مردم آں قباغ بجاں تلفظ
 مے کنند خفت و ثقل آں موقوف بر لطافت و کثافت عضلات و اعصاب و آلات
 اصوات ایشان می باشد۔ و ہمیں معنی اشارت رفتہ در کلام مجید بالفاظ اختلاف
 اَلَسِیْتُمْ وَاَلَا اَنْتُمْ چہ لفظ لسان بطریق تحقیق بر جرم زبان کہ پارہ گوشت است
 و بطریق مجاز بر الفاظ لغت ہر دو اطلاق مے کنند۔ نظیرش لفظ آفتاب است کہ
 بمعنی کرہ جرم مخصوصہ منورہ و ضوء آں ہر دو مستعمل است و این اختلاف اوضاع
 بلاد نہ ہمیں در اختلاف السنہ بمشاہدہ رفتہ بل در اخلاق و عادات مردم نیز
 بہماں نسبت متحقق است چوں این مقدمہ تمہید گشت می گوئیم کہ تلفظ کلمات

بقاع مخصوصہ بر مردم بقاع اُخریٰ کہ بعد مسافتِ ممتدہ میاں آہنہا ثابت است
 خیلے و شوارے آفتدہ نغمہ بزاوالت و ممارستِ سالیان و راز فی الجملہ معتادے
 شوند۔ اما توافق در لہجہ در اکثر موادِ متغیجِ حصول است بنا بریں می توان گفتن کہ
 کلماتِ لغتہ بہ نسبتِ مردم لغتِ غیر آں میل بہ ثقل دارد۔ و اگرچہ ایں امر در حق
 اہل آں لغتِ قرینِ صواب نیست۔ زیرا کہ بہ تجربہ معلوم است کہ مردمِ انگلیس
 تلفظِ تاووال را بخرجِ تاووال ہندی و اہلِ عرب برعکس ایشاں تلفظِ تاووال
 ہندی را بخرجِ تاووال تازی تلفظِ کنند۔ و وجہش ہمان است کہ در
 مابقی مہتد ذکر یافت۔ و چون ایں نوعِ ثقل و ثقل کلمات بہ اضافتِ
 مردمِ اہلِ آں بقاع و اغیار معتبر است ما آنرا بخت و ثقل اضافی تسمیہ
 کنیم قائل و تدبر۔

بحث در ترادفِ الفاظ

اصطلاحِ ترادف اکثر بآئینہ طلبہ جاری است و بسیارے از محصلین
 و مولفین ہم نیز ادفِ الفاظِ قابلِ شدہ اند و اکتی کہ در اطلاقِ ایں لفظِ مسامحتہ و بیہ
 اندوا لا ترادفِ الفاظِ حقیقتہ است کہ نزد ماہرینِ السنہ اصلے ندارد و زیرا کہ
 وضعِ مفرداتِ کلماتِ بنی است براعتبارِ اراتِ جدانگاہ اعتبارِ یکہ در وضعِ یک

کلمه معتبر است غیر آن اعتبار است که در وضع کلمه دیگر ملحوظ است لکن امر آنفاً۔
 و اگر کسی بیدیه تحقیق در وضع کلمات و ارسد و بمعیار بصیرت ناقده سره را از
 ناسره باز داند بهولت در یابد که ہیئت مخصوصه کلمه از ترتیب حروف و حرکات
 و سکات آن بهم میرسد و این برهان قوی است بر ابطال این دعوی و تزییف
 این مدعا زیرا که بالبداهت معلوم است که واضح نظریه اختلاف معانی در وضع
 الفاظ اسپ و سمند و بور و باره و کیران و ختلی و خنگ و بادبائے و هیون
 و ره انجام و غیر اینها هیئات مختلفه قرار داده۔ و اختلاف ہیئات خود دلیل است
 بر اختلاف اعتبارات۔ و اختلاف اعتبارات مستلزم تغایر معانی است همچنین
 بسیارے از نامحققان که در علم اشتقاق و لغت مزادلتے نداشتند گمان می برند
 که در تازی شتر و شیر و شمیر و شراب را لغات ثابته منات میرسد و از تقریر یک مادی کو
 ساختیم بے خبر افتاده اند۔ باجماع حقیقت مترادف در هیچ لغت یافتہ نشده نعم
 اگر وجود مترادف در دو لغت متغایر ادعا کنند مسلم است و غیر ازیں نہ۔ چنانچہ می
 توان گفت که شتر مترادف جل است نہ ابل مترادف جل و اگر چه در مجاری
 استعمال ابل را مترادف جل می گویند و این معنی برواقف لغت اشتقاق
 مخفی نتواند بود و اگر کسی گوید که بسیارے از مؤلفان مترادف الفاظ قائل شده

له و فهم این معنی که ابل مترادف جل نیست موقوف است بر فهم اعتبارات که واضع هنگام وضع آن را

ملحوظ داشته و این امر است که کم کسی از علمائے محققین بدین رتبه امتیاز یافته ۛ

اندوایں خود و لیے است بر وجود آں۔ گوئم کہ ماوریں باب مقلد دیگران نہ میتیم و
مع ذلک معنی تو اں گفت کہ قول ایشان مترادف نہ منہی بتحقیق است بل بطریق
تفہیم مبتدیان تسہیل لفظی را مترادف لفظ دیگر قرار داده اند و ایں معنی موجب نقص
و دعوی مانیت فافہم فافہم فافہم -

علم ادب

ادب محرکہ کلمہ تازی است و در لغت معنی آں زیر کی و نگہداشت حد ہر چیز
است۔ و از قرارے کہ علامہ ابن خلدون در مقدمہ تاریخ تجویز نموده چنان بوضوح
مے پیوند کہ علم ادب علمے معین نیست۔ تا تعیین مفہوم آں کردن بتوانیم۔ بل
مجموع علوم عدیدہ را ادب مے نامند۔ و صاحب مہتی الارب گوید کہ علم ادب
عبارت است از علمے کہ بداں خود را از خلل در کلام نگہدارند و آں دوازده
قسم است ہشت اصول بدین تفصیل۔ نعت، صرف، نحو، اشتقاق، معانی،
بیان، عروض۔ قافیہ و چہار فروع بدیں نظم علم رسم الخط و علم فرض الشعرا آں علمے
است کہ امتیاز کردہ مے شود ویداں میان اشعار سالم و غیر سالم از عیوب و علم
انشاء نشر از خطب و رسائل و علم محاضرات یعنی علم تاریخ و الجملہ ادب قومی عبارت
است از مجموع شعر و نظم آں قوم و ازینجا است کہ ماہر تر نظم قومی را ادیبان ایشان گویند۔

والابد است کہ جنس کس در علوم مذکورہ دستگاہ ہے بلند و پایہ ارجمند و اشتهار باشد و شاعر انا گزیر است کہ ادیب کامل باشد۔ و شاعری امر طبیعی است و لہذا ہر ادیب شاعر نتواند بودن و کمال ادیب آن است کہ بہنگام تکلم اور اور اظہار آنچہ کہ مطمح نظر اوست وقتے روندہد۔ و در فراہم آوردن ہرگونہ الفاظ کہ بلاغتش مقتضی آن است قادر باشد۔

ہر چند ارباب فنون در حرفتے کہ اشتغال دارند بمقتضائے کُلّ جزئی بِمَالِدِیْمُ فَرَحُونُ در مدح آل خیلے مبالغہ مے نمایند۔ گوئی در نظر ایشان فنون اُخری در برابر فن ایشان وقعتے بیش ندارند اما شکے نیست کہ فنے از فنون حکمت و دانش و مدنیات قومے رواج نیافتہ کہ از سرچشمہ ادبیات آل قوم سیراب نشد باشد و نخواہد بود زیرا کہ ہیچ علم و فن بپایہ تکمیل نرسیدہ تا ذخیرۃ الفاظ و مصطلحات را بروجہ کمال بہم نرساند و این معنی دلیل واضح است بر احتیاج آل علم و فن بسوئے علم ادب کہ متکفل آن است و از ہمین است کہ ادیب کامل ہرگونہ خیالات را بہ سہولت تمام بہ نحوئے عرضہ دادن مے تواند کہ دیگران امیسر نبود و صدق این مقال وقتے پدید آید کہ در عبارات دو کس از مصطفیان علمے یافتہ ہو و ارسیم کیے از آل ہر دو در ایضاح معنی و سلاست الفاظ و عذوبت بیان تا بخدے رسیدہ کہ خوانندگان در حیرت فرو مے مانند و دیگرے از عہدہ تفہیم و اداسے معنی بیرون آمدن نتواند تا متعلماں را در فہم عباراتش اشکالات زائدہ

روئے میدہد۔ وجہش آن است کہ آن یکے را از ادبیات بہرہ کافی و حظے
وافی حاصل است و آن دیگرے از حسن ادا کہ آنی لوازم ادیب است چہیے
یا خونداشتہ است۔ وہیں حال است مرخطبائے قومے را کہ یکے بر
مستمعین بطلاقت و ذلاقت اتمام محبت می تواند کردن و دیگرے از اظہار معنی
مقصود چوں خود رگل فروئے ماند۔

و بالجملہ ضرورت ادب بیش از آن است کہ حاجت بہ استدلال و نقد
زیرا کہ ترقیہ قوی عقلیہ و افادہ بنی نوع و اصلاح ہرگونہ مہنیات انسانی مربوط بدان
است۔ و بر ماہر علم تاریخ خود ہویدا است کہ نا استوار بودن قومے در ادبیات
دلیل بر جمود آن قوم است۔

اسباب ترقیہ شؤون ادبیات

این مبحث تعلق بہ علم محاضرات و سیر و تواریخ دارد۔ چون در تواریخ اقوام
مختلفہ غور و خوض و وچناں بوضوح مے پیوند کہ چند انکہ قومے در تحقیق مواد و ششی
روئے بایجاد و اختراع آورده فنون متفرقہ را در سلسلہ تدوین و ترتیب می آرند حاجت
ایشان بوضع مصطلحات جدیدہ یو مافیو مارتقی مے پذیرد۔ و اگر لفظ و زبان پیش
نہ یابند کہ تعبیر از معنی مقصود بدان کنند بزبان دیگر رجوع مے نمایند یا بتدبیج

نطاق الفاظ آں قدر بوسعت مے گراید کہ دیگر اں دریں باب محتاج ایشان می
باشند و بدین پنج زبان ایشان بوصف جامعیت علوم و فنون متصف میگردد۔
ادبیات تازیان کہ آغازش از آغاز زمان استیلای و پنجامش تا او آخر
قرن ثالث است بر نصف النہار کمال ترقی ارتفاع یافته و تا چند قرن دیگر بر یک
حالت برقرار بوده است۔ اما بے آنکہ اسلامیات علوم و فنون اہل مصر و یونان
را در مکاتیب خویش جاہلند زبان تازی را بہ لقب اُمّ اللّٰسنہ یاد نہ کردند و
و کفی بہ فخرا۔

مغنی مباد کہ فن شعر نیز در ترقیہ ادبیات قومے مغلے تمام دارد۔ و تازیان گوئی بن
میدان از ہمہ اقوام عالم گوئے سبقت ربودہ اند۔ و ہمیشہ پرنظار است زیرا کہ
مذاق شعور و طبع ایشان از بدو فطرت بود و بعیت نہادہ اند کہ تو اں گفتن کہ ایں
فن نزد ایشان ما بہ الامتیاز قرار یافته و ہم مخصوص بر جال نبودہ است بل زناں
نیز دریں خصوص بار جال ہم پائے ایشان راہ رفتہ اند و از اینجا است کہ اقوام غیر عرب
را عجم مے خوانند اما آنچہ از دانستن آں گزینست آن است کہ وسعت کہ در
ادبیات از فن شعروئے مے نماید یعنی بر اصول تشبیہ و استعارہ و کنایہ مے باشد
و ایں نوع اصول موجب از دیاد بلاغت مے افتد زیرا کہ شاعر کیفیات طبیعیہ و
تأثرات انسانیہ را بروچہ بر دیگر اں عرض مے دہد کہ در اظہار ایں گونه حقائق
طریقہ انیقہ بہتر از فن شعر یافتہ نشدہ۔ و اگر کسی گوید کہ مصور و سنگ تراش ہم

بر دیگران نقش چیزے را بعینه در نظر دیگران جلوه مے دهند دعویٰ مخصوص شعری
باب و قعے ندارد و سبجایش میگویم که بے آنچه گفتی بر استی نزدیک تر است اما ملاحظه
کمال مصور و سنگ تراش بیرون از محسوسات خارجیہ اثرے ندارد - کیفیات نفسانیہ
باطنیہ را نتوانند بر ویدہ نظر گیان جلوه دادن - بخلاف شاعر بلند پایه که دسترس آں دارد
که حقائق خارجیہ و باطنیہ هر دو را به نحویکه خواهد در لباس تشبیہ و استعارہ بر ویدہ اعتبار
جلوه دهد - و بالجملة اثرے که از شعر بر ادبیات قوے متصور است قیاس آں از
محاورات عامۃ الناس می توان کرد - چه زبان شعر را در طبقات اہل آں
بر وجہ استناد و استشہاد معتبر دارند - و چون بنائے کلام شعر از منہی بر اصول تشبیہ
و مجازے باشد کہ در انبساط و انقباض نفس اثرے عظیم وارد - بنابرین طبائع اہل
روزگار مستعد آں باشند کہ آں را بحسن قبول تلقی نمایند - اما شمارہ شعر لے قوے
کہ زبان ایشان را بمیزان استناد و استشہاد مے بخند در ہر ذرنے و قوے بیشتر
نبودہ است چنانکہ ہر ماہر ادبیات قوے مخفی نیست -

و از جملہ اسباب ترقیہ ادبیات قوے علم سیر و تواریخ است - چه کار کرد
لحمیات و اختراعات و تدوین و ترتیب علوم و فنون و احوال موجودان و مختصران
و مؤلفان آں قوم ہمہ در کتب سیر و تواریخ سمت تحریر یافتہ برائے عنرو ریات
ایشان بطریق یادگار بر صفحات روزگار پایدار مے ماند - و الحق کتب تواریخ را
در ادبیات نشر بہرہ عظیم است و بعید نیست اگر گوئیم کہ تکمیل ادبیات قوے

بغیر از کتب فن تواریخ مقنونیست۔ مؤرخ مردے باید فاضل از طریق استدلال
آگاه تا نتایج را با اسباب آل ربط صحیح دادن تواند۔ و در زبانے کہ بتالیف دست
بر آرد مهارت کلی داشته باشد۔ شاعر و مؤرخ ہر دو زبانداں مے باشند اما فرق میان
ہر دو آن است کہ شاعر صورت بیان را برنگ ریزی تشبیہ و استعارہ چنان چو
میدہد کہ موجب استغراب متعین میگردد و بسا باشد کہ کلامش بہ لوازم اغراق و
غلوا امتزاج یافته از اصل خویش دور می افتد۔ و سہر این امر آن است کہ شعر تا بزرگو
تشبیہ و استعارہ مزین نباشد اوقع فی النفس نمی آید۔ و این معنی البتہ سنگ راہ
مقصد مؤرخ میگردد و زیرا کہ مؤرخ را ناگزیر است کہ واقعات مذنیہ و حوادث
سیاسیہ و ترقیات علمیہ و عملیہ را بصورت اصلیہ آل جلوہ دہد۔ تا موجب اعتبار
دیگراں آید۔

و از جملہ اسباب ترقیہ ادبیات قومے و بیانات و شرائع آل قوم است
و ازینجا است کہ محققین آنہ متفق ہستند کہ ملیات را درین خصوص دخل عظیم است
والحق کہ اساس ادبیات بعضی از اقوام منہی بر ملت ایشان بودہ است۔ و
اصل دین باب آن است کہ تعلیم مذہب و ملت موقوف است بر کتب
سماویہ و صحف الہامیہ و این نوع کتب و صحف مشتمل باشند بر عباراتے کہ عامہ ناس
را دسترس آن نباشد کہ بہ تعلیم و تعلم بہ مفهوم آن عبارات آگاہ گردند تا باین
احتیاج بہ سفرنگ آل داعی گرد و تا کوتہ دستاں و کم سواداں ادر فہم آل سہولتے

دست دہد۔ چنانکہ در کتب سماویہ ہر ملت مشاہدہ میرود کہ در شرح عبارات آں
توہ بر توہ شروع و تفاسیر تالیف کردہ اند۔ وبالجملة ملت و کیش قومے را کہ
اساس آں بر تعلیم وحی و الہام نہادہ اند در ترقیہ ادبیات ایشان قدمی را نہایت
و آنچہ در مجتہد ترقی و تنزل ادبیات قومے از تذکر آں چارہ نیست آن
است کہ قومے کہ مالک ازیمہ جہان داری و ماسک اعنہ کامکاری باشند بضرورت
در انکشافات علوم جدیدہ و اختراعات فنون متنوعہ و ایجادات و مصنوعات مختلفہ
سعی ہرچہ تمام تر بکار مے برند۔ و بدین پنج در محاورات ایشان مصطلحات ضروریہ
راہ مے یابد و نطاق ادبیات را وسعت تمام دست دہد۔ گوی عروج و ولتے
در ترقیہ ادبیات قومے دخل عظیم دارد۔ و انحطاط آں موجب زوال ادبیات
ایشان است و بس۔

خصائص زبان پارسی بدان از تنانی امتیاز دارد

از جمله اموریکہ طالب را از مراعات آں ناگزیر است۔ خاصہ کسانے
را کہ مقصدی ترجمہ از پارسی بزبان دیگر و بالعکس آں باشند علم بہ بعضے از
خصائص پارسی است و ہر چند بیان آں بر وجہ استیفاء دشوار است اما بہ
استقرار ناقص بہ ضبط آں مے پردازیم۔

اول اینکه پارسیاں در زبان خویش امتیاز در تذکیر و تانیث نمی آرند۔
 صیغہ فعلی را کہ برائے مذکر استعمال کنند ہماں را برائے مؤنث می آرند و
 در تازی صیغہ مذکر و مؤنث جدا گانہ تجویز کردہ اند۔ وہیں حالت در استعمال
 اسمائے اشارات و اسمائے موصولات و ضمائر بارز باشت یا مستتر متصل
 باشد یا منفصل مرفوع باشد یا منصوب یا مجرور معتبر است و عجب تر آنکہ عدم امتیاز
 مذکور بر متعین شوار نے آید۔ بل از سیاق و سباق کلام بسہولت تمام فاعل
 و مفعول را در می یابند۔ حاجت بقرینہ لفظیہ نمی آفتد۔

دوم۔ مدارج فاعل در زبان پارسی شش است و در تازی ہرودہ۔ چہش
 اینکه صیغہ تثنیہ مخصوص بزبان تازی است پارسی نشانے ندارد۔
 سوم۔ در پارسی رعایت تطابق فعل با فاعل در صیغہائے مختلفہ ضروری
 است۔ فاعل ظاہر باشد یا مضمرا بخلاف تازی کہ برائے فاعل ظاہر و احد باشد۔
 یا تثنیہ یا جمع صیغہ فعل را واحد می آرند۔ اما چوں فاعل مضمرا باشد البتہ تطابق
 میان صیغہ فعل و فاعل ضروری است۔

چہارم۔ پارسیاں برائے ہیئت ہر فعلے علامت لفظیہ قرار دادہ اند۔
 کہ ہداں فعلے را از فعلے امتیاز می دہند۔ بخلاف تازی کہ برائے جمیع افعال
 اوزانے مقررہ بنا نہادہ اند۔

پنجم۔ در پارسی برائے ساختن صیغہ مضارع ضابطہ کلیہ یافتہ نشدہ۔

بل موقوف بر سماع است و این مشکلی است مطالبان نوآموز را که بدو ملحق است
روزگارے دراز حل آں دشوار است - اما در تازی مشکلی دیگر روئے میدهد
و آں قوانین معتل و هموز است که در ساختن اسماء و افعال بصورت اعلال و
اوتعام و اسکان و تحریک اجزای میاید - و مبتدیان بل بعضی از محصلان نیز در اخذ
صیغه معینه فروئے مانند ویدقت و تامل تصحیح آں مے کنند -

ششم - دقتی که در تعیین معنی لام تعریف در تازی پیش می آید پارسیاں از
آں اصلاً خبر ندارند - و این محالیت ادق من الشعر واحد من السیف که در آں
شاهسواران عرصه تحقیق را بسیارے از نشیب و فراز و تل و مغاک پیش آمده و
از جاده مستقیم انحراف ورزیده در گوزیاں افتاده اند کما لا یخفی علی من له نظر
فی کتب القوم و از اینجا است که در زبان پارسی باظهار معنی لام تعریف که در معانی
مختلفه استعمال کنند لفظی یافته نشده و ازین روئے زبان پارسی از تحقیق مسائل
لام تعریف که اصحاب عربیت آں را در عبارات عولیه شرح میدهند بکلی فارغ
هستیم - آنکه ضمیر مجرور را پارسیاں متصل به ضاف و هم منفصل بالفاصله
مے آرند و در تازی انفصال جایز نه -

هشتم - پارسیاں صفت را مقدم بر موصوف و هم موخر از وئے ذکر میکنند
و در تازی قطعاً موخر می آرند و در پارسی فصل میان موصوف و صفت روانه - الا
بطریق شد و نظریه ضرورت شعری - و در تازی مطلقاً است

ہم۔ پارسیاں اصلا و ترکیب اضافی فصل نے کنند و در تازی بصورت
جائز و این فصل اکثر بہ حرف ما زائدہ مے آزند۔

دہم۔ تزییم منادی و تازی مطروا است و در پارسی اصلے ندارد۔
یا زہم یا بنیاد و اعراب صرف اسمے و منع آن مخصوص زبان تازی است و در پارسی نشانے ندارد
و آزدہم تعریف مبتدا اگرچہ در تازی ہم مختلف ثبیہ است و نظریہ اکثریت
آن جمہور سخاۃ قائل آن شدہ اند اما در پارسی اعتبار مے ندارد۔

سیز دہم۔ مسئلہ و ال لفظی و معنوی در پارسی کہ بدال تغیرے در آخر کلمہ راہ
یا بدیج نیست لغم بعضے از حروف افادہ معنی مخصوص مے کنند۔ اما در معمول لفظاً
تغیرے پیدا نمے کنند۔ چنانچہ در جملہ ”زید و خانہ نشستہ است“ بہ تنق تازی
میگویند کہ در حرف جار است و خانہ مجرور اما بہ نحویکہ بہ تازی در ترجمہ اش میگویند
فی الدار و لفظ دار را بحرکت کسرہ مجرور مے خوانند و پارسی بے ازین نوع تغیر ندان
چہا دہم۔ تنوین اسم خاصہ زبان تازی است کلمات پارسی بدال آشنانہ۔
پانز دہم۔ ورتازی اسماء و افعال ثلاثی و رباعی و خماسی مجرور و مزید را اوزان
مخصوصہ متعین است و در پارسی تعین اوزان را مدخل نیست۔

شانز دہم۔ ورتازی مصادر ابواب مختلفہ بر معانی مختلفہ دلالت مے کنند کہ آن
را بہ خصائص ابواب مے نامند۔ و در پارسی این گونه خصائص مصادر را نشانے
یافتہ نشدہ۔

ہفدہم۔ اما لہ در زبان پارسی و فے ندارد و اشباع در بعض الفاظ بصورت

راہ یافتہ و در تازی عام است -

ہشتم - سیج کلمہ در زبان پارسی متحرک آلاغر نیامده و در تازی عموماً دارد -

نوزدہم - ہاے محقق دوا و معدولہ و واو و یاء مجہول را در تازی راہ نیست -

و در پارسی بطریق عموم -

بستم - حروف اصلیہ و زائدہ را در زبان پارسی اعتبار نمیست و در

تازی مدار معرفت اشتقاق بر اصالت و زیادت حروف نہادہ اند -

بست و یکم - اضماع قبل الذکر در پارسی مطرد است و در تازی ممنوع الا بطریق

نوع از تاویل چنانکہ معلوم است -

بست دوم - در پارسی ترکیب اسم و صیغہ امر افادہ معنی اسم فاعل و اسم

مفعول و مصدر و ظرف و آلہی کند و در تازی مسموع نشدہ -

بست و سوم - در پارسی غیر از دوسہ لفظ بہ تشدید نہ خواندہ اند و بضروقت

شعری در بعضی از الفاظ دیگر ہم تشدید جائز داشتہ اند و در تازی عام است -

بست و چهارم - اجتماع ساکنین در تازی جائز نیست بآلا بصورت خاص

کہ معلوم اہل تصریف است و در پارسی سہ ساکن ہم مجتمعاً جائز داشتہ اند -

بست پنجم - در پارسی ضمیر مجرور را گاہی شد کہ باضاف لفظ مضاف اتصال

دہند و این بشیر در نظم اتفاق افتد - سعدی گوید

خدایت ثنا گفت و تجلیل کرد / زمین پس تار تو جبریل کرد

اے خدا شنائے تو گفت و تجمل کرد و در تازی قطعاً منفصل
از مضاف نمی آرند *

تصرفات فارسیاں

بدانکہ چوں کلمہ را از زبانے دیگر استعمال کنند و وضع^۱ که از او حاصل
زبان حاصل است بسا باشد کہ در زبان دیگر متغیر می گردد - و این تغیر یا در
ہئیت کلمہ باشد چنانکہ متحرک را ساکن کنند و بطریق شد و فاعکس - و یا در
معنی کلمہ کہ واضح آن را بہ ازانے معنی معین وضع کرده باشند و در زبان دیگر
بہ ازانے معنی دیگر در آرند - نہ بطریق مجاز کہ آن از وادی دیگر است و این
از وادی غیر آن - و پارسیاں این ہر دوگونہ تصرف را در زبان پارسی جائز
داشتہ اند و این تصرف اگرچہ نظر بہ اصل وضع کہ آن را در زبان منسوب^۲ الیہ حاصل
است جائز نیست - اما چوں اسانڈہ زبان آن را بحسن قبول تلقی نمودہ اند مغرور
مسلم خواہد بود - واحدے را در آن مجال حرف زدن نہ وہم جائز است کہ کلمہ
پارسی خود و در زبان پارسی بے تغیر ہئیت در معنی غیر معروف مستعمل شود چنانچہ لفظ
مہمان را بہ معنی مصدري می آرند - زلالی خوانساری گوید

۱- لفظ وضع ہتیتہ است کہ از حرکات و سکنات و ترتیب حرکات و سکنات ترتیبی برکہ طاری

خراناش بقصر خوش تن برو ہیشتے را بہ بہمان چمن برو

یعنی بہمانی چمن برو۔ سعدی گوید ے

کہ باشند مشت گدایان خیل بہ بہمان ارا سلامت طفیل
و لفظ حور بالفہم را کہ جمع حور است مفرد قرار دادہ بلفظ حورال جمع کنند۔ سعدی گوید
ے حوران ہیشتی را دوزخ بود اعساف

از دوزخیاں پرس کہ اعراف بہشت است

و گاہے لفظ حوری را مفرد استعمال کنند چنانچہ دریں شعر ے

آں ماہ دو ہفتہ در نقاب است یا حوری دست در خضاب است
و حافظ گوید ے

شکر ایزد کہ میان من و او صلح فنا د
حوریاں رقص کنان ساغر شکرانہ زدند

و انہیں قبیل است لفظ صُور و اسرار و آمال و عجائب و حقائق و غیر ہا کہ

پارسیاں گاہے واحد قرار دادہ بقاعدہ فارسی بصورت جمع الجمع مے آرنڈ غنائی

گوید ے اے رنگ آمیز این گہر ہا

مے از تو گدازش صُور ہا

نظیری گوید ے

نیست گر دیوانہ جائے تعجب بہر چسیت

کہ عجباً بہائے دُور اں دیو را خاتم رسید

ہم او گوید

۵

غمزد تاخت خوش قریں ناہل گرد و اسرار ہائے پنہاں فاش

صائب گوید

۵

ہر چند صائب میروم سامان نویدی کنم زلفش بدستم میدہد سر رشته آما لہا
ولفظ صیقِل را کہ صیغہ صفت مشبہ است و معنی فاعلیت را متضمن یعنی

مصدر قرار دادہ علامت فاعلیت بہ حرف گم در آخر او ضم کنندہ موری گوید ۵

عشق صیقِل گر آئینہ ادراک کنم تیرہ گردیل ز زنگ ہوس پاک کنم

و ہمچنین در آخر لفظ سانی علامت فاعلیت بغیر آئینہ ہم او گوید ۵

بسانی گری گر کند جلدہ خور ز دستش بگیرم شراب طہور

و گاہے اسم ظرفِ عربی را کہ بر وزن مفعول یا شد معنی مصدر قرار دادہ علامت

اسم ظرف بقاعدہ پارسی بدان ضم کنند - ہلالی استر آبادی گوید ۵

تا مباد آگاہ از فوق گرفتاری شوند میکم آزاد طفلان از مکتب خانہا

و از قبیل مکتب خانہ است لفظ منزل گاہ حافظ گوید ۵

کس نہ است کہ منزل گاہ مقصود کجاست

این قدر هست کہ بانگِ حس می آید

و گاہے بر اسم تفصیل بقاعدہ پارسی لفظ ترکہ افادہ معنی تفصیل کند بغیر آئینہ

۵

خواجه کرمانی گوید

مراد میسکده پرہیز کردن اولیٰ تر
کہ گفتہ اند بہ پرہیز بہ شد و ہمبار

سعدی گوید

ترکِ احسانِ خواجہ اولیٰ تر   کا احتمالِ جفائیِ بوابان
و لفظِ مسلم کہ بہ سکونِ سین و کسرِ لام است بقاعدہٴ پارسی جمع نمودہٴ مسلمان
یکسرِ لام گفتہ اند و این قیاس بجائے خود درست است اما پارسیاں درین لفظ
عجب تصرفی بکار بردہ اند یعنی بفتحِ سین و سکونِ لام مفرد قرار دادہ بہ جمعش مسلمانان

گویند - حافظ گوید

مسلمانان مرا وقتے دلے بود   کہ باوے گفتمے گر مشکلی بود

انوری گوید

اے مسلمانانِ فغان از دورِ چرخِ چنبری
وز نفاقِ ماہ و قصدِ مہر و کیدِ مشتری

و لفظ کا فرا بہ رعایتِ قافیہٴ فتحِ فارمے آرند - و این عام است و در
اشعار اسانڈہ مطرود - و همچنین در بعضے مصادر عربیہ بقاعدہٴ فارسی علامتِ مصدر
زیادہ مے کنند - چنانچہ در طلب و فہم و رقص کہ مصادر ثلاثیہ اند طلبیدن و فہمیدن
و رقصیدن استعمال کنند و گاہے کلمہٴ پارسی را بقاعدہٴ عربی بصیغہٴ صفت تثنیہ
مے آرند - مہربانی از لفظ زلف صیغہٴ اسمِ مفعول مشتق مے کند

مزلّف چوں شود دلبر دولت میرسد عاشق
خط مشکین او خاصیت بال ہما دارد

نظیری نیشاپوری گوید ۵

بر تحریک نسیم خاطر مآشفتمی گردد
بخود رانی سر زلفین لدا راست پنداری

و ہم در آخر مصدر عربی حرف یاء و تاء ملحق ساخته کمال از کمالیت گویند۔ سعدی
گوید۔ ۵

اگر مانند خسارت گمے در بر تانے زمین از کمالیت شرف بر آسمانے

و گاہے لفظ امنیت را بمعنی امن می آرند ۵

ظہوری این سخن باور ندارد کہ در ملک خطر امنیت نیست

و لفظ تسلی و تمغنی و تماشی کہ بحرف ت یا را قبل مکسور و صا در عربیہ اند بہ الف بدل

کرده تسلّا و تمنا و تماشا آورده اند و ہم لفظ تسلی کہ مصدر باب تفعّل است بمعنی تسلی

بصیغہ اسم فاعل استعمال کرده اند۔ صاحب گوید ۵

بہ اندک بیتے عاشق تسلی می شود ورنہ

بہ آہو نسبت دوری است چشم شوخ لیلی را

و مولف راست۔ ۵

بصیرت بیچ تسلی نمی شوم روحی بیاہناہ دل عالمے خراب کنیم

و از ہمیں قبیل است خبر شدن بمعنی آگاه شدن و لفظ عذار را که بمعنی خطا
است بمعنی رخسار استعمال کنند۔

دل عالمی بسوزی چو عذار بر فروزی
تو ازین چه سود داری که نمیکنی مدارا
و گاهی بر لفظ پارسی الف و لام تعریف بقاعده عونی داخل کنند ❖

منثور و منظوم

سخن اعم از نیکه منثور باشد یا منظوم از جمله مزایای فطرت انسانی است که
صانع حقیقی یا قدرت کامله و حکمت شامه خویش آن را بجلیه نطق بیاراست و نطق
را در لویه اظهار سخن ساخت۔ و اختلاف السبب بطریق اختلاف عوارض طبیعی ممکنه و
بلا و پدید آمدن اگر فطرت انسان اختصاص به بین که مشتمل بر صالح و مہیات تمدن و
معاشرت نوع انسانی است نمی بود۔ ہر آئینہ سلسلہ نظام عالم بدین خوبی کہ مے
بینی بر فساد مے انجامید۔ و مقصد سخن آن است کہ متکلم مافی الضمیر خود را در الفاظ
برویدار عرضہ دهد۔ و این امر فطری است کہ تصنع و تعلل را در آن دخل نیست و
این قدر چنانکہ متعارف است بیشتر در صورت کلام منثور و وقوع مے یا بدیہ منظوم

لے می توان گفت کہ از قبیل مجاز مرسل است۔ ۱۲ منہ

امر صناعی است و پیدا است که طبیعت بر صناعت مقدم است بنا برین کلام
 منشور بر کلام منظوم مقدم باشد - واحدے را در آل مجال سخن نیست - چه اگر خلاف
 این می بود بایستی که همه افراد انسانی در کلام منظوم حرف میزدند - و افسوس فلیس و
 چون انتظام معاش و معاد مروج منوط به سخن است که کلام عبارت از آن است
 پس سخن گوهرے است گر انما یہ کہ خواص مشیت ازلی - آل را از قعر دریاے
 قدرت لم یزلی بساحل شہود جلوه داد - و در ورج فطرت انسانی و دلیت نہادے
 اگر بہ نبودے سخن از خدا نبی کے برے نزد ما رہنما
 و تحقیق این معنی کہ منشور بر منظوم مزیتے دارد یا بالعکس آن است کہ فضیلت
 و اولیت چیزے بر چیزے موقوف است بر قیاس و سعت آل چیز در امور معاد
 و معاش کہ افراد انسانی را از آل گزیر نیست و بالبداهت می دانیم کہ کلام منشور
 در وسعت آباد عالم انسانی سجدے رواج یافته کہ در بیچ ازمنہ و ممالک قومے
 از اقوام عالم از آل استغنی نبوده و نخواہد بود - نظر بدین ضرورت منشور را بر منظوم فضیلتے
 است ظاہر و مزیتے است واضح و این معنی در بادی النظر سلم است اما نظر دقیق
 اقتضائے آل می کند کہ از جهت دیگر منظوم را بر منشور تفوق زائد حاصل است و
 این تفوق نہ بالعموم است - بل بہ نسبت خصوص محل - چه تاثیر کلام منظوم در نفوس
 نہ محدود تا بہ افراد انسانی است - بل در حیوانات عجم نیز مشاہدہ میرود خلاصہ چوں
 بہ اصول ایقاع مقترن باشد - و کلام منظوم در بعضی از موارد و کار اعجاز کرده است

چنانچه بر واقف کتب سیر و تواریخ ظاهر است - اما نزول کتب سماویہ در کلام
منشور دلیل پتین است بر اہمیت کلام منشور چہ بصورت نظم مفاسد اخروی احتمال
داشت کہ باعث بر ابطال مقصد ہدایت مے افتاد - و آنچہ در بعضی از مقامات
تنزیل آیات بصورت کلام منظوم وارد شدہ نہ از جہت نظم است بل وقوع آن
از جملہ لوازم کلام بلغ است کہ ضرورت ترکیب الفاظ بطبق قواعد معانی بد اں
داعی شدہ - اما قول صحیح دریں باب آن است کہ معنی باشد کہ در مقام مخصوص آن
را در کلام منشور از آن موثر تر مے یابند کہ در کلام منظوم و همچنین بالعکس پس نتوان
گفتن کہ منشور در ہر جا متحسن است و نہ بالعکس -

والقول بحسن منہ فی منشور و ما لیس بحسن منہ فی منظوم

در مدح و مذمت کلام منظوم

بہ تقریب بحث منشور و منظوم لابد مے نماید کہ شئمہ از بحث مدح و مذمت
کلام منظوم حوالہ قلم کردہ آید - تا موجب از یاد بصیرت طالبان حق گرہ و بد آنکہ قوے
از منتصبان شرائع و - ویانات بر آن رفتہ اند کہ روایت شعر و حفظ و اشتغال
بد اں مخالف شریعت اسلام است و در اثبات دعوی بہ مہتید مقدمات اہیہ
پرداختہ و حکم بہ منع آن صادر فرمودہ اند لاخیر فی شئ احسنہ اکنیہ و ہم از بعضی

شعرا این شعر نقل می کنند - ۵

شعردانی چسبیت دور از دوستان حیض الرجال
قائلش را خواہ کیواں باش گو خواہ مشتری

و حق آن است کہ از حق دور افتادہ عامتہ الناس را از راہ بردہ اند - چہ
حکم بہ منع شعر و مذمت آن مبنی بر وجہ مختلفہ می تواند بود - و وجہ از آن وجہ -
مثبت مدعائے ایشان نیست - از آنجملہ کیے اینکہ شعرا کثر مشتمل بر معانی سخیفہ و
باطلہ از قسم ہجو و ہزل و کذب و غیر ذلک می باشد - دوم اینکہ شعر کلام موزون
است و مجر و موزونیت موجب تبری و تنزد از آل گرد و آل را عیب گماں بردہ -
سوم اینکہ اشتغال بدار کا رعبت دانند - چہ در تنزیل مذمت آل وارد گشتہ
چہ ارم اینکہ طبع ناموزون دارند و مقتضائے ۵ الناس علما ما سچھاؤا -
آں را منظور ندارند و ہر چند کہ شعر مبنی بر حکمت و مواعظت یا تحریض و ترغیب و
غیر ذلک باشد چوں آتش در ہیزم تر ہیج وجہ در ایشان در نگیرد - و بالجلہ
استکفاف و استنکار شعر بہر وجہ کہ باشد خلاف عقل سلیم و منافی شریعہ و قیوم است
در صورت اولیٰ بر مدعی واجب و لازم است کہ ہم چنانکہ کلام منظوم اقبح
و مذموم پندارد کلام منشور را نیز قبح و مذموم قرار دہد - زیرا کہ کلام منشور ہم از ہجو
فحش و ہزل و کذب خالی نیست و باید کہ گنگی را بر گویائی فضیلت نہد چہ کلام منشور
البتہ از کلام منظوم در کمیّت بیشتر است و عامتہ الناس و خواص ایشان کہ در

ہمہ عمر شعرے نگفتہ اند از شمارہ شعر بیشتر از بیشتر بوده اند۔ و بالفرض اگر کسی التزام آں نماید کہ بتدوین ہزل و فحش کلام منشور پر و از دو آل را ہزل و فحش کلام منظوم بہ یک میزان سنجہ لقیقین است کہ ہزل و فحش کلام منشور از منظوم بشمارہ ذرات رمل افزوں آید و راوی شعر بیش از حکایت شعر متعہد چیزے نگشتہ و برحالی ہیچ وجہ خورہ نتوان گرفت زیرا کہ از حکایت آں بر باطل اقدام نہ نمودہ و نہ بر ایندائے احدے از مسلمانان جہارت کردہ و اگر حکایت باطل مطلق ممنوع بودے در کلام وحی اباطیل کفار متناول نبودے۔ محقق را نظر بہ غرض اصلی است نہ بر معنی باطل۔ و ازیں جا ست کہ در شش آوردہ اند کہ نقل کفر کفر نہ باشد و علمائے کتاب و سنت در عل غریب قرآن و حدیث در ہر قرنے متکالی بشمار عرب نمودہ اند۔ و بر معنی باطل نظر نہ کردہ۔ و از عباس رضی اللہ عنہ مروی است

اخترنا آثم القرآن ولا تدردن مأسرہ بیدہ

نابتغونہ فی اللہ و قال الشعمہ دیوان العرب

و در آثار است کہ ذرا چہ حسن ابصری رحمہ اللہ در ہوا عطا خویش پذیرد شعر قنصل

مے جست الیوم عندنا ذلہا و حدیثہا

و غدا الذی یولد کفہا و المعصم

و در قرون اولی بسیار ہ از اکابر صحابہ و تابعین رضی اللہ عنہم اجمعین در مقام ضرورت متک بہ اشعار کردہ اند۔ چنانچہ بر ماہر علم تاریخ خود ہیلا ست

وگاہے مقصود این بزرگواران از متک به شعر امرے باطل نبوده است۔ و برعکس
 این بسا باشد کہ کلمہ حق نقل کردہ آید و مراد از آن امرے باطل باشد چنانکہ در واقعہ
 یکے از خوارج با امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب کرم اللہ وجہہ مشہور است۔ و اگر
 کسی کلمہ حق را ذریعہ امر باطل گرداند سامع آل را بچگونہ حق غاہ پنداشت۔ مع ذلک
 صاحب این رائے فاسد و ثمرات و غایات اشعاریکہ منہی بر معانی حکمت و عظمت
 دزد و تقوی و مکارم اخلاق باشد نظر نہ کردہ و آنچه در بعضی از اخبار مثلاً لا یمنع
 جوف احدکم قیافیریکہ خیر لہ من ان یمتلی شجرًا وارود شدہ۔ آل را بہ حجت پیش
 آورده و خبران من الشعر حکمتہ را فراموش کردہ۔ بل از فطرہ جبل بہ منازعت برخاستہ
 و ہم فرمان عالی حضرت رسالت مآب را صلی اللہ علیہ وسلم کہ در حق حسان ابن
 ثابت رضی اللہ عنہ فرمودند۔ قل وروح القدس معک پس پشت انداختہ و استنشا
 آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و تحسان قصیدہ کعب ابن زہیر و از غایت ارتیاح
 از زانی فرمودن روائے حجت انما بہ کعب خود ویلے است وافی و برہانے ات
 شافی بر بطلان رائے مدعی و اگر کسی بہ استیجاب اخبار صحیحہ کہ در بیان داروشتہ
 پرواز و حق بر دیدہ بصیرت او جلوه گر آید و فقیر نظر بہ مظنہ اطناب کلام برہیں قدر کفا
 لازم دانست۔

و در صورت ثانیہ مجرور و زنی تقفیه موجب استہجان شعر نیست۔ زیرا کہ وزن
 و تقفیه بدون اعتبار زائد کہ باعث بر انکار مدعی افتد بہ تیج گونه مذموم نیست چہ

جمہور علمائے فحول برآں رفتہ اند کہ الشعر حسن و قبیحہ قبیح کما ورد فی الآثار
پس وزن و قافیہ را در حسن و قبح مدخل نیست زیرا کہ اگر مجرد وزن و قافیہ موجب
قبح باشد بر فواصل تنزیل کہ در سؤر متعددہ با دیدے آید و در اکثر مقامات بر طبق قواعد
عروض موزون افتادہ نیز ہمچنین حکم کردہ باشیم۔ والعیاذ باللہ

اما در صورت ثالثہ مدعی رائے رسد کہ در بحث بودن شعر با آیۃ الشعر انبیاء علیہم
الغنا و وزن تشبہت نماید۔ چہ مذمت شعراء ہزل گو دال بر مذمت مطلق شعر نیست
زیرا کہ اگر چنین بودے صحت استثناء الا الدین آمنوا و علوا لصلحت ہرگز است
نیامدے و آنچه با آیۃ وما علمناہ الشعر ما یبتغی لہ تمسک جستہ و دلیل بر
ممنوعیت شعر آوردہ مقام فضلے عجب است کہ مسئل از فہم عدم استلزام
دلیل خاص ابطال دعوی عام را قاصر ماندہ زیرا کہ کلام در مذمت مطلق شعر است
نہ در شعر یہ کہ قائلش نبی معصوم باشد و اگر کسے دیدہ اعتبار کشودہ و زنگب تصب
از آئینہ خاطر زودہ باشد بہولت تمام بر حکمت نابودن شاعر حضرت رسالت
مآب صلی اللہ علیہ وسلم آگاہ مے تواند بودن۔ چہ رتبہ شاعری و وزن رتبہ نبوت
و رسالت است و بنی اللہ خاصۃ حضرت ختم المرسلین گرامی تر آفرینش اوسبحانہ
و تعالی است چہ طور عقل سلیم جائز دارد کہ در امر مبتذل یا افراد نوری انسانی مسامت
نماید و رجوع اکثر علماء در ہر زمانے بہ شعر نہ ہمیں نظر بہ اہمیت شعر است بل از
جہت ضرورتے کہ در اثنائے تحقیق و تفحص و غرائب آیات و احادیث تحقیق

مفہوم عبارات منصوصہ روئے دہد۔ و ازین جا ست کہ عمر رضی اللہ عنہ در
 حفظ و روایت اشعار جاہلیت تا کید مزید رواداشتے۔ چنانچہ بعضی از مفسرین
 در تفسیر آیہ او یاخذہم علی تخوف ای تنقص آورده اند کہ عمر رضی اللہ عنہ این معنی
 را از شخصے از بنی ہذیل تحقیق نمود۔ و بہ ادنی تامل می توان دانست کہ اگر کسی
 از نحو و معانی و بیان بہرہ نداشتہ باشد از تعیین مفہوم کلام بلیغ فردے مانند زیر کہ
 اعتبارات ترکیب کلام و اسالیب ترتیب الفاظ و حقیقت استعارات و
 کیفیت تشبیہات بروچہ کما ینبغی جز بہ وسعت نظرویں علوم اصلا دست نہ بد
 ہر ہوسنا کے چہ دانجام سندان یافتن

و اگر صورت را البعہ مدعی بر مخالفت و مذمت شعر بر انگیزد تا بہ مخاصمت
 بنشیند حقا کہ ناکام بر خیزد کما قلت

ہر آں کو در ازل کو راست کو راست و گریہ پیش بایش شمع طور است
 و آنچه برستی نزدیک تراست آن است کہ کسانے کہ از فوق سلیم و طبع مستقیم
 بہرہ ندارند زبان بر طعن شعر و شاعری دراز و در مجاہدہ بایں و آں بازی کنند از بار بار
 حکمت و دانش کم کسے بودہ است کہ گوہر منظوم را گرامی نداشتہ خواجہ عطار فرماید

شعر و شرع و عرش از ہم غاصند
 ایں دو عالم از سہ حرف آراستند

شعر چیست؟

شعر را از آغاز آفرینش در فطرت آدم زادگان و ولایت نهاده اند متول
گفتن که فلاں کس نخستین کس است که گفتن شعر مقصدی گشته چه همچنانکه جاذبه
کهر بانیه در ترکیب اجسام متنوعه تعبیه یافته قابلیت شعر نیز در فطرت انسانی
مرکوز است و این حکم نظر به نوع انسان است نه نظر به افراد آن چنانچه گویند
انسان اشرف موجودات است و مبنی که هر فرد نوع انسان اشرف موجودات
ن تواند بود و همچنین هر فرد انسان هم شاعر نمی باشد - و همچنانکه اجسام متنوعه
را در جاذبه کهر بانیه بر یک وزان نیا فریده اند طبائع شعراء نیز در شعر گفتن متفاوت
اند بعضی از محققین گفته اند که شعر را با مطلق کلام نسبت روح است با جسم
و عظام و تعریف حقیقت روح اعتراف به عجز نموده اند - همچنین اگر گوئیم که در تعریف
شعر قوی که حقیقت آن را او نماید بجای آورد و اند جا دارد و هم گفته اند که شعر
کلامی است موزون و متقنی که بقصد متکلم از و صدور یابد - و پروا قف فن پوشیده
نیست که این تعریف است بمنزله نقش نیم رخ یعنی جانب لفظ را ملحوظ داشته
جانب معنی را بکلی از دست داده اند - نعم اهل میزان تا بحدی که جانب معنی
را نیز ملحوظ داشته اند و گفته اند که شعر قوی است متخیل که در فتنه انسانی بدین

انساطے یا انقباضے حادث گردو۔ و بر ماہر بسبب مخفی نیست کہ ایں ہم نظر حقیقت
شعر طرد او عکساً صحیح نیست۔ ایں است تقریر ایراد کہ بعضے از معاصرین بر تعریف شعر
عائد کرده اند۔

و ما در ردّ ایں ایراد می گوئیم کہ چه طور تعریف اصحاب عربیت را نا کمل قرار
می توان داد و نیز کہ معرّف (بالکسر) اگر حدّ نام است لامحاله بر جنس و فصل
مشتکل باشد۔ پس کلام جنس است و موزون فصل آن نا کمل چه گونه باشد؟ و آنچه
گفته اند کہ جانب معنی را در ایں تعریف ملحوظ نداشته اند۔ غلط است۔ چه کلامی کہ
مشکلم آن را بقصد و اراده موزون می کند ہر آئینہ معنی داشته باشد۔ و نفس
اثر بے مبلغ پیدا کند یا نہ زیرا کہ حقیقت اثر برائے شعر ذاتی نیست بل خارج از ماہیت
اوست۔ نعم شخصی نیست کہ اثر را بر کمال شعر محمول تواند کرد۔ چه اثر شعر را
عرضی است نہ ذاتی و اثر آنچنانکہ در کلام منظوم یافتہ می شود و نیز محقق گردو۔ پس تعریف
اصحاب عربیت ناقص نباشد۔ غایتہ ما فی الباب تواں گفتن کہ در شرح و بسط
شعر بطریق مستشرقین اور با اطنابے جایز نداشته اند۔ زیرا کہ آنچه ایشان بر تعریف
شعر گفته اند آن را بر تعریف منطقی محمول نتواں کردن۔ و مع ذلک ایشان ویریں
باب آنقد تفصیل آورده اند کہ اطلاق شعر محدود بر کلام منظوم نمی ماند بل بر نثر ہم
صحیح تواند بود۔ و لیکن کہ ایں معنی بر معیار مذاق مغار بہ درست افتد۔ اما ما ایں
را تسلیم نمی داریم۔ فی الجب کہ بعضے از ہندی نثر اداں کہ کاسہ سیّی مغار بہ ا

مایہ افتخار و مباحثات گماں بردہ اند بہ تقلید کو راہ و تعیین حقیقت شعر از جائے
 بجائے رفتہ اند و ندانند اند کہ تعریف از وادی دیگر است و تشریح و تفصیل
 از وادی دیگر۔ گوئی خشت مربع را در قالب مثلث ریختن ارادہ کردہ اند۔ و ہذا
 کماتری۔

و آنچه صاحب کتاب المعجم در حقیقت شعر آورده موبد آن است کہ ما گفتیم
 و ہو ہذا۔

”بد آنکہ شعر در اصل لغت و ان تن است و ادراک معانی بحدس صاحب
 و اندیشہ و استدلال است و از روئے اصطلاح سخنے است اندیشہ مرتب
 معنوی، موزون، متکرر، متساوی حروف آخری آل بہ یک دیگر مانند و دریں
 حد گفتند سخنے مرتب معنوی تا فرق باشد میان شعر و ہذیان و کلام نامرتب بمعنی
 و گفتند موزون تا فرق باشد میان نظم و شعر مرتب معنوی۔ و گفتند متکرر تا فرق باشد
 میان بیتے ذو صرعیں و میان نیم بیت کہ اقل شعر بیتے تمام باشد چنانکہ پیش
 ازیں گفتہ ایم۔ و گفتند متساوی تا فرق باشد میان بیت تمام و میان مصاریع
 مختلف ہر یک بر روی دیگر۔ و گفتند حروف آخری آل بہ یک دیگر مانند تا فرق
 بود میان متقفے و غیر متقفے کہ سخن بے قافیہ را شعر نشمرند اگرچہ موزون افتد انتہی بلفظہ
 مع ذلک اصحاب عربیت در مطاوی کلام بشرح و بسطے کہ مخار بہ پسندید
 اند اشارتے فرمودہ اند چنانکہ یکے از فضلاء گوید انہ لَفْظَةُ سُرُوحَانِيَةٍ تَمْتَنُجُ

باجزاء النفوس ولا تختص به منها غير النفوس الذكيّة ۛ
یعنی شعرا قائمے روحانی است کہ با خیرائے نفس انسانی امتزاج یابد یہ نحو یک غیر
از نفوس پاکیزہ سرشت دیگرے آں را ادراک نتواند کردن - دریں عبارت آنچہ
دریں باب مرعوب طبع مستشرقین است بروجہ اجمال ذکر یافتہ و ازین واضح تر
آنکہ بعضی از اجلّہ اواب آورده اند الشعر قول یصل الی قلب بلا اذن ۛ - یعنی
شعر قلمے است کہ در دل سامع بے آنکہ از وی دستوری طلبید جاگیرد -

وایں عبارت بلاریب مفہوم شعر را برہنجہ کہ مستشرقین را بسند باشد
تعیین میدہد - وہم ازین واضح ترجمہ است کہ حجت خصم را بوجہ تبکیت قطع و
وفصل میکند حیث قیل فلو انهم سألوا الحقيقة ان شئاً لھامک انما لثروتہ ^{علی} انکون اما اختار غیر بیت
من الشعر یعنی اگر حقیقت امرے را محتمل سازند کہ جائگاہے بلند تر برائے خود
تجویز نمایند تا از آں جا حقائق موجودات عالم را تماشا کند ہر آئینہ بجز بیت شعر
جائے را برائے خود اختیار ننماید - وایں عبارت بہ بانگ دہل ندائے کند کہ
آنچہ را مستشرقین در صفحات عدیدہ رقم زدہ اندیکے از اصحاب عربیت آں را
در مطاویئ کلمات متعددہ بیان فرمودہ - طبعی تقاد باید و فکر و قواد تا مخدّرات عبات
مسطورہ را بمنصّۃ کراہیں جلوہ دہد - و از ہمہ مختصر و جامع ترجمہ است مخرط
را کہ از اجلّہ ائمہ اصحاب عربیت است حیث قال انما الشعر صناعة
وضوب من التصوير ۛ

انواع نظم

انواع مشہور نظم کہ پارسیاں در آن شعر موزوں کنند قصیدہ، وغزل، و مثنوی و رباعی است و اینہا را نزد ایشان روایہ تمام حاصل است ماصورت ہر یک را دریں مقام شرح مے دہیم۔

اما قصیدہ پارہ از اشعار است کہ نیمہ دیگر ہر شعر از آن بر قافیہ ملتزم باشد الا مطلع کہ ہر دو نیمہ آن قافیہ داشتہ باشد و آن شعرے است کہ ابتداء قصیدہ از آن جا کند و مصرع بودنش لازم است و معنی تصریح آن است کہ بنائے ہر دو نیمہ شعر بر قافیہ معلوم کنند و گفتہ اند کہ کم از پانزدہ شعر نبود و بخمال مؤلف این شرط نظر بہ اکثریت این مقدار است نہ نظر بکلیت آن۔ و ازین جا ست کہ بعضی از ماہران فن بر سہ بیت یا پنج بیت ہم اطلاق قصیدہ جائز داشتہ اند۔

و در قصیدہ مراعات چند امور لازم دانستہ اند۔

اول حسن مطلع۔ یعنی مطلع قصیدہ باید کہ معنی باشیخت و الفاظ پر شکوہ داشتہ باشد۔ و بطریق براعتہ الاستہلال با مضمون قصیدہ مناسبتہ دار و تا اگر

لے صاحب عمدہ می گوید کہ اصطلاح مطلع کہ مشہور است درین معنی نہ لغتہ آمد غلط است و ہمچنین

اصطلاح مقطع کہ شعر اخیر را گویند بل مطلع رکن اول ہر شعر را و مقطع رکن آخر ہر شعر را گویند۔ ۱۲

مقصود تهنیت باشد از الفاظی که مشعرا از معنی غم و اندوه و مصیبت و بلا باشد
برپرمیزد. و همچنین اگر مقصود تعزیت است از الفاظی که متضمن بر معنی شادی و سرور
و انبساط و عیش و عشرت باشد اجتناب واجب داند و بالجملة در مطلع قصیده لفظ
مستکبره و سخن ناخوش آئنده نیارد. چنانکه ابو طیب متنی گفته -

لَا حَيْلَ عِنْدَكَ تَهْدِيهَا وَلَا مَالَ
فَلْيَسْعِدِ النَّظْرُ إِنْ لَمْ تَسْعِدِ الْحَالُ

اگرچه خطاب با خوشی تن می کند اما سخت ناپسندیده باشد مواجبهت مملوح
بدین مطلع که نه خیل داری نه مال همچنین کمال اصفهانی مطلع گفته است -

امید لذت عیش از مدار سپرخ مدار
که در دیار کرم نیست آدمی و تیار

بنایت نامیمون می نماید که در اول و بلکه بسمع ممدوح جمله "امید لذت
عیش مدار" برساند و چون درین قصیده استعطاف و اجتهاد خواهد کرد و چنین قرآن
گفت -

که در دیار کرم نیست آدمی و تیار

و همچنین است این مطلع ظهیر فاریابی -

نباشت نفس در سر آں کلهداری که سر بکلبه احزان مافرو آری

مطلع است خیل ناخوشگوار و نامیمون و تا تواند نسیب و تشبیب را از

حد مناسب طول زیادے نہ ہد کہ موجب ملال مے آند۔

دوم حسن تخلص۔ ہر چند ایراد نسیب و تشبیب در آغاز قصیدہ لازم نیست اما چون التزام آں کند چنانکہ معمول اساتذہ فن است باید کہ بہ ہنجار لطیف از آں بحد ممدوح انتقال کند و حق آن است کہ از عہدہ حسن تخلص بیرون آمدن غالی از وقت و صعوبت نیست۔ ابو طیب متنبی را دریں باب مسلم داشتہ اند مخلص لطیف بسیار دارد۔ و در پارسی خاقانی شروانی دریں شیوہ بروگیاں سابق آندہ۔

و صورت مستکہ مخلص آن است کہ از نسیب بحد بہ نحوے انتقال کند کہ گوئی در اوراک مراد از مشتق بہ ممدوح استعانت میکند چنانکہ شاعرے گفتہ

نمے بزم امید وصل زیر او انقم کرد تو
بتوفیق شہنشاہی مراد خویش بردارم

و چنانکہ عمادی گوید

بازم رہاں ز عشوہ بسیار چوں مرا باوہ خدا حدیث تو بسیار میرود
چہ قدر رکیک است کہ ہیچ از انبساط نفس و نشاط خاطر کہ لازم ایں مقام است با خود ندارد۔

سوم طرح و ہجا۔ باید کہ در بیان اوصاف از قبیل مدح باشد یا ہجا چندان غلو نکند کہ بحد استعالت عقلی یا ترک ادب شرعی برسد و چیزے کہ ممدوح با خود ندارد

بدون نسبت نکند۔ و دریں باب بسیارے از اساتذہ فن از جائے بجائے رسیدہ
 سر رشته اعتدال را از دست داده اند۔ چنانکہ انوری گفتہ است ۵
 اگر فدا رہستی بگل برانداید ترا چہ پاک ذات تو مستعد فناست
 مبالغہ ایست کہ بصراحت بر کذب قائل نہا میکند و ہم مثل بر ضعف تالیف
 است اگر مصرع ثانی چنین مے گفت

ترا چہ پاک کہ ذات نہ مستعد فناست

حرف نفی و کاف علت بر جائے خود قرار مے یافت و باز مے گوید ۵

اگر بقا نبود در جہاں ترا چہ زیباں

بقا بذات تو باقی نہ ذات تو بقاءست

وین شعر غلوے جایز داشتہ کہ بصراحت بر کذب قائل آن ندائے کند و چنانکہ

رضی نیشاپوری گفتہ است ۵

شراب ضرر و دلبر ندیم و من مخمور چرا شستہ ام از عشرت طرب بھو

تا آنکہ در مقام تخلص مے گوید ۵

خدا ایگان شریعت بزرگ سیف الدین کہ جہل گشت بیف زبان او قہر

پناہ ملت عبد العزیز آئینہ شد است ز عزت بارگش خط ہر ہنر موفور

کے را کہ خدا ایگان شریعت و پناہ ملت خوانند نسیب و مدح او بہ شراب مستی

و سہولاتی نہ باشد -

صاحب کتاب المعجم بشرع محمد بن عبدالرزاق ۵

کفر است و اگر نہ دستِ جو دو لا از سرِ لا الہ برگیرد

دفعے کرتے و گفتم کہ چوں نفیِ ایں لا بحد و بخلِ تعلقی ندارد و مبالغتہ زشت است
و مدحِ قاصر۔ دور کلمہ شہادت بریں کلمہ وقف کردن ناشائست و چوں گفت دستِ
جو دو امعنی آنگاہ درست بودے کہ در نفیِ آں اثباتِ جو دوے متصور بودے۔ و
ایں قسمِ اطلاقات خود نزدیکِ اربابِ براعت ناپسندیدہ است۔

فقیر مولف گوید کہ حیرانم از آنچہ کہ ایں بزرگوار فاضل گفتم کہ نفیِ لا با جو دو بخلِ
تعلقی ندارد۔ مگر شعرِ فروق را کہ در مدحِ امام علی - زین العابدین بن حسین رضی اللہ
عنہما گفتم با آں سعتِ اطلاعی بر اشعارِ تازی کہ داشت فراموش ساخته
حیث قال -

مَا قَالَ لَا قَطُّ إِلَّا فِي تَشْهِيدٍ   لَوْ لَا أَتَشْهَدُ كَأَنَّهُ لَا نَعْمَ

وہیں معنی را یکے از شعراء در پارسی موزوں نمودہ ۵

زرفتمہ لا بزبانِ مبارکش ہرگز

مگر بہ آتشہدائے لا الہ الا اللہ

بر اربابِ معنی مخفی نیست کہ مقصدِ شاعر نہ آن است کہ اگر لا از سرِ لا الہ از اللہ
محکمند اثباتِ جو دو مدوح از آں لازم آید بل معنیِ آن است کہ در زمانِ مدوح
عرفِ لا کہ برائے نفی چیزے است جو دوے ندارد و ناغایتے کہ سائلان اور

جواب سوال بجز نعم که کلمه ایجاب است چیزے نگویید۔ زیرا کہ لا گفتن مُشعر است از رد سوال ساکنان۔ و رد سوال بالعموم دلیل نخل و امساک است کہ منافی جود و کرم است و چون نفی در تشہد ہم موجود است و جود مدح متقاضی نفی نیست و اگر چه در غیر مقام جود باشد نابریں اگر ہم کفر نبودے از سر کلمہ شہادت حرف نفی را نحو ساختہ و ایں نوع مبالغتہ در کلام اساتذہ یافتہ می شود۔ ملاحظہ فرمایید و در ثمر دوم در مدح ابراہیم عادل شاہ آورده۔

در تیر باران فاقہ زریہ سپرے برندا تا از گران عطا شاہین میزان صورت لا برنیار د۔

باید کہ اگر قصیدہ مشتمل بر اعتذار و استغفائے جرائم باشد تمثیلات و نظائر پیشینیاں را بروجہ لطیف ذکر کند و حداد را ملحوظ دارد و چیزیکہ متکبران شدہ باشد از اعتراف بداں صراحتاً انکار ننماید۔ نابغہ ذبیانی را در باب اعتذار یا مسلم داشته اند۔

و اگر لب بہ شفاعت شخصی یا قومے بکشاید در اظہارِ سوابقِ حقوقِ خدمات سعی نموده در استرحام مبالغہ نماید۔ و چنان وانماید کہ عفو جرائم و تربیت و دامنہا قدیم از اخلاق اکابر ملوک نامدار است۔

و اگر مطلب نہی از منکرات و مناہی باشد باید کہ بر سبیل حکایتی از غیر نتائج تبیحہ آں را در مطاوئی ذکر محامد و محاسن وانماید۔ و بہ عظمت و جہت

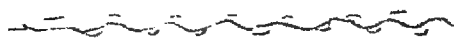

متوجہ سازد۔

حسن طلب نباید کہ در استعطف و اجتداز ترک ادبے کہ از آداب
شائستہ شانِ ممدوح باشد نماید۔ زیرا کہ رعایتِ ادب و جملہ ابواب لازم
باشد و بہ اظہارِ فضائل و کمالاتِ خود بروئے حقے بطریقِ محبوب ثابت نکند۔ بل
دریں باب تا تواند مسترفی العنان باشد۔ و اگر ضرورت حاجت اقتدیر بسبیل
کنایت ادا نماید و در آں ہم از الفاظے کہ مشعر از اقترار و الحاح باشد اجتناب
واجب داند۔

و ہجا اگرچہ در ہمہ حال قبیح نیست زیرا کہ حسانِ رضی اللہ عنہ مشرکین ہا
ہجو می گفتند و در مواجہت پیغمبرِ خدا صلی اللہ علیہ وسلم می خواندند۔ اما چون مبنی بر امور
دنیویہ باشد مستحسن نیست و بالجملہ از جاوہ حق گوی انحراف نورزد۔ و از ذکرِ فواض
کہ بہر حال منافی اخلاق است خود را دور دارد۔

حسن مقطع و نبالہ قصیدہ باید کہ بتقریب لطیف و بلیغ سر انجام دہد تا معنی
کہ در پایانِ قصیدہ مستمعین استماع کنند اثر نیک از آں در دلہا باقی ماند۔ و اگر
بدعا پردازد و باید کہ در طلبِ چیزے برائے ممدوح مبالغہ دور از قیاس را جائز
نشمرد۔ چنانکہ رسم بعضے از چکا مہ سرایان متاخرین است۔ و بالجملہ او غلبے
معنی کہ غفلت آں را مستحسن شمارند محترز باشد۔

غزل

غزل را چوں قصیدہ مطلع ضروری است۔ و باید کہ زائد از پانزدہ بیت
نیارد۔ و ابیات غزل را سلسلہ کلام مربوط نمے باشد و ہر چند بنائے غزل بر ذکر
لوازم عشق و محبت ہناده اند۔ اما اساتذہ در غزل از ہر موضوع سخنہا گفتہ اند۔
و بہترین موضوع برائے غزل تصوف است کہ ادبیات فارسی زبان ان آں
بہرہ عظیم دارد۔

متقدّمین در غزل شیعہ پسندیدہ و روشے سادہ دارند۔ و کہ تکلفات بارو
نمے کہ وند۔ و متاخرین از ہر گونہ محسنات لفظیہ در غزل بکار بردہ اند۔ و ہر چند
ایشان در اختراع تشبیہات نادرہ و استعارات لطیفہ شگرفیہا بروئے روز
آوردہ اند۔ اما تاثر و انفعالی کہ در غزل متقدّمین مے بینی در کلام متاخرین
نخواہی یافت۔ چہ آنچہ از طبیعت مے زاید بتبعیت نمے آید۔ و آغاز مثل
بروجہ حسن تعلیل را متاخرین رواجے تمام دادہ اند۔ و ہر چند بظاہر دلکش مے
نماید اما چوں مبنی بر ادعائے محض مے باشد بحجت نمے ارزو و بیشتر نظیری و
کلیم و صائب و غنی کشمیری و میرزا بیدل دریں راہ گام زدہ اند۔ و سعدی خسرو
و حافظ غزل را بہ شیعہ و لنشیں و روشیں گزین گفتہ اند۔ بو شیعہ خواجہ حافظ کہ غزل
را قبول عام دست دادہ کہ دیگران را میسر نیامدہ۔ کما قلت ۛ

بشاک خطہ شیراز اے صبا چوسی بسوئے تربت حافظ بن دوسہ گامے
 بگوڑ روحی ہندی کہ اے امام غزل یکے بچم کہ غزل را نما ند جز نامے
 بسیارے از لفظ پرستان نظیری را در غزل براوج فلک نشاندہ اند
 و ندانستہ اند کہ بہ تطبیح راہ مے رود نہ بہ طبع چنانکہ بہ تتبع حافظ در مطلع اولین
 غزل مے گوید

اذا ما شئت ان تخی حیاۃ حلوۃ لہجیا بر سوائی برآور نہر مستوری بر دل نہ پیا
 مولف گوید حیاۃ حلوۃ لہجیا ترکیبے است کہ معنی ندارد۔ و حافظ شعر
 یزید ابن معاویہ -

انا المسموم ما عندی بہر یاق و لا راق و ادر کاسا و ناوہا الایا ایھا الساقی
 را بہ نحوئے تضمین نموده کہ با مصرع خودش رابط جسم و جان پیدا کر وہ۔ و بحکمہ
 سلاست و غلو بہت کہ مدار قبول عام بر آن است در غزل نظیری مفقود است
 و اغلاق و ابہام در اکثر اشعار او موجود۔ آیا نشان میدہی کہ در دیوان نظیری باز
 ایں دو شعر حافظ

صبحی م مرغ چمن با گل تو خاستہ گفت ناز کم کن کہ دریں باغ بے چوں تو شکفت
 گل بنجدید کہ از را است نرنجیم و لے بیچ عاشق سخن تلخ بہ معشوق گفت
 شعرے یافتہ مے شود۔ و یا مطلع از غزلے در برابر ایں مطلع دارد
 غلام نرگس مست تو تا جدا را اند خراب بادہ لعل تو ہوشیار اند

چشم و لب را ازین بهتر ستودن سحر را با اعجاز و در یک میزان سنجیدن است
آگاه باش که این مطلع در لغت است و بر نظم فقیر بهتر ازین مطلع در لغت کس
از فحول اساتذہ نیاورده -

بالجمله غزل را ناگزیر است از سلاست الفاظ و عذوبت و دلنشینی ترکیب
و تناسب ترتیب و ندرت تشبیه و لطافت استعاره و تا تواند از اغلاق و ابهام
و تعقید و شوقیج اجتناب و رزوبه نیجی که بمجروح استماع معنی شعر حلقه اثر برسد
ولما کوبد - زیرا که مقصود از غزل ترویج خاطر و خوشامد نفس است - و اگر در حال
بمزید تفکر و تامل ضرورت افتد چنانکه ہندیاں اشکال و اغلاق معنی را بر کمال طبع
قائمش محمول کنند آن را غزل نباید گفت بل از قبیل لغز و تعصیہ باند دانست
و ہم باند بنائے غزل بر وزن خوش و مطبوع و الفاظ غریب سلیس و معانی را آتی مرو
ہند و از کلمات مستکرہ و دشمن احتراز واجب داند - کما ذہب الی محمد بن قیس
الرازی صاحب کتاب المعجم -

مثنوی

مثنوی چنانکہ معلوم است بنائے آن بر ابیات مفردہ مستقلہ نہادہ اند
و در حلقہ آنها تصریح لازم و آن را مزدوج نیز گویند - و نسبت بہ قصیدہ و
غزل سہولتے دارد و این نوع مخصوص بزبان پارسی است و رباعی نشانے

ندارد و بعضی از مولدین بتقلید عجیبیاں در تازی ہم کم دریں نوع بہ تکلف
شعر گفته اند۔ اما چندان دلکش نیفتاده و این همچنان است کہ بعضی از اہل
عجم دریں روزگار در پارسی بہ ہنجار مغاربہ طرح نقلی انداختہ اند کہ از قید
اوزان متعارفہ و روی وقافیہ کلی غاری مے باشد بمذاق ما مشارقہ خوش
نمی آید۔

و بنائے مثنوی براوزان مخصوصہ نہادہ اند و اکثر اساتذہ بالعموم در بحر
تقارب و ہزج و رمل و سرلیح مے گفتہ اند۔ رزم را با بحر تقارب و عشق و
محبت را با بحر ہزج و تصوف۔ ابا بحر ہزج و رمل خاصۃً مناسبتی است کہ با بحر
و کیفیت دریں بحر ہم غیر از سدس الارکان نیاورده اند۔

باید کہ سرشتہ ترکیب سلیس و سہل الفہم و نگین معنی کہ بیشتر از لطافت تشبیہ
و استعارہ مے خیزد از دست نہد۔ و نگذار کہ الفاظ رزم را با الفاظ نرم و باکس
خلط و دہد۔ زیرا کہ میان الفاظ ہر موضوع امتیاز بین است و اکثر تذکرہ نویسایں
بر آنند کہ داستان رزم بہتر از حکیم فردوسی و انسانہ عشق و محبت بہتر از شیخ نظامی
و دیگرے را دست نہادہ و ایں قول بر راستی نزدیک تر است۔

رباعی

در اوائل این را ترانہ و دوبیتی مے گفتند و مقصود راست بر دوبیتی پس

بیت اول باید که مُصرَع باشد و ثانی گاهے مصرَع و گاهے غیر مصرَع و هر دو
 بیت متحد اتفاقیه مے آرند و مخصوص است با بحر هزج مزاحف اخرب اخرم
 که زاید از بست و چهار وزن نیست چنانکه عروضیاں شرح داده اند - و رباعی
 موضوع است برائے هر گونه معانی حکمت و دانش و تصوف و مدح و بجا و غیر
 ذلک و مصرَع چهارم باید که قوت زائد داشته باشد - و بالجملة رباعی عجب چیز
 است و اکثر اساتذہ دریں میدان سمند طبع را جولاں داده اند - اما حکیم عمر خیام و
 سلطان ابوسعید ابوالخیر بر دیگران سابق آمده اند -

و صاحب کتاب المعجم گفته که بحکم آنکه بنائے آن بر دو بیت بیش نیست باید
 که ترکیب اجزائے آن درست و قوافی متکمن و الفاظ غریب و معانی لطیف باشد
 و از کلمات خسو و تحینسات متکرم و تقدیم و تاخیر ناخوش خالی بود - و اگر با آن چیز
 از صناعات مستحسن و مستبدعات مطبوع چون مطابقه لطیف و تشبیه درست
 و استعاره پاکیزه و تقابل موزون و ایهام شیریں یار بود نیکو تر آید -

اقسام نظم جز این چهار که مذکور شد دیگر هم هست از آن جمله قطعه است و
 آن بعینه قصیده مے باشد و فرق میان هر دو در بیت اولین است اگر مصرَع
 باشد قصیده گویند ورنه قطعه -

و سَمَط - آن است که بنائے ابیات قصیده بر پنج مصرَع متفق القوافی
 باشد و مصرَع ششم را قافیہ مختلف قوافی اول آرند - منوچهری گوید ۵

خیزد خزا آید که هنگام خزان است   باد خشک از جانب خوارزم وزان است
 آن برگ آں ہیں کہ بر آں شاخ رزان است   گوئی کہ یکے پیر ہن بنگ زان است
 وہاں تعجب سراگشت گزان است   کاندر چین و باغ نہ گل ماند نہ گلزار
 و ترجیع بند - و آن مجموعہ اشعار است چوں غزل کہ شعر اولین ہر بند آں مصرع
 باشد و قافیہ اش غیر توانی ہر بند آرند -

ترکیب بند - ہماں صورت ترجیع بند دارد اما بیتے کہ در پایان ہر بند آرند
 مکرر نہ باشند بل ہر یک جدا گانہ و مستقل باشد و قافیہ و روی و ایں کثیر الاستعمال
 است -

دوہمہ انواع نظم بقولیف کار بند باشند و آں برقرارے کہ صاحب المعجم
 گفتہ آن است کہ بنائے شعر بر وزن خوش و لفظ شیریں و عبارت متین و توانی
 درست و ترکیب سہل و معانی لطیف نہد - چنانکہ با فہام نزدیک باشد و در ادراک
 و استخراج آں باندیشہ بسیار و امعان فکر احتیاج نیفتد و از استعارات بعید و
 مجازات شاذ و تشبیہات کاذب و تجنیسات متکرر خالی باشد و ہر بیت در لفظ
 و معنی بنفس خود قائم بود - و جز از روئے معانی و تنسیق کلام بدیگرے محتاج و بر آں
 موقوف نباشد - و الفاظ و توانی در مواضع خویش متمکن باشد و جملہ قصیدہ یکے
 و یک شیوہ بود - و عبارت گاہ بلند و گاہ پست نہ شود - و معانی گاہ متسق و گاہ
 مضطرب نہ رود - و مجاورت الفاظ و لیاقت آں با یک دیگر مرعی باشند و از

ارشاد اے خند در شمر و لکھن

بعد از آنکه قاری بحقیقت فصاحت و بلاغت و ماہیت تشبیه و استعاره
و ایراد محتمل لفظی و معنوی آگاہ گردید البتہ موازنہ شعر و کلامش بروئے دشوار نخواهد بود
اما میدانی کہ علم ششی متکدزم عمل بدایں نمے باشد شعر نیکو گفتن نتیجہ استقامت
طبع و موزونیت آن است چنانکہ سابقاً ذکر آں رفتہ اما شعر فہمیدن مؤتوف
بر سلامت ذوق و مزاولت کلام اساتذہ فن است و چوں با موانع بین المذہبین
اہم مقاصد این کتاب است۔ بنا بریں ارشاد استے چند و باب شعر و شاعری
ایراد میر و قناد بریں معنی طالب را وقتے روندہ بد۔ دریں موضوع آسنجہ مؤلف ہی
خواست اکثرے آں را صاحب کتاب المعجم بروجہ احسن بملک تخریر آورہ
فقیر ہماں را بسند شمرہ فاضل مؤلف ہی گوید

”بڑا نیکو شعر ادا دلاتے است و شاعری را مقدماتے کہ بے آں بیج

کس را لقب شاعری ندزید و بر هیچ شعر نام نیک و ست نیاید - اما ادوات

شعر کلمات صحیح و الفاظ عذب و عبارات بلیغ و معانی لطیف است که چون
 در قالب اوزان مقبول ریزند و در سلک ابیات مطبوع کشند - آن را
 شعر نیک خوانند - و تمام صنایع جز باستکمال ادوات آن دست ندهد و کمال
 شخص بے سلامت اعضا و ابغاض آن صورت نه بندد - و اما مقدمات
 شاعری آن است که مرد بر فردایت یعنی که بر آن شعر خواهد گفت و قوف یابند
 و اقسام ترکیبات صحیح و فاسد آن را مستحضر شود - و مذاهب شعر از مطلق و امر
 کلام و تاسیس مبنای شعر و سلوک مناجی نظم بشناسد و سنت و طریقت اشیا
 و بر نفوت و صفات و درجات مخاطبات و فنون تعریضات و تصریحات و تزیین
 تشبیہات و تخیسیات و قواعد مطابقات و مغالطات و وجود مجازات و
 استعارات و سایر مصنوعات کلامی بداند - و بر طر فی اد حکم و امثال و شرطی
 از تواریخ احوال ملوک متقدم و حکمائ سابق واقف گردد - و معانی لطیف
 از ضعیف فرق کند و حسن مطلع و لطف مقطع هر شعر مطلع شود - تا هر معنی را در
 کسوت عبارت لائق بر منتظم نظم نشاند و در سر و سخن از معانی سر و تشبیہات
 کاذب و اشارات مجہول و ایماآت مشکل و ایہامات ناخوش و تخیسیات متکبر
 و اوصاف غریب و استعارات بعید و مجازات نادرست و کلمات تعقیل و
 تعلیم و تاخیرات ناپسند مجتنب باشد - و در ہمہ ابواب از قدر حاجت بظرفین
 (افراط و تفریط) بیرون نرود و از مالا بد نہ کاهد و در مالا یعنی شیواید - پیش

از آنکہ در نظم شعر شروع کند و بدعوی شاعری میاں در بند و اول مختصرے در علم
 عروض و توانی بر خواند تا بر بحر قدیم و حدیث و آقف شود و اوزان خوش از
 ناخوش فرق کند۔ و بجزز و لایحوز از احیف بداند و صحیح ابیات از سقیم بشناسد
 و توانی اصلی از معمول تمیز کند و آنگاه سرمایہ نیک از گفتہائے مطبوع و مصنوع
 استادان این صنف و پاکیزہ گویان این فن بدست آید و از قصائد و مقطعات
 درست ترکیب غلب الفاظ لطیف معانی نیکو مطلع پسندیدہ مقطع شیریں مخلص
 از دوادین مشہور و معروف و اشعار مستعذب تحسن در فنون مختلف و انواع
 متفرق طرے تمام یاد گیر و دو جوامع ہمت بر مطالعہ و مذاکرہ آں گمارد۔ و بہ
 بحث و استقراء بروقات و حقائق مصنوعات آں واقف گردد تا آں معانی
 در دل اور سونخ یابد۔ و آں الفاظ در ذہن او قرار گیرد۔ و آں عبارات ملکہ
 زبان او شود و مجموع آں مادہ طبع و مایہ خاطر او گردد۔ پس چوں قریحت او
 در کار آید و سکر طبع او کشادہ شود فوائد آں اشعار روئے نماید و تبارج آں
 محفوظات پدید آید۔ آنگاہ شعرا و چوں چشمہ زلال باشند کہ مدد از رو دہائے
 بزرگ و جوہائے عمیق دارد و چوں معجون خوشبو آید۔ کہ روح آں مشام ارجح را
 معطر گرداند و کس بر اخلاط آں واقف نہ شود و باید کہ چوں ابتدائے شعرے
 کند و آغاز نظم نہد نخست نثر آں را پیش خاطر آید و معانی آں بر حقیقت

نگار و الفاظ لاتی آن معانی ترتیب دهد و وزن موافق آن اختیار کند
 و از توانی آن بچشم کن کرد و خاطر بدان مسامحت کند بر ورته نویسد و هر چه
 از آن سهل و درست باشد و در آن وزن جاگیر و متکون آید انتخاب کند
 و شاکل و معمول را بدان راه نه دهد و در نظم ابیات به سیاق سخن و ترتیب
 معانی التفات نه نماید تا جمله قصیده را بر پیل مسوده تعلیق زند و کیف ماک
 اتفاق بگوید و بنویسد و اگر اتفاق افتد که قافیه در معنی بجا برده باشد -
 و بیته مشغول کرده بعد از آن معنی بهتر و نماید و بیته از آن غلب تر
 دست دهد و از آن قافیت درین بیت متکون تر آید - نقل کند پس اگر
 بیت اول حاجت باشد آن را قافیت دیگر طلبد - و گرنه ترک
 آن آرد و چون ابیات بسیار شد و معانی تمام گشت جمله را مرثه بعد از آخری
 از سر آفاق باز خواند و در نقد و تنقیح آن مسامحت نماید میان ابیات تلفیق کند و هر
 یک را بموضع خویش باز برد و تقدیم و تاخیر از آن زائل گرداند تا معانی
 از یک دیگر گسسته نه شود و ابیات از یک دیگر بیگانه نه نماید - و بهر همه
 وجه توانی ابیات و مصایح و تطابق الفاظ و معانی لازم دارد - چه بسیار
 باشد که دو مصرع یا دو بیت با یک دیگر از راه معنی متناسب نیاید و بدان
 سبب رونق شعر باطل گردد - چنانکه شاعر گفته است
 در جام اوست چشمه حیوان از آن کزو دین سرفراز و قاعده ملک محکم است

مصرع اول لائق دوم نیست و این معنی در رباعیات بیشتر افتد که شاعرا
معنی خوش در خاطر آید و بیشتر چنان بود که آن را بیت آخر سازد۔ پس اولی
بداں الحاق کند و در آن از تناسب لفظ و تجاذب معنی غافل باشد چنانکه
رضی نیشاپوری گفته است : ۵

ہر دم ز تو دل با دم سر دے بود است   وز جام تو جرعه دے بود است
معذورم اگر دوسر دادم از انک   آن در سرم از سر دوسے بود است
کہ نخست بیت آخری گفته است و انگاہ بیت اول را بداں الحاق کرد
و مصرع دوم از بیت اول لائق معنی بیت نیفتادہ است و عطف آن بر مصرع
اول نیکو نیامدہ۔ و در قوانی اولی چنان باشد کہ تعیین آن بر معنی مقدم دارو۔
پس معنی را بداں الحاق کند و بر آن بند و تا ممکن آید و بیچ کس را تغیر آن ممکن
نگردد و چنانکہ انوری گفته است : ۵

دوش با آسماں ہے گفتم   بر سبیل سوال مطلب انے
کہ مدار حیات عالم کیست   رے سوئے تو کر و گفتابے
گفتم ایں را دلیل باید گفت   بیچ دانی کہ مے چہ گوئی ہے
میر آب است و حق ہے گوید   و من الما و کل شیء حے
و بیچ شے یک قافیہ را ازیں شعر بدیکرے مناسب تبدیل نتواند کرد۔ و

اگر نظم ابتدا کند و انحاء قافیہ را بر آں بند در و با بود که چنان ممکن نیاید و
تغییر و تبدیل آں ممکن بود - چنانکه دیگرے گفته است ۵

سودائے تو مادر سرین ساخت مقر غمہائے تو از تنم نہ بگذاشت اثر
اکنون در دل آرزوئی پیچ نیست جز آرزوئی روئی تو ای زیبا خور
و اگر کسی خواهد کہ ایں توانی بدیگرے خوشتر از آں تبدیل کند تواند چنانکہ
گوید - ۵

سودائے تو مادر سرین ساخت قرار غمہائے تو از تنم بر آورد و مار
اکنون در دل آرزوئی پیچ نیست جز آرزوئی روئی تو ای زیبا یار
و همچنین باید کہ در الفاظ و معانی ہر بیت دقائق تنویر بجا آورد اما اگر لفظی
ر یک افتد عذبے بجائے آں نہ بد و اگر معنی فاخر یا بد تمام کند و دریں باب
چوں نقاش چیرہ دست باشد کہ در تھا سیم نقوش و تداویر شاخ و برگها ہر گلے
بر طرے نشاند و ہر شلخ بسوئے بیروں برو و در رنگ آمیزی ہر صیغ جائے
خرج کند و ہر رنگ بگلے دہد - آنجا کہ رنگ سیر آید نیم سیر صرف نکند و آنجا کہ صیغ
روشن باید تا ر یک بخار نبرد - چوں جوہری استاد باشد کہ بہ حسن تالیف و سبب
ترکیب رونق عقد خویش بیفزاید - و بہ تفاوت تلفیق و بے ترتیبی نظم آب
مروارید خویش نبرد و باید کہ در افانین سخن و اسالیب شعر چوں نسیم و

تشبیه و مدح و ذم و آفرین و نفی و شکر و شکایت و قصه و حکایت و سوال و
 جواب و عتاب و استعجاب و تمنع و تواضع و تابی و تسامح و ذکر و دیار و رسوم
 و وصف آسمان و نجوم و صفت ازهار و انهار و شرح ریا و امطار و تشبیه
 لیل و نهار و نعمت اسب و سلاح و حکایت جنگ و مصاف و فن تہائی و
 لغازی از طریق اناضل شعراء و اشاعر فضلا عدول نہ نماید و در نقل از معنی بعضی
 و تحویل از فتنے بفتنہ خروج لطیف و شروع مستحسن واجب داند و در رعایت
 درجات مخاطبات و وجوہ مدائح یا قصی الاسکان بکوشد ملک و سلاطین را
 جز باوصاف پادشاهانہ چنانکہ در فصل اغراق بیان کرده آمدست نہ ستاید و زرا
 و امراء را بہ عوائد تنوع و قلم و طبل و علم مدح کند۔ سادات و علمائرا بہ شرف حسب
 و طہارت نسب و وفور فضل و غزارت علم و تراہت عرض و نباہت قدر
 ستاید۔ زہاد و عباد را بہ تتبیل و انابت و توجہ حضرت عزت صفت کند و اساط
 الناس را بہ مراتب نازل عوام فرو نیارد۔ عوام را از پایہ خویش بسیار بر
 نگذرا ند۔ خطاب ہر یک را بخویش مضب و لائق مرتبت او کند و ہر معنی اورزی
 لفظ مطابق و لباس عبارت موافق بیرون آورد۔ چہ کسوت عبارات متحد
 است۔ و صور معانی مختلف و ہچنانکہ زن صاحب جمال در بعضی بلایس
 خوب تر نماید و کنیزک بیش بہا در بعضی معارض خرد را گیر تر آید۔ ہر معنی
 را الفاظی بود کہ در آن مقبول تر افتد و عباراتے باشند کہ ہاں

لطیف تر نماید و دریں باب نظم و شریکیان است - و سخن موزون و ناموزون
برابر چنانکه گویند «یکے از خلفاء قاهر عالمے بشہرے فرستاد و او را در تیمار داشت
شخصے از معارف آل ولایت وصیت فرمود و در آل مہمانت تمام نمود و عامل
بموجب فرمان دیوان عزیز آل شخص را احترام واجب داشت و بہ التماس
او بعضے از ضیاع آل مملکت بر سبیل عمل بردے نوشت و تحصیل طرے از
اموال غزانہ بے باز گذاشت - پس بہ سعایت شریاں و نمیمہ بدگویاں
خاطر عامل از وے آزرده گشت - و وحشتے از جانبین پیدا آمد و آل شخص بولعبت
استظهار یکہ بعنایت دیوان داشت ہذاں التفات نہ نمود و آل را دزنے
نہنما د - تا بہ مرور ایام آل آزار کینہ تمام شد - و عداوت بزرگ گشت عامل
آل شغل از وے فرود کشود و در محاسبت او مناقشت بیش آورد - روزے
آل معروف بہ عامل در محاکات آواز بلند کرد و سخنے سخت گفت عامل بہ تعزیر
او اشارت کرد - از اطراف بدو دستہا دراز شد و مشت و چوب رواں
گشت و از اں ضربات مختلف یکے بر قتل او آمد - در حال جان تسلیم کرد عامل
او کہ وہ پشیمان گشت و از خشم دیوان اندیش مند شد و ز رہا در خرج انداخت
و بہ قرابین غلیغہ التماس ساخت و دست تضرع در دامن مقربان حضرت زد و
بہر یک از ایشان چیزے نوشت تا باشد کہ یکے از ایشان بوجہ جمیل آل
حال بمقام عرض رساند و عذر او در آل اقدام تقدیم کند و عزامت آل بہریت

را بر مال قرار دہد۔ و بحقوبت غضب دیوان عزیز ماخذ نگردد۔ بیچ آفریدہ رایا رائے
 آں نہ وید کہ در آں باب قدم پیش نہد و آں التماس را دست بر سینہ زند۔ و
 ہنگام متفق ہووند کہ اگر ایں حال بمسامع مبارک رسد بے شک بقتل عامل فرمان ہد
 و بیچ کس را مجال شفاعت نہ باشد۔ عامل و میرے فاضل و صاحب سخنے
 کامل داشت چوں قلق و اضطراب او بدید و عجز و اضطراب او مشاہدہ کرد۔ گفت
 مخدوم را چندیں اندیشہ بخاطر راہ نہ باید داد۔ و ایں حادثہ را چندیں عظم نہ باید نہاد
 کہ در اثنائے خدمت کہ بدیوان نویسیم و در خلال تذکرہ کہ بحضرت فرستیم۔ ایں
 حال اکسوت عبارتے پوشانم و عرض ایں واقعہ بروچہ در قلم آرم کہ بر تو بیچ و آں
 نباشد و در استرضائے خلیفہ بچندیں تکلف تضرع احتیاج نیفتد۔ آنگاہ قلم
 برداشت و مصلح کہ بود باز نمود۔ چوں سیاحت سخن بدیں حکایت رسید و
 گفت اما فلاں فائتہ فاسقوتہ فادبتہ فوانق الادب الاجل

یعنی حال فلاں معروف چناں بود کہ اورا امین بعضے از اموال دیوان سلختم۔
 و خان یافتہ ادبش کردم تا دیب من باطل او موافق افتاد۔ چوں آں مکتوب
 بحضرت رسید و آں حال محل عرض یافت لذت بلاغت ایں عبارت و
 لطف موقع ایں غدر نگذاشت کہ بر بیچ و جہتا رہ غضبے در باطن خلیفہ اشتعال
 گیرد۔ یا تغیر خاطرے بضمیر اوراہ یابد۔ عامل سر آزاد ازاں در طہ بیروں آمد۔
 و را نگاہ از اں خطر خلاص یافت و در شعرازیں جنس بسیار بودہ است کہ بیک

بیت عظام امور ساخته شده است و رقاب عقول در رقبه تسخیر آمده - و
ضغائن موردت بودت و محبت مبدل شده و برعکس بیس بوده است که یک
بیت موجب اشارت فتنه های بزرگ شده است و سبب اراقت خونهای
خطیر گشته - چنانکه شاعر گفته است ۵

به بتی شود مرد با کینه نرم   بچشد بریتیه و گر خون ز تن
بساول که گشت از پے شعرا م   بسا سر که برید نظم سخن

تخلص

بدانکه تخلص از اختراعات شعرا عجم است اهل عرب بداا آشنا نبوده اند
و ایراد تخلص در همه اقوام نظم فارسی مطرو است بطریق جو از اما در مقطع
غزل تا بعدی متعارف ننده که حکم و جواب پیدا کرده گوئی نظربذات غزل منبره
لازم بین قرار یافته که انحراف از اا جایز نیست و وجه اختیار تخلص غالباً مبنی
است بر ضرورت ایجاز که لازم کلام بلوغ است زیرا که ایراد نام شاعر سالماور
کلام شعر با باشد که در بحر و مخصوص موزون و موافق طبع سلیم نه اقتد بل بقایه
زشت می نماید و اختیار تخلص مشعراز مناسبته است که شاعر آا را بداا
مناسبست بر خود می گیرد - بعضی مینا سبت ملک سلاطین و بعضی مینا سبت ملین

مالوف و بعضی بمناسبت کیفیات نفسانیہ و بعضی بمناسبت حرکت و فن کہ بدان
اشتمال داشته باشند و غیر ذلک تخلص می نمایند - اما تخلص باید کہ تا امکان مختصر
باشد و از مصطلحات و محاورات لوطیا و از جنس موضوعات سو قیال نباشد
و اگر ممکن بود متضمن بر معنی تفاؤل باشد -

گفته ایم کہ اہل عرب با تخلص آشنا نبوده اند - بل ایشان بالقب و کنیت
شہرت می یافتند - کنیت اسمی است مثل بر اضافت لفظ اب و
ابن و اہل عجم را از اہل ہند - و آنچہ بعضی از اکابر عجم در کتب سیر و تواریخ با کنیت
شہرت دارند بہ نتیجہ اہل عرب است کہ عذران و دولت اہل عجم بکف کفایت
ایشان موقوف بودہ است و الناس علی دین ملوکہم و این بعینہ ہیچنان است
کہ در روزگار ما مشاہدہ می رود از حال تقلیدین اہل ادب کہ تا ہمانے خود را بروجہ
عروبا بجات انگلیس مختصر میکنند از آنجا کہ قدامت پسندہ تم و روش
پیشہ ہاں را در اکثر امور درست می دانند

ہر عیب کہ سلطان بہ پسند و ہنر است

چنانکہ بسیارے از نادانان حقیت ذات بہ تقلید کفرہ مغاربہ ریش و بروت
را اختیار و گفتہ اند - فوا اسفی

اول کسی کہ از شعرائے عجم بہ تخلص شہرت یافت استاد ابو الحسن رودکی
است گویند رودکی نواخت زیرا کہ از ماہران فن موسیقی بودہ است و بعضی گفتہ

انکہ رووک نام قریہ الیت کہ اصلش از انجاست والعلم عند اللہ تعالیٰ

تبصرہ

و باید دانست کہ شاعر در جود شعر خویش بہ بیشتر علوم و آداب محتاج
باشد و بدین ہیئت باید کہ مستطرف بود و از ہر باب چیز کے داند تا اگر باریاد
معنی کہ فن او نباشد محتاج شود آوردن آل بروے دشوار نشود و چیزے نگویہ
کہ مردم استدللال کنند بدان کہ او آل معنی ندانستہ است چنانکہ انوری گفتہ
کیواں موافقان ترا اگر جگر خور و
نسرین چرخ را جگرے جدی مستہ باد

و مستہ عبارت است از طعمہ مرغیان شکاری کہ بوقت حاجت بدیشان
دہند و کرکس نہ از جملہ مشکہ مستہ خوار است و ازین ہیئت این بیت بروے
گرفتہ اند -

در سرفات شعر

و نہ باید کہ شاعر با خود تصور کند کہ شعر موضع اضطراب است و متقدمان سائے
ضرورت شعر خطا یا ارتکاب کردہ اند و ظنہا در شعر خویش بکار داشتہ چہ اقتدا

به نیکو گویاں نیکو آید نه به بد گویاں - و نیز باید که شعر شعرا را غارت نکند و معانی
ایشان به تغییر اوزان و اختلاف الفاظ در شعر خویش بکار نبرد که ملک مروج
به تصرف فاسد ملک نه پذیرد و سخن دیگران بر خویش بستن دلالت بر فضل نکند -
و بیاید آن تن که سرفات شعر چهار نوع است - انتقال و سلخ و لمام و نقل -

اما انتقال سخن دیگرے بر خویش بستن است و آن چنان باشد که شعر
و دیگرے را مکار بر تا بگیرد و شعر خویش سازد بے تغییر تصرفی در لفظ و معنی آن یاب
تغییر اندک چنانکه بیتے بیگانه بمیان آن در آرد - یا تخلص بگیرد اند - چنانکه سنائی
در مدح سلطان بهرام شاه قصیده گفته است که مطلعش این است ۵

گر در رخت صف زو است لشکر دیو و پری

ملک سلیمان تراست گم مکن انگشتی

و عبادی بعینه این قصیده را بابیتے چند بران زیادت آورده و تخلص به شاه
ماژن دران کرده و هر دو در یک عصر بوده اند معلوم نیست که سابق کدام است و

۵ صفی نیشاپوری در اخذ سرقه گوید ۵

شاعر دزد ماکیاں باشد که بریش نهند بیضه غار

غاز آخر بسوئے آب رود او به کون دریده ماند باز

۵ در گرشاپ نامه اسدی طوسی شعرے است ۵ مکن تکیه بر ملک نیارشت ۴ که سیاه کن جز نور و روش
سعدی در گلستان بعینه همین شعر آورده و هر دو از اساتذہ فن بوده اند اما اسدی بر سعدی تقدم زمانی دارد و غالباً که او را
و همچنین شعرے فرزنده ابیست از او نم مخور ۵ تکیستی که به ز خدا بنده پروری
در کلیات سعدی موجود است و هم در دیوان اوحدی مراغی یافته شده موجب حیرت است ۵

عناصب کدام و چنانکه معنی گفته ۵

گر چه بچھا دست بر آوردستی بر ارم دست تا فرود آری دست
و رافعی از و برده است و گفته ۵

زین پس بخداے من مشہد پست بر ارم دست تا فرود آری دست
و اما سخن پوست باز کردن است و در شعر این نوع سرقتہ بخارام شد
کہ معنی و لفظ فرا گیرد و ترکیب الفاظ آن بگردانہ رہبر بہرہ ویداد کند چنانکہ
لغتہ است ۵

ریش و بخت ہے خضاب کنی خوشترن را ہے عذاب کنی

ابوطاہر خسروانی از و برده است و گفته ۵

عجب آید مرا ز مردم پیر کہ ہے ریش اخضاب کند
بخضاب از اہل ہے نہد خوشترن را ہے عذاب کند

اما المام قصد کردن و نزدیک شدن است بچیزے و در سرقاٹ شعر
آن است کہ معنی فرا گیرد و بسیار تہ دیگر و بہ دیگر بکار آرد چنانکہ از رقی
گفتہ است ۵

مدف ز بیم یلاں در شد و بکام ہنگ ز خون ب رنگ یوا قیت رنگ کہ ملاں
یعنی لالی یا راز ہائے ضرورت شعر انداختہ است را زری از و برده است
نیکوتر از و گفته ۵

تہر تو گر طلا یہ بدریا کشد شو دُر در صمیم حلق صدف دانه انار
 واما نقل آن است کہ شاعر معنی شاعرے دیگر بگیرد و از بابے بیابے
 دیگر برد و در آل پرده بیرون آرد۔ چنانکہ مختاری گفته است ے
 کجاشد آل زقبائے دریدہ و ختمہ حیر کنوں بیاید حیرش درید و وخت قبا
 رختی نیشا پوری بیاب ملح بردہ است و گفته ے
 بعزم خدمت در گاہ تو بہر طرفی بسا ملک کہ از تاج مے نہند کہ
 وار باب معانی گفته اند چوں شاعرے را معنی دست و ہد آل اکسوت
 عبارتے ناغوش پوشاند و بلفظ ریک ادا کند و دیگرے ہماں معنی فراگیر و بلفظ
 خوش و عبارت پسندیدہ بیرون آرد و او ہداں اولی گہ دو آل ملک او گہ دو
 و لا اول فضل اسبق چنانکہ رودکی گفته ے

با صد ہزار مردم تنہائی بے صد ہزار مردم تنہائی

یعنی با صد ہزار مردم تو فردی با ہنر و دانش در میان ایشاں و بے صد
 ہزار مردم تو بسیاری گونی بجائے صد ہزار مردمی و اگرچہ معنی نیکو است عبارت
 ریک است و عنصری ازوے بردہ است و گفته ے

اگرچہ تنہا باشد ہمہ جہاں با دوست و اگرچہ با او باشد ہمہ جہاں تنہا است
 و بیت عنصری اگرچہ در آل بسطے کردہ است نیکو تر و غلب تر از بیت
 رودکی است با و جازت آل پس این معنی ملک عنصری شد و رودکی را فضل یق

ماند -

و نوعی از سرقہ آن است کہ از زبانی بہ زبانی دیگر ترجمہ کنند چنانکہ شاعر
گفتہ است -

اگر بہ مدح و ثنا ہر کسے ستودہ شود تو آں کسی کہ ستودہ بہ تست مدح و ثنا

و ایں از قول حسان بن ثابتؓ اخذ نمودہ حیث قال

ما ان مدحت فُحِّدًا بمقالتی لکن مدحت مقالتی بحُمد

و پچنیں یکے اد شعرائے ہند شعر ہر مگر

کجا ہمراہ گردو سایہ با من کہ روزِ من بود با شب برابر

را بزبان اُردو ترجمہ زدہ - چنانکہ مے گوید

سینہ بختی میں کب کوئی کسی کا ساتھ دیتا ہے

کہ تاریکی میں سایہ بھی جدا رہتا ہے انساں سے

بہرہ دہین علم معانی

معانی علمے است مثل بر قواعد کہ بدان می توان دانستن احوال لفظ را
کہ آن لفظ بمقتضائے حال مطابق است یا نہ۔ و بکار بستن آن قواعد تکلم در ادائے
معنی مراد از غلط و خطا محفوظ مانده۔ و کلام فصیح و بلیغ را از غیر فصیح و بلیغ
امتیاز دادن می تواند۔

فصاحت

علمائے بلاغت گفته اند کہ کلمہ و کلام و متکلم ہر سہ را بوصف فصاحت
موصوف توان کردن۔ و چون مفہوم ہر یکے ازینہا غیر مفہوم دیگرے است تعریفے
جامع کہ ہر سہ را شامل باشد تجویز نہ توان نمودن بنا بریں کلمہ فصیح آن است کہ از
تفاوت حروف کہ موجب تشقّل بر زبان افتد خالی باشد۔ مثلاً ع
نہ جستہ ز شستش غزال حرم

صاحب المعجم می گوید که بعضی از کلمات است که قدما آن را بر طریق استعمال کرده اند۔ و در متاخرین زیادت و حذف مشهور و متداول گشته است و بدین سبب در نظم و شریح و سلاخ است چنانکه گداگر و همانا و مانا و می و همی و کنوں و کنوں دروں و اندروں و بروں و بیروں و فغان و افغان و چار و چهار و دگر و دیگر و ترو و بدتر و جائیگاه و چنان و چو نال و خامش و خاموش و شاه و شش و ماه و مده و راه و ره و کوتاه و کوتہ۔ و بعضی کلمات باشد که بسبب تعادل و متحرکات و سواکن فصیح تر آمد چنانکه دامن از دامان فصیح تر و پیرهن از پیراهن خوشتر و ناگهان از ناگاه هاں بهتر و آگاهی از آگاهی بلیغ تر و همچنین شکوه از شکوہ ردگره از گرہ اولی تر و از جمله مغیرات همینر بمضی هنوز و غنودین بمعنی غنودن و شنودین بمعنی شنودن و خفتیدن و خسپیدن بمعنی خفتن و رساندن و رساندن بمعنی رسانیدن و رسانیدن و شستن بمعنی شستن و امثال این بسیار است شاعری درمی گواید درین باب تقلید قدامت کند و در آنچه گوید از جاده درمی مشهور و متداول عدول جائز نه شمارد۔ و ہم از مخالفت قیاس لغوی چنانکه منصور منطقی گفته۔

۵

باز گرم دل چنانکه بتو دادم صبر کنم صبر و هر چه با و با دادم
در صحیح لغت درمی باز گیرم بے حرف یا مستقل نیست و مسعود سعد
گفته است۔

۵

مرانسانہ تیر فراق کردو ہنذر
کسے شنید کہ باشد کماں نشانہ تیر

در لغت صحیح ہنذر نیست و متعل ہرگز است وہم از غرابت و مراد از غرابت
وحشی بودن آن کلمہ است بہ نحو یکہ معیش ظاہر نہ باشد و در استعمال نیاید بعدی
گوید -

بہر ہفتا سہ جنی مکنہ کو مرقی بنی بنو اچش روش
از قبیل کلمات غریبہ است بلتب و مرغن و مزلف - و این شعر شمس تبریزی
ہم ازین قبیل است

کسی سیارہ قرآن تا بہ عمیت تمام است این سلوک سی صد بیت
و کلام فصیح آن است کہ از تنافر کلمات و ضعف تالیف و تعقید و کثرت
تکرار لفظ واحد عاری وہم از توانی اضافات پاک باشد - تنافر کلمات چنانکہ
امیر خسرو گوید -

موتے میرے مابوئے مابو یا بہ بے او مونم موئے ویم ماوا بہ
مائیم ہی و آں میر ما با ما بہ ما با ما و موئے منہ ما با ما بہ

و ضعف تالیف چنانکہ عرفی گوید -
منکہ باشم عقل کل راناوک انداز ادب
مرغ اوصاف تو از اوج بیان انداختہ

و این مثال در صورتی متصور است که حرف کاف بمعنی استفهام مأخوذ باشد
و اگر بمعنی بیان اخذ کنند مثال ضعف تالیف نبود اما این توجیه ضعیف است
و تعقید چنانکه شاعر گفته است۔

نامه پر شد گم و آتش نامه بازار فگنم   گر کبوتر نیست طاووس پر از فگنم
و دیگرے راست

نک چشم بگیر و گر کند هم چشمنی لیل
چرا در شوره زار سیبک اشک مجنوں و آهوا

و صاحب مخزن الفوائد در امثله ضعف تالیف اسکان متحرک و تحریک ساکن
آورد و این منبئ بر ضرورت شعری است نه ضعف تالیف۔ و توانی اضافات چنانکه
حافظ گوید۔

ساکنان محرم بر عفاف ملکوت   بامن انشیس باوه مستانه زدند
و مستکلم فصیح آن است که بر استعمال کلام فصیح قدرت تمامه و مهارت عامه
داشته باشد به نحویکه همگام تکلم ایراد کلمات فصیح بے دغدغه تردد و توقف بر وے
سهل آید۔

بدانکه مرجع تنافر و غایت بسوئے علم لغت است و مرجع مخالفت قیاس
لغوی بسوئے علم تشریف و مرجع ضعف تالیف و تعقید لفظی بسوئے علم نحو و مرجع
تعقید معنوی بسوئے علم معانی است۔ اینها را به آهنبانی توان دریافت۔

بلاغت کلام وصفی است مرکب فصیح را که مطابق مقتضائے حال بود و متکلم بدین
 نوع کلام را بلوغ گویند - پس بلاغت وصف کلام و متکلم هر دو می تواند شد - نه
 وصف کلمه - زیرا که کلمه مرکب ناقص از اسناد عاری می باشد و کلام را ناگیر
 است از اسناد - و ما در صفحات آینده شرح میدهیم که مذهب امام عبدالقاهر
 در مفهوم فصاحت و بلاغت غیر آن است که گفته آمد - زیرا که مذهب امام آن است
 که هیچ لفظ بے اعتبار نیست فصیح تواند بود و بر طبق مابقی مفهوم فصاحت محدود
 است در سلامت الفاظ از امور متذکره و ظاهر است که این امور از اعتبار معنی
 چیزی بے باخود ندارد - و امام موصوف در پایان کتاب دلائل الاعجاز در فضیله بسیط
 ابطال مذهب انحصار فصاحت در الفاظ نموده است و گفته که عطف اتفاق کرده
 اند که اعجاز قرآن منبئ بر وصف فصاحت و بلاغت از آن است که عالمیاں از مثل
 آن عاجز هستند و از عطف این هیچ کس را نشنیده ایم که فصیح و بلوغ بودن قرآن از
 جهت خلو آن از حروف ثقیله متعسر النطق قرار داده باشد و اگر چنین بودی
 بایستی که هر کلام سبقی و ساقط را چون از ثقل مذکور عاری باشد فصیح گوئیم و این
 قطعاً جائز نه باشد - و کلام مرکب است مثل بر دو کلمه که متضمن اسناد باشد -
 یکے را مسند الیه و دیگرے را مسند خوانند و اسناد نسبتی است میان هر دو قائم نفس
 متکلم که مخاطب را از آن بر خبری آگاهی دست دهد و آن نسبت را اعم از اینکه ایجابیه باشد یا سلبیه
 حکم گویند چون زیگیریان است و زید عمر و رازد و ریس هر دو جمله گریبان و تر و بگیاں

یگانہ سند واقع شدہ و ایں نسبت کہ مشعر از خبر باشد احتمال صدق و کذب ہر دو میدارد۔ و ہمیں احتمال ماہ الامتیاز است در جملہ خبریہ و انشائیہ۔ چہ در خبریہ مجبّر عنہ در خارج وجود داشته باشد کہ مخاطب را از آل خبری حاصل آید و در انشائیہ پیش از تکلم امری در خارج یافتہ نمی شود کہ از آل خبر دهند۔ بل متکلم ہنگام تکلم امری را ابتداء انشائیہ کند۔ چنانکہ گوئی کہ زید را بزین و عمرو را مزین ہیں ہر دو جملہ ہر خید نسبت فعل بسوئے فاعل موجود است اما وجود نسبت پیش از تکلم متکلم در خارج وجود نمی داشت و لهذا احتمال صدق و کذب ندارد۔

چو ایں معنی در یافتی بدان کہ علمائے علم کلام را در معنی صدق و کذب خبر اختلاف است اما آنچه نزد جمہور ایشان مسلم است آن است کہ صدق خبر مراد است از مطابقت حکم بانفس الامر یا واقع کہ آل را خارج گویند۔ و کذب خبر مراد است از عدم مطابقت آل با واقع۔

در تعریف بلاغت لفظ مقتضائے حال وقوع یافتہ و تا معنی ایں اصطلاح بر قاری واضح نگردد بر حقیقت بلاغت آگاہ شدن نتواند۔

مقرر است کہ چون از حادثہ کہ پیش از تکلم متکلم حدوث یافتہ است خبر دهند سامع از علم بدان بجای خالی الذہن بودہ باشد یا از آل آگاہی داشتہ باشد در صورت ثانی در حدوث آل حادثہ شک را مجال باشد یا نہ و در صورت عدم شک اورا از انکار باشد یا بدان اقرار کند۔ و ازیں احتمالات سامع از

چار حال بیرون نتواند بود - خلوت ذہن ادا زان حادثہ و شک اودر آن و انکار او
ازان واقرا را و بدان و انکار را ہم مدارج متفاوت است پس این ہمہ صور
محتمکہ را حال گویند تفصیل این اجمال آنکہ متکلم شخصے را کہ خالی الذہن و از وقوع
و لا وقوع آن حادثہ اصلاً آگاہ نباشد و شخصے را کہ در وقوع آن شک داشته
باشد و شخصے را کہ از وقوع آن منکر باشد و شخصے را کہ وقوع آن را باور کردہ
باشد بر یک و تیرہ تواند خبر دادن - بل لابد است کہ بصورت خطاب با خالی
الذہن کلام را از ہمہ انواع موکدات فارغ آرد - و در محل انکار مخاطب کلام
را بر حسب تفاوت مدارج انکاریہ موکدات منضم سازد و در محل شک و تردید
او نوعی از تاکید کفایت کند - زیرا کہ خالی الذہن را با الفاظ موکدہ خبر دادن
بیہیچ معنی ندارد و همچنین منکر را بے موکدات خبر دادن از الہ انکار او نکند - پس
این ہمہ کیفیات مختلفہ را کہ مخاطب بدال طلب است حال گویند مقتضائے
حال امرے است کہ حال مخاطب آن را مقتضی باشد - مثلاً مخاطب اگر منکر
باشد انکار او حال او باشد و انکار مقتضی آن است کہ متکلم کلام را بموکدات
استوار کند - پس ایراد تاکید در محل انکار مخاطب مقتضائے حال باشد و همچنین
در بعض مواقع کلام مسند الیہ را لفظاً ذکر کنند و در بعضی از انها حذف و در بعضی
از موارد معرّفہ آرند - و در بعضی از انها تکرہ - این ہمہ را مقتضائے حال گویند
چہ حال مخاطب مقتضی ایراد این امور باشد -

بحث عمومی در باب بلاغت

پیش از آنکه در باب بلاغت بر دستور مصطلحات این فن که طریق ماہران ادب است چیزے بزرگواریم بہ بحث عمومی مے پروازیم۔ تا قاریان ہوشمند را در فہم بعضے از مسائل این فن سہولتے دست دہد۔ از اینجا کہ معظم مسائل بلاغت و تصدیق آل تعلق بہ طبع مستقیم و ذوق سلیم دارد۔ می گوئیم کہ استقامت طبع و سلامت ذوق امرے است کہ حصول آل موقوف بہ مہبت نیاز نیاض مطلق است کہ بحکم خلق کل شیء تھدٰی ہر کس را چیزے کہ مے باست ارزانی داشتہ و قفل واجتہاد را در آل راہ نیست و در اخبار و اوست از خواجه عالم و عالمیان صلی اللہ علیہ وسلم الناس معادن مکعادن الذهب الفضة یعنی ہچنانکہ طلا و نقرہ در معدن نظر بہ لطافت و کثافت طبعی بر یک درجہ تواند بودن ہچنین طبائع مہوم را نظر بہ صفا و کدورت بر یک وزن نیافریدہ اند۔ و بر ہمیں نقصان و کمال فطری موقوف است حصول مہاج کمالات انسانی و مہیج فروے از افراد انسانی در فراختائے فیض ازلی از حدود استعداد طبعی قدے فرا ترک نتواند نہاد و کما قیل

۵

نقصان قابل است و گرنہ علی الدوام فیض سہادتش ہمہ کس را برابر است

پس طبیعت بمنزلہ صانع تر و دست است و سخن شائستہ بمنزلہ مصنوع تما
قیاس نقصان و کمال مہارت صانع در فنے کہ مہاشتر آن است از نقصان کمال
مصنوع توان گرفت و همچنانکہ وقوف بروقائق صناع کہ صانع کامل در مصنوع
غیش بکار می برد - جہ ماہر فن دیگرے را دست نہ دہد - همچنین اطلاع بر خفایا
زوایا تے سخن شائستہ کار ہر کور سوادے نیست - ہوشمندے باید پاکیزہ نہاد
کہ با لطافت طبعی و استقامت فطری انواع سخن اساتذہ فحول را بدیدہ اعتبار بطلانہ
در آوردہ ہر ارباب کتساب کمالات سخن گوئی و سخن فہمی ارتقایافتہ باشد و بلاغت
نہ آن است کہ مصطلحات قوم را بداند زیرا کہ اگر تحقیق ایں معنی بمجروح دانستن
مصطلحات معطل بودے البتہ ہر کہ و مہ کہ بکدام است و مزاولت کتب درسیہ
اشتغال نمودے سرآمد بلغا زمان بودے - و ستر ایں معنی وقتے منکشف گردد
کہ کسے بہ تالیف رسالہ یا نظم شعرے روئے می آرد تا چوں عجز خود را در خود بقتیں
معلوم نماید بروے ہویدا گردد کہ عالم بہ کتب مدونہ علمیہ مکتب است و طبع خبیہ
بدقائق کلام مجبول - و تا بہ قلاوزئی بدرقہ طبیعت دریں واوئی قدم نہ نہد و حصول
بمنزل مقصود متصور نیست و لکن صدق الذمخشری ان المسافۃ من علم المعانی
میسیرۃ اعوام - یعنی رسیدن بذروہ و قاتی علم معانی را سالیان دراز بکار
است و بسا افتادہ کہ مدعیان خام طبع بہ حقیقت بلاغت نارسیدہ بہ تحسین
کلام مخدول و مرذول اطرائے و دراز قیاس جایز شمرد و فراہم آوردن الفاظ

مستند و حشیه را بر استعداد قائل آن حمل کند - و بخلاف آن سخن گر انما یعالی
 را بحکم

و کون من عائب قولا صحیحاً و آفته من الفهم السقیم
 از پایه اعتبار میکنند - و اکتی که بلاغت عبارت است از ایضاح معنی
 و تحسین لفظ - و چون هر چیز را ظاهر و باطن می باشد ایضاح معنی اشارت است
 به باطن بلاغت تحسین لفظ به ظاهر آن - و هرگاه ظاهر و باطن چیزی که به لوازم
 شائسته آن آراسته و پیراسته گردد و شک نیست که آن چیز موجب انجذاب
 خواطر و باعث برتعالک طبائع اقد و همین است مفهوم قول محمد ابن حنفیه قول
 تضطر العقول الى فهمه باسهل العبارة

درین جمله چنانکه می بینی تضطر العقول لفهمه اشارت است بسوئی

ایضاح معنی و باسهل العبارة بسوئی تحسین لفظ و قدرت ایضاح و تحسین دست
 ندیده تا متکلم از اصل مآخذ الفاظ و وضع حقیقی و مجازی آن و معرفت مقتضیات احوال
 متکلم و سامع بلی آگاه ندی باشد و هم در معرفت کمیت و کیفیت الفاظ و معانی که
 شعور حقیقت اینجا و اطناب است و دستگاه بلند دارد و ازینکه شرح و اویل دانسته
 باشی که مفهوم بلاغت مشتمل است بر ضرورت حسن لفظ و معنی که سبک جید عبارت
 از ان است پس مفهوم فصاحت غیر مفهوم بلاغت نباشد چنانکه شیخ عبد القاهر
 در کتاب دلائل الإعجاز از تصریح بدان نموده - و درین باب مبالغه بیش جا برداشته

ماصلش آنکہ فصاحت نہ ہیں منہی بر حسن مراعات الفاظ است چہ نفع نیست کہ
 بے رعایت معنی آں را فیض تو اں گفت و اگر رعایت جانب معنی در مفہوم فصاحت
 معتبر نہوے۔ سامع از مغزات الفاظ بیچ متمتع نہ شدے چہ استعمال قواعد
 نحو برویجے کہ باید بے رعایت جانب معنی سووے ندارد۔ ظاہر امر ادیشخ
 از فصاحت بدیں معنی بلاغت است چنانکہ صاحب مطول تفریح بد اں منودہ۔
 وسیاتی تفصیلہ

فصاحت بلاغت

بدانکہ قوے ہستند کہ مبلغ علم ایشان از طوایر الفاظ تجاوز نہ کردہ و بلطائف
 معانی کہ در ضمن نظم الفاظ برویجے مخصوص داعی بلاغت باشد پے نبروہ اند۔ و
 ایں معنی ناشی از جہل ایشان است بچنانق اشیا کہ جزو متصور دیگرے را در آں
 راہ نیست۔ چہ بر بصیرت مخفی نیست کہ الفاظ ہیولائے نخستین کلام است کہ صورت
 کلام بر آں عارض گردو حسن وقع صور موقوف است بر حسن نظم۔ و حسن نظم عبارت
 است از وضع اجزائے مادہ بر حسب قوانین نحو و ایں معنی با وضارع الفاظ مفردہ
 تعلقے ندارد چہ وضع الفاظ مفردہ امرے است کہ واضع آں را بصورت طبعیہ
 بکھبت امتیاز اعیان و اعراض وضع کردہ و ایں معنی تعلق بہ علم لغت و تہریف

دارد و ارتباط کلمات با یک دیگر به نحوی که سامع بر غرض متکلم آگاه گردد و تعلق به علم نحو
دارد و اما فصیح و بلیغ بودن کلام امری است زائد بر این همه که گفته آمد. مثالش
غلام زرگس مست تو تا جد را راند
خراب باد و لعل تو بهوشیار راند

مفهوم نیست که شعر خلی فصیح و بلیغ است اما زنه را گماں نبری که فصاحت و بلاغت
آل بر مفردات الفاظ مثلاً غلام، زرگس، مست، تا جد را، خراب، باد و، لعل،
بهوشیار، موجود است و نه ترکیب الفاظ. بر طبق قوانین نحوی را در بلاغت شعر
داخل است چه قوانین نحو بیشتر از اظهار غرض متکلم بواسطه الفاظ اثر می ندارد و
مفهوم بلاغت مغایر این مفهوم است زیرا که بر حسب قوانین نحوی دانیم که غلام مضاف
است بسوئے زرگس مست که مرکب توصیفی است و باز موصوف با صفت مضاف
است بسوئے ضمیر مخاطب و مضاف و مضاف الیه متحداً مبتدا واقع شده چهار راند
خبر مبتدا است و مبتدا با خبر جمله اسمیه باشد و هم برین نسق است ترکیب مصرع
ثانی. اما نتوانیم گفتن که مفهوم بلاغت در مطایب این اصطلاحات نحوی تعبیه شده
امام عبد القادر جرجانی در پایان کتاب دلائل الاعجاز فصلی چند در باب تعیین مفهوم
فصاحت و بلاغت ایراد کرده و کشف تحقیق و دفع اغالیط و اوام ناس که تحقیق
نا رسیده مفهوم فصاحت را در الفاظ مفرد و محصور داشته اند بر وجه تفصیل نموده و
شرح بلیغ درین باب رانده و گفته که مزج فصاحت الفاظ مفرد را قرار دادن

بمیزان عقل و زنی ندارد - چه الفاظ تلخیص عمل فکر است و تا معنی از معانی که ماخذ
 آن در مظاہر اعیان موجود است در دل متکلم خطور نہ کند و جود الفاظ متصور نیست
 و باز می گوید کہ بعضی از تحقیق نارسیدگان گمان برده اند کہ حکم فصاحت کلمات
 ہر جا کہ باشد مرجع آن معنی نتواند بودن - بل فصاحت فی نفسہا وصف لفظ است
 بحیثیت ملفوظیت و منطوقیت آن و ندانستہ اند کہ چون الفاظ مفردہ را بفصاحت
 موصوف می کنند مراد آن می باشد کہ آن الفاظ در لغت بجائے خود ثابت است
 و معانی آن را بکثرت استعمال مسلم داشته اند یا بعبارت دیگر آن الفاظ بر مقتضای
 لغت و قوانین موضوعہ درست افتادہ - چه فصاحت در اصل لغت شعر است
 از ابانت و اظہار معنی مخصوص گویند افسح الرجل بکذا اذا صح بہ و اگر متصف
 بودن الفاظ بوصف فصاحت ہمیں از بہت الفاظ بحیثیت ملفوظیت آن بودی
 لازم آمدی کہ ہر کلمہ کہ بخصوص صفتی فصیح بودی کلمہ دیگر کہ غیر آن کلمہ است و
 بہ ہماں خصوص متصف البتہ فصیح بودی - مثلاً کلمہ سخن را در لغت پارسی بحركات
 مختلفہ براوزاں متعددہ خواندہ اند - آیامی توان گفت کہ ہر کلمہ کہ بر وزن سخن باشد
 بحركات مختلفہ فصیح باشد و لیس كذلك بناءً علی ذلک اصلاً باور نتوان کرد کہ
 فصاحت کلمہ ہمیں از بہت کلمہ باشد کہ صورتی است منطوق لا غیر و عجب تر
 آنکہ علمائے علم بیاں در کتب فن ایراد نمودہ اند ان الاستعارۃ عنوان الجعل الیہ
 اللفظ فضیلاً وان المجاز جملة والايجاز من معظم ما یوجب للفظ الفصاحة

آیانی بینی که علمائے بدین گونه تصریحات که دال است بر مرجع بودن فصاحت
 بسوئے معنی لفظ را بحیثیت ملفوظیت آن فصیح گفته اند عا شاد کلا - چه مستعار
 و تحقیق معنی لفظ است نه لفظ بل لفظ را تبعاً مستعارنی گویند زیرا که هرگاه می
 گوئیم "شیرے دیدم" مراد ما مرد و شجاع نه باشد - بل ادعای کنیم اینکے مرے
 را بحیثیت باس و بطش عین شیرے دانیم و همانا این معنی را بلفظی که منطوق
 است تعلق نیست بل دریں مقام بیش از نقل اسم تغیرے واقع نه شده - اما
 از نقل اسم در اصل لفظ شیر تغیرے روئے نداده و ہم می گوید که نوعی از آزاره
 است که مستعار بودن لفظ در آن بهیچ وجه متصور نیست بل غیر از معنی مصداق
 استعاره هیچ چیز نتواند بود - چنانکه امیر خسرو در مثنوی خضر خانی گوید -

چو خاک تیره گیر دامن باد

نماند ابر را ز دامن آزاد

می دانی که چه چیز است که دامن باد را بدال تشبیه داده تا لفظ دامن
 را مستعار له گفته آید - بیش ازین نیست که مادر را در وسعت عمل به شش جامه
 در بر و چادر بر سر تشبیه داده و بس نظای گوید

تیره زن از خارش چرم خام

بیشه در افکند شب را بجام

حرف را افاده معنی اضافت می کند و برهماں پنج کند که روشد شب را

با اسب تشبیه داده والا چه چیز است که مستعار له کام تواند بود و همچنین دریں

شعر ۵   پائے برق ہم نتوان سیدن در حریم او
رو دور و دراز است کبوتر بال و پر شکن

استعاره در پائے برق واقع شده و بالجمله یہ یقین سے دانیم کہ مرصع ایں نوع استعاره غیر از معنی چیزے دیگر نے باشد و طرفہ اینکه در بحث ایجاز اکثر براسنہ بسیارے از محصلین جملہ لفظہ اقلیل معناه کثیر در وصف طائفہ کلام بلیغ جاری مے شود و ایں جملہ الیت کہ در حقیقت بیچ معنی ندارد - چہ الفاظ معانی متعینہ دارو کہ واضع آل را بہ ازائے معانی معلومہ وضع کردہ و در آل قلت و کثرت را مجال تطرق نیست -

و بالبداهت معلوم است کہ الفاظ معدودہ بیش از مفهوم معانی محدودہ افادہ چیزے دیگر نتواند کردن - نعم اگر توجیہ ایں جملہ چنان کردہ آید کہ متکلم بلیغ بدالالت یک معنی بر معنی دیگر فوائد کثیرہ ملحوظ داشتہ البتہ جادو اگر آل فوائد بدالالت لفظ افادہ مے کرد لاریب کہ محتاج الفاظ کثیرہ مے بود و ایں خود ہماں است کہ مادر صد د اثبات آل پافشردہ ایم -

بدانکہ موضع لفظ در کلام تعیین کردن بجز تعیین معنی آل متصور نیست آل از نظم و ترتیب الفاظ مترتب نی شود بصورت مخصوص بعد از تامل و تفکر در معانی یعنی تا نخست عمل فکر در نفس متکلم بہ تعیین معنی بہ اتمام نرسد بترتیب الفاظ

احتیاج نے آفتد گوی ترتیب الفاظ از توابع تعیین معانی است و نفس چہ
 تا وقتیکہ مفہوم معنی و نفس متکلم ثابت نشود الفاظ حکم مجرد اصوات دارد کہ افادہ
 چیرے نکند۔ و در مجرد اصوات نظم و ترتیب متصور نباشد۔ زیرا کہ نظم و ترتیب
 مستدعی تعیین مواضع کلمات است در کلام و این امر بے آنکہ نخست معنی و نفس
 متکلم ثابت گردد امکان ندارد۔

دریں مقام اشکالے است کہ ذکر آں موجب از دید بصیرت طالبان
 این فن است تقریش آنکہ مفہوم فصاحت بجز تناسب و التیام الفاظ و تعدیل
 مزاج حروف چیرے دیگر نیست زیرا کہ التیام لفظی و تعدیل مخارج حروف درست
 نباشد تلفظ آں بر زباں ثقیل آید۔ چنانچہ دریں مصرع ع

زبشتش نہ جستہ غزال حرم

چہ گو نہ بی بینی قرب مخارج حروف را در رکن اول عروضی این مصرع کہ فعلین
 باشد موجب ثقل گردیدہ و ہمچنین دریں مصرع نظامی ع

زمین شش شد و آسمان گشت ہشت

سہ حرف شین متواتر ہدوش یکدگر افادہ و حل این اشکال ریں
 منوال گفتہ اند کہ اگر مفہوم فصاحت را ہمیں در سنخ الفاظ محصور داشتہ
 باشیم بے آنکہ معانی را ہیچ وجہ در آں دخل باشد یعنی مجرد الفاظ کہ صوت محض است
 لازم آید کہ فصاحت را از حیث بلاغت خارج و از نظیر بودن بلاغت بر طرف

باشیم۔ و چون چنین باشد حال خالی از دو امر نخواهد بود۔ یکے آنکه ہمیں قدر را در
مفاضلہ بین الکلامین عمدہ قرار دہیم و امر را اندر در معیار مفاضلہ اعتبار نہ نہیم۔
و دیگر آنکہ ایں قدر را وجہی از وجوہ مفاضلہ قرار دہیم کہ مقتضی تقدیم احد الکلامین
بر دیگرے باشد و وجوہ را اند غیر ایں وجہ نیز در مفاضلہ ملحوظ داریم۔ اگر بہ شق
اول گراییم لامحالہ فضیلت کلام را در ہمیں قدر محدود کردہ باشیم و اعجاز کلام را
بجز ایں یک وجہ و وجہ دیگر نخواہد بود۔ در کاکت آں بر لبیب ارب مخفی
نیست چہ ایں امر مستلزم آن است کہ امورے را کہ در حدود بلاغت ز قبیل
وضوح و دلالت و صواب اشارت و ابداع در طریق تشبیہ و تمثیل و اجمال تفصیل
و وضع فصل و وصل و حذف و تحقیق و تقدیم و تاخیر و غیر ذلک ذکر مے کنند در
موجب اعجاز کلام دخل نباشد بنا بر ایں اعجاز کلام بحیثیت بلاغت آں نخواہد بود
زیرا کہ ایں ہمہ امور مذکورہ را با التیام حروف و تناسب آں تعلق نیست و اگر
بشق ثانی تمسک جوئیم یعنی التیام حروف را وجہی از وجوہ فضیلت قرار دہیم۔
و آں را در شمارہ وجوہ مفاضلہ بین الکلامین داخل انکاریم۔ ضرایب اختلاف
بیش از ایں نخواہد بود کہ فصاحت را از حیث بلاغت و بیان خارج کردہ باشیم
و آں را اسم مشترک قرار دادہ باشیم کہ گاہے اطلاق مے یابد بر چیزے کہ سبب
آں کلام را فصیح مے گویند و گاہے بر چیزے کہ مرجع آں بسوئے سلامت
الفاظ است از موجبات نقل۔ و ازیں ہر دو امر در مانجہ فیہ خبرے نمیرسد۔

اما مجوز این شیخ رائے گوئیم کہ بر طبق قیاس تو می باید که قسمی از نظم و ترتیب الفاظ چنان باشد که بر نسق معانی که مستلزم افادہ باشد نبود و مع ذلک با وصف اعجاز متصف گردد و فساد این تقریر پراہر است -

و اگر اعدای از مدعیان لفظ پرست از در مجادله در آید و گوید کہ ما الیام و تناسل حروف را بے آنکہ لفظ دال بر معنی باشد معجز نمی شماریم چه مراعات تعادل حروف و قوت و دشواری آید کہ با مراعات تعادل مراعات معانی احتیاج افتد چنانکہ مراعات صحیح و نجیس و غیر ذلک با مراعات معانی و دشواری آید - در جوابش می گوئیم کہ از اینہا کہ گفتی از بحث خود بیرون شدی و از سر دعوی خود کہ لفظ من حیث ہو لفظ مستحق مزیت می باشد برخاستی - و علت نظم الفاظ غیر آن علت قرار دادی کہ معروف بہین الناس است و ہم ملتزم آن شدی کہ ترتیب معانی امری است سهل و بین و تفاضل مردم درین باب چند اختلافات ندارد - و ہر چند کہ تعادل میان حروف پیدا آید مزیت کلام بیشتر می باشد - اما می گوئیم کہ این ہم ناشی از سوء فہم تست و مبنی بروہم - چہ معنی تعادل حروف غیر ازین نیست کہ لفظ از ثقل مثل **ع**

زمین شش شود آسمان گشت ہشت

فارغ باشد و پیدا است کہ نوع دفع ثقل بر فصاحت شمار
و دشوار نتواند بود آن - تا قیاس مدعی بر جمع نجیس درست آید و معلوم است کہ

ایں نوع استکراہ و ثقل و قفہ عارض گردد که متکلم یا شاعر مقصدی تصنع یا تکلف
بوده باشد۔ اما کسی را که در نظم و ترتیب الفاظ مسترخجی الفان باشد عروض ایں
گونه استکراہ اتفاق نمے افتد۔

و اگر کسی بیدیه اعتبار در احوال نظم و ترتیب الفاظ و انگد بر مخفی نخواهد بود
که در صورت تسلیم دعوی مدعی لازم مے آید که معنی سبب صعوبت اصل لفظ باشد
و ایں باطل است زیرا که نزد جمیع عقلاء خلاف آن معروف است۔ یعنی لفظ
سبب صعوبت اصل معنی مے باشد۔ چه التزام مالا یزیم و نظم و ترتیب الفاظ
بالبیقین موجب اختلال معنی است و هرگاه ممانی تھہ را در قالب الفاظ ریختن
اراده کنی ہر آئینہ الفاظ را پیش پا افتادہ بینی و طلب لفظ بے تعیین معنی در
نفس امکان ندارد۔

بدانکہ ایں مسئلہ مبہنی است بر اصلے از علم حکمت و آل این است کہ تصور
لفظ و تصویر معنی در ظرف ذہن در یک حال مے باشد و تقدیم و تاخیر میاں ہر دو
متصور نہ۔ و یا تصور ہر دو لازم و ملزوم است و تقدیم و تاخیر میاں ہر دو اعتباری
است و الحق کہ شق ثانی اقرب الی الصواب است۔

و اگر کسی بہنجار ناراستی در صدور نقض باشد و گوید کہ چون لفظ را بر طرف می
سازی و مرتب کلام را مقصور بر معنی مے دانی فصاحت را در عدد و صفات
الفاظ ثمر و ن معنی ندارد۔ و استعمال آن برخلاف آن شاہد است۔ زیرا کہ در

مخاوره می گویند این لفظ فصیح است و نه گویند این معنی فصیح است مے گوئیم که متصف بودن لفظ بوصف فصاحت از آں جهت است که لفظ بختیبه متصف

بوصفه باشد که بدل وصف دلالت کند بر مزیت مخصوصه که در پئے اثبات آں مستقیم و ظاهر است که بدین حیثیت معنی را دال نتوان گفت و آنچه در کتب بعضی از قدامه کلامی است که دال است بر تقسیم فضیلت بین الالفاظ والمعانی چنانچه در وصف کلامی گویند "معنی لطیف دارد و لفظ شریف" دلالت مے کند بر مزیت الفاظ چنانکه دلالت مے کند بر مزیت معانی - همانا مراد ایشان نه شرافت الفاظ من حیثیت الالفاظ است بل از آں جهت که ترتیب معانی بر ترتیب الفاظ متعلق است و اگر این جهت را ملحوظ نداریم لفظ شریف را معنی متصور نیست - گوئی وصف شریف را برائے لفظ بطریق مجاز استعمال کرده اند -

دریں مقام اگر چه در بحث مفهوم فصاحت شرح بلیغ را نده ایم کشف بعضی از مضلات که بمنزله سنگ راه طالبان این فن مے باشد ضروری مے نماید تا مذہب صحیح را بر وجه بصیرت اخذ کرده باشیم - چه تقلید کورانه در پیج حال محمود نیست -

باید دانست که قائلین بانحصار فصاحت در الفاظ استدلال کرده اند که جمیع عقلاء متفق هستند بر صحت تعبیر یک معنی بدو لفظ که یک از آں هر دو فصیح باشد و دیگر غیر فصیح و فصیح را بر غیر فصیح مزیت مے باشد و اگر مزیت لفظ بر لفظ محدود

بر معنی بودے ہر آئینہ مزیت صورت نہ بستے با آنکہ معتبر عنایتی واحد است و نیز گفته اند کہ اگر مفہوم فصاحت نہ آں بودے کہ ما قائل آں مستقیم البتہ لازم آمدے کہ شعرے یا کلامے کہ بوصف فصاحت متصف است از عبارات تفصیل و شرح خویش فصیح تر نبودے۔ بل بچنانکہ شعرے یا کلامے را فیض مے گوئیم تفصیل و شرح آں را نیز فیض گفته باشیم۔ چہ عبارات سفرنگ (تفسیر) ہم بر ہماں مسمیٰ مضمون مشتمل است کہ در شعر یا کلام مندرج است و اگر عبارات تفسیر و شرح معانی شعر یا کلام را مشتمل نبود آں عبارات را تفسیر و شرح قرار دادن امکان ندارد۔ بنا بریں ادعائے محدود بودن مفہوم فصاحت در الفاظ امرے است ثابت کہ انکار آں مجال ندارد این است تقریر قائلین مشار الیہم بروجہ اختصار۔

اما رد آں بجلہ تعالیٰ بروجہ تفصیل آنکہ مراد قائل بصحت تعبیر یک معنی بدو لفظ اگر بدو کلمہ مفردہ باشد مثلاً دشت و ہامون قائل از بحث خود بیرون افتاد و سر رشته دعویٰ خود را از دست در داد۔ چہ مراد ما از فصاحت فصاحت کلمات مفردہ نیست بل فصاحتی کہ بعد تالیف کلمات بصورت مخصوصہ حادث میگردد و اگر مراد قائل از دو لفظ دو فرو کلام مختلف الالفاظ متحد المعانی است در رفع ایں اشکال مثالی در معرض بیان مے آریم۔ گوئیم کہ صانع علی و صنعت خویش بعضے از خلق را پسے آنکہ در ساختن آں چیزے از لوازم لطافت و وقت فن بکار برد مطبوع مے سازد و در بعضے دیگر تہرستی خویش از غرائب و لطائف فن آں

قدربکارے برو کہ موجب استعجاب نظارگیاں مے باشد۔ ہر دو مطلقاً را مثلاً
گوشتوارہ یا خاتم گفتن روا خواہد بود۔ اما در میزان صنعت ہر دورا بر یک معیار
سنجیدن خطائے فاش است بحین معنی باشد کہ در محاورہ سو قیاس بیش ازغر
ہر اعتبارے ندارد۔ وہماں معنی را فضا باغت شعرا بصورتے در معرض بیان
آزند کہ باگو ہر شاہوارے ازرد۔ و اگر کہے گوید سیاہ را سفید نتواں کر معنی است
صحیح اما متبذل کہ منطوق عامیان است۔ وہیں معنی را یکے از اساتذہ بصورت
شگرف تر و انمودہ کہ خالی از غرابت نبودہ ۵

فصاحت کن مرا چندانکہ خواہی
کہ نتواں شستن از رنگی سیاہی

چگونہ مے بینی ہر دو کلام را کہ با اتحاد معنی در اختلاف صورت چہ در
متفاوت افتادہ۔ پس سقین باید دانست کہ مراد جمیع عطفاء از قول بصحت تعبیر
از یک معنی بدو لفظ آن است کہ مابین ہر دو کلام با اتحاد معنی در سدا جت و
وغرابت کہ مدار بر آن است تفاوت عظیم مے باشد۔ کما لا یخفی نہ آنکہ یک معنی
را در سلک الفاظ مختلفہ کیف متفق بر تیب دہند و ہر دورا در میزان براعت
بیک وزن سنجند و اگر کہے از راہ جہل و تعصب امثالہ مسطورہ را بیک وزن
گیرد میان ہر دو فرقی نکند ہر آئینہ از راہ طلب حق دور افتادہ باشد و اگر
بقول فرق میاں ہر دو کہ از اں چارہ نیست ہر فرد آرد و طلب را ہماں است

و مدعی را در آن مجال سخن نه - چه مزیتی که یکے را بر دیگرے حاصل است نه از جهت حروف و کلمات مجروده معتبر است بل از جهت حسن نظم و ترتیب کلمات که مقرون به توخی معانی نخواست و اگر کسے دیدہ اعتبار کشوده و به تامل صحیح و فکر بنیج در باب تشبیه و استعاره و کنایه غرض نموده باشد همانا سبب این محبت عظیم برومخی نخواهد ماند - زیرا که کلامے از کلامے دیگر با آنکه متحد المعنی باشد در حسن سبک و خوبی اسلوب که عبارت از توخی معنی نخواست تفاوت مشرقین و مغربین مے باشد - در امثله مے گوئیم "زید چوں شیر است در قوت بطش و شجاعت" زید گوئی شیر است "زید شیر است" شیرے دیدم، و در همه این صور مراد از شیر زید باشد آیا گماں مے بری که احدے از مدعیان هر چهار جمله را در قوت شیر و وقت فی النفس بیک معیار بر گیرد و حاشا که جز از فاطر العقل کسے دیگرے بدین گونه ندیاں اقدام نماید -

اما در آنکه مرجع فصاحت لفظ بوده باشد لازم آید که شعرے یا کلامے فصیح و تفسیر و شرح آن متساوی الاقدام باشد چه هر دو یعنی مفسر و تفسیر متحد المعنی هستند - برین منوال است که باید این تقریر و تفسیر مسموع باشد که مدعی از در انکار در آمده حسن معنی را که به اختلاف صور الفاظ در مدارج مختلفه معرض بیان مے آید از نظر بفکند و فرقی در میان کنایه و تصریح و استعاره و غیر استعاره نکند و از قبول اصل مستحکم که گفته اند المجاز ابلغ من الحقيقة بکلی سر باز زند و در و زان

شعر

۵

من آن مورم که در پایم بمالد
 نه ز نورم که از ششم بمالد
 و در آن جملہ "من آن ناوانم کہ زبون مردمانم و یکسے آزارے نے رسام"
 فرقی نکند و ہم جملہ "سیاہ را سفید تتواں کرد" و غیر
 کہ نتواں شستن از رنگی سیاہی
 ہر دور از یک وادئی قیاس کند و پچنیں جملہ "موسے سرم بگی سفید گردید"
 را ہمزنگ -

۶

مرا برد بارید بر پر زاغ

گماں بردو کسے کہ جہل او تابدیں غایت رسیدہ باشد سخن باوے سخن
 را از پایہ آن فرود آوردن و خود را بوجہ حماقت متہم کردن است اکنون تحقیق
 دار سیدی کہ منشأ قول بہ اتجا و تفسیر و مفسرین جہل است بمعرفت رتبہ کلام
 زیرا کہ مجرد استحا معنی تفسیر و مفسر اصلاً موجب آن نیست کہ ہر دورا در یک میزان
 براعت و بلاغت زن کنیم و چگونہ مفسر و تفسیر را یک و زان می گیریم چہ مفسر
 را و دو دلالت است بیکے دلالت لفظ بر معنی و دیگر دلالت معنی کہ مدلول لفظ
 است بر معنی دیگر - و تفسیر را ہمیں یک دلالت بیش نیست و ہمیں سبب مزیت
 مفسر است بر تفسیر و محال است کہ ایں نوع فرق در مفسر و تفسیر نفس لغت متحقق گردد

مجاز لغوی و عقلی

بدانکه مجاز بر دو قسم است - اول مجازیکه نزد اهل لغت مسلم باشد - دوم اینکه مجاز بودنش بر حکم عقل موقوف بود - اول را مجاز لغوی خوانند و ثانی را مجاز عقلی - و هرگاه کلمه مفرد را مجاز وصف کنند چون لفظ شیر که مجاز است برائے مرد شجاع و لفظ دست که مجاز است برائے قوت و قدرت - هر آئینه این حکم باشد که از راه استعمال لغت بدو عائد شده است - زیرا که متکلم آن را به تعلق تشبیه یا به تعلق ملابت مابین هر دو معنی از معنی اصلی که نزد اهل لغت ابتدا برائے آن موضوع است برداشته بر غیر آن اطلاق نموده و هرگاه جمله را مجاز وصف کنند - مجاز بودنش بر حکم عقل خواهد بود - و لغت را بداا تعلقه نه - چه اعتباریکه جمله را بحیثیت جمله بودن عارض نمی شود و رد آن بسوئے لغت معنی ندارد - زیرا که صورت جمله چنانکه در سخن مقرر است از ترتیب دو اسم یا یک اسم و یک فعل حاصل آید و این موقوف بر قصد و اراده متکلم است - و سخن لغوی را در آن مجال تصرف نیست - چه در جمله "زید عمر و رازو" مقصود تکلم اشبات فعل زدن است و تالیف کلمات جمله عمل اوست نه عمل غیر - و آنچه داللت آن بالغت تعلق دارد معانی مفردات الفاظ است مثلاً زد که فعل ماضی است

ولالت پر زمانہ گزشتہ و نفع کہ فعل مضارع است دلالت پر زمانہ حال یا استقبال مے کند۔ اما این عمل کہ فعل با چہ چیز تعلق دارد موقوف بر قصد متکلم است اعم ازینکہ در قصد خود صادق باشد یا کاذب و اسناد آں فعل حقیقی است یا مجازی و فہم این معنی بر لبیب اریب دشوار نیست زیرا کہ در ظاہر لفظ ہر چند اثبات حکمے برائے چیزے است اما من حیث المقتول صحیح نخواہد بود۔ سعدی در قطرہ بار اں گوید ۵

چو خود را چشم تھارت پدید صدف در کنارش بجاں پرورید
سپہرش بجائے رسانید کار کہ شد نامور لولوئے شاہوار

اسناد فعل پرورید بسوئے صدف و بچیں اسناد فعل رسانید بسوئے سپہر حکم عقل مجاز است نہ بکمال است۔ چہ لغت را دریں عمل عالم تجویز نمودن مستلزم آن است کہ لغت واجب مے کند اختصاص فعلے بذات قادر مطلق نہ بغیر آں و ہم لازم آید کہ دریں شعر شیخ ۵

باو در سایہ درختانش گسترانیدہ فرش بوقلموں

اگر بگوئیم کہ گسترانیدن فرش در لغت با فعل باو است بلا ریب اثبات فعل برائے باو حقیقت خواہد بود نہ مجاز۔ گوی چیزیکہ بیشتر ارا مجاز مے گفتیم۔ اکنون بحقیقت متعجب گردید۔ و این خیال است چہ القاب تھائی اشیاء ممنوع است عند جمیع العقلاء۔ ثم این معنی در کلام غرہ مستبعد مے نماید

زیرا کہ اگر احدے از مدعیان ادعائے آل کنند کہ لفظ دست را ابتدا در
 وضع اول بمعنی قدرت وضع کرده اند و بمعنی عضو معروف بطریق مجاز استعمال
 یافتہ بحکم عقل مستحیل نہ باشد چہ دلیلے بریں مدعائیت کہ لفظ دست بمعنی عضو
 معروف باید کہ بمعنی عضو معروف باشد و نہ دلیلے است بریں کہ وضع لفظ
 بہ ازائے معنی مخصوص اولی است از لفظ دیگر و اگر در وضع اول اسپینے تعیین
 یافتے مضائقہ نہ داشت بل ایں تعیینات لغویہ از قبیل تعیین اشکال حروف
 ہجاست بہ ازائے حروف مسموعہ کہ برائے اصوات ملفوظہ بمنزلة امارات
 و علامات قرار یافتہ۔ بل محض از اتفاقات است کہ قوم را برآں مواضعت
 افتادہ و هیچ عاقل گفتن نہ تواند کہ عقل بتعیین شکل مخصوص بہ ازائے صوت حرف
 مسموع حکم باختصاص مے کند و اگر عقل را در آل مجال تصرف مے بود ہر آئینہ
 مواضعت اقوام مختلفہ بر رسم خط مختلف مے افتاد۔ و نہ در لغت قومے از
 لغت قومے دیگر اختلاف روے میداد۔

دریں مقام امکان آن است کہ مدعی را شکے حادث گردد و دفع
 آن ضروری است تقریرش اینکہ اہل لغت حکم میکنند کہ صیغہ زد برائے
 اثبات فعل است چیزے را در زمان ماضی۔ و در جملہ فصل بہار سبزہ
 ومانید۔ مراد ما معنی معقول است چہ فعل بہار و مانیدن سبزہ است۔ و
 ادراک ایں معنی فعل عقل است نہ لغت۔ و چون فہم حکم و حقیقی بودن نسبت

فعل بسوئے اوسبحانہ و تعالیٰ نیز کار عقل است نہ کار لغت - بنا بریں میگوتیم کہ
در جملہ مذکورہ نقل حکم معقول موضوع لہ باشد بسوئے حکم معقول دیگر - کہ مشابہ حکم
اول است و ایں صورت بعینہ مشابہ بصورت نقل لفظ شیر است بسوئے مرد
شجاع و چوں چنین است آیا گفتن مے توانیم کہ نقل لفظ شیر بسوئے مرد شجاع
من حیث العقل است نہ من حیث اللغت - و مذہب شما برخلاف ایں
رفته جوابش بر وجه تفصیل آنکہ آنچه تو مے گوئی کہ نقل حکم در جملہ مذکورہ بعینہ همچو نقل
لفظ شیر است و ہر دور از یک وادی قرار داده درست نہ باشد - چہ میان
ہر دو فرق واضح است و وزان آن یک و زان ایں دیگر نیست زیرا کہ فعل
علی الاطلاق موضوع است برائے اثبات امرے مرچیزے را و لاریب ایں کار
لغت است - اما حقیقت حکم ظاہر مے کند استحقاق اثبات را و تعیین مستحق کار
عقل است نہ کار لغت و لفظ شیر و لغت موضوع است برائے دندہ مخصوص کہ
مستحق آن است و اگر لغت بنص ظاہر آن را مستحق قرار نہ دادے استحقاق و بدیں
اسم از دیگر اشیا اولی نہ بودے و استحقاق قادر مطلق تعالیٰ شأنہ با ثبات فعل و
اختصاص آن بر اں فعل بحکم عقل ثابت است نہ بحکم لغت و لفظ شیر را از موضوع
بحکم لغت نقل مے کنیم نہ بحکم عقل و چوں فعل دمانید در مثال مذکور بر حالت علی
یعنی اثبات امرے در زمان ماضی بر ہماں دستور باقی است و از حقیقت خود
دور نینداوہ - نتوان گفتن کہ اسناد آن بسوئے بہا ر تصرف در معنی فعل است بل

در نسبت فعل است بسوی مسند الیه کہ مسحق آن است۔ چہ مفہوم فعل بیش
ازین نیست کہ او موضوع است برائے اثبات امرے مرچیزے را در زمانیکہ
باشد۔ اما اتصاف چیزے باستحقاق اثبات امرے در مفہوم فعل داخل نیست۔
وہذا امثالا ریب فیہ ط

نظر بہ مناسبت مقام اصلہ دریں باب بہ بیان مے رود۔ و آلہ این است
کہ مجاز را بہ ازائے حقیقت ہناوہ اندطریقے کہ برائے قرار دادن حقیقت یا مجاز
دیکے ازین ہر دو تعیین دہند در دیگرے نیز معتبر خواہد بود۔ و شکے نیست کہ
قطع و فصل حقیقت بودن لفظ شیر بمعنی درندہ مخصوص تعلق بہ لغت دارو نہ بعقل
فلہذا در مجاز بودن ایں لفظ یعنی بمعنی مرد شجاع نیز حکم لغت را اعتبار نہند نہ حکم عقل
را و بچہیں چوں بدانتیم کہ طریق حقیقت در اثبات فعل برائے چیزے حکم عقل است
نہ حکم لغت واجب است مجاز بودن فعل از راہ عقل نہ لغت۔ بنا بریں خیالے سہل
مے نماید کہ در جملہ قادر مطلق تعالیٰ شانہ دامن کوہ را از گلہائے رنگارنگ پر
ساخت "ازین قول کہ عقل بر حقیقت بودن ایں فعل دلالت مے کند تردوے
در خاطر راہ ندہیم و در جملہ "فصل بہار صحن چمن را روکش باغ ارم ساخت"
نیز ہماں عقل است کہ حکم بمجاز بودن ایں فعل مے کند۔

اگر قائلے از ما سبق اخذ کن کہ تقریر مہدی شما اقتضائے آن مے کند کہ طریق
مجاز یعنی منہی بر عقل است و لغت را در آل مدخلے نیست چہ لفظ شیر را بر مشبہ

اطلاق نے کند تا شیر بونش ادا کنند نہ ہیں ادا عاے محض بل بصفت بطش
و بائس کہ شیر بدان مقصف است برائے مشبہ مسلمے دارند تا بحدیکہ بہ یقین استوار
مے دارند کہ مشبہ شیرے است از جماعت شیراں کہ از صورت انسان بصورت
شیر نمودار گشته و از آنچہ گفتہ ایم بوضوح تمام ثابت است کہ اطلاق اسم مشبہ بہ
بر مشبہ بطریق مجاز نے کنیم تا اورا بعینہ فردے از افراد مشبہ بہ استوار ندایم لو اداء
و چوں چنین است لاریب کہ جملہ شیرے دیدم "مجاز باشد از را عقل چنانکہ
در جملہ فصل بہار صحن چمن را روش بارغ ارم ساخت" دریں ہر دو صورت
حکم مجاز نتیجہ عقل خواہد بود۔ و علی ہذا تجویز تقسیم مجاز بسوئے لغوی و عقلی بطلان
پذیرفت۔

جوابش آن است کہ آنچہ تو میگوئی است است کہ حکم مجاز بونش حکم عقل
است۔ اما چوں بہ نظر غائر در نگری ترا از تسلیم این یک سکتہ چارہ نخواہد بود۔ کہ
اسمے را چوں بہ غیر موضوع لہ اطلاق مے کنند در ہمہ حال مجاز است از اسمے کہ
موضوع لہ آن است و بہ ہمیں سبب مالت را طریق حکم مجاز قرار دادہ ایم۔
و اگر کسی گوید کہ مسلم نے داریم کہ لفظ شیر بر غیر موضوع لہ اطلاق یافتہ۔ زیرا کہ
شما خود قائل ہستید کہ ما بر مرد شجاع اطلاق این لفظ نے کنیم تا معنی این لفظ
را در حق دے اداء اثبات نے کنیم۔ پس دریں صورت قطعاً لفظ شیر در موضوع
لہ استعمال یافتہ۔ چہ بہنگام اطلاق بہ یقین مے دانیم کہ غیر از معنی شیر چیزی

دیگر از اوصاف مرادمانی باشد - جوابش آنکه غایتی مافی الباب آنچه از تقریر
 بر پایه ثبوت می رسد آنست که لفظ شیر بر مرد شجاع بطریق تاویل و تحنیل اطلاق
 یافته زیرا که به یقین معلوم است که اطلاق این لفظ بر مرد شجاع که فی الحقیقت آن
 شیر نیست کرده ایم نه بر چیزی دیگر - آیا کسی گمان می برد که درین ادعا غیر از
 معنی شجاعت چیزی از لوازم درنده مخصوص - مثلاً دندان و چنگال و پیکر مخصوص
 و غیر ذلک در اراده مداخل می باشد؟ و هر چند که شجاعت از اخص اوصاف
 شیر است اما لغت این لفظ را نه همی بر از آن شجاعت تعیین داده بل به
 از آن شجاعت که پاپیک و هبیت مخصوص بدان شبه تعلق دارد - و اگر به از آن
 مجر و شجاعت بودی لفظ شیر از قبیل صفات بودی نه از قبیل اسماء - و نیز
 لازم آید که هر چیزی که در وصف شجاعت بدی غایت بودی لفظ شیر را اطلاق
 یافتی بطریق حقیقت نه بطریق تاویل تشبیه -

در پایان این همه گفتیم امریست که از ذکر آن گزیر نیست و آن این است
 که هرگاه حکم مجاز بودن موقوف بر تحقق باشد تخصیص اوصاف جمله مجاز را وسیع
 و جبهه باید و الا چه مانع خواهد بود از اینکه کلمه مفروض هم متصرف مجاز باشد بنا برین
 می توان گفتن که فعلی از افعال مثلاً زد که صیغه ماضی است مفرد متصرف مجاز
 بود - جوابش آنکه فعل بر معنی دلالت کند که تا آن را پیچیده اسناد نکنند حقیقت
 و مجاز بودن او متصور نباشد و ثابت کرده ایم که مفهوم مجاز جزو دلالت لفظ

نہیں۔ بل مجاز بودن آں یہ نسبت امرے است کہ خارج است ازاں زیں
 روئے امکان حقیقت و مجاز بودن تصور مثبت و مثبت لہ صورت نہ بند و زیں
 جاست کہ ما گفتہ ایم مجاز و حقیقت من جہت العقل بدون جملہ و کلام متصور نہ۔ و
 ہچنانکہ کلمات مفروضہ با صدق و کذب تصف نہ تواند بود۔ با حقیقت و مجاز نیز
 انصاف نہ پذیرد۔ و ہذا ظاہر۔

مجانے کہ درجملہ باشد

نظر تسہیل تفہیم تمہید مقدم ضروری سے نماید تفسیرش آنکہ مدار فائدہ کلام
 فی الحقیقت بر اثبات نفی است زیرا کہ خبر اول واقعہ معنائی کلام است کہ
 ساز معنائی بر آں مرتبہ سے باشد و آں منقسم است بر دو حکم اثبات نفی و
 اثبات مقصی مثبت و مثبت لہ است چنانکہ کوئی زید زود زید زندہ عمر و است مثال
 اول فعل زود برائے زید ثابت می کنی و در مثال ثانی اثبات صفت برائے
 زید و برہیں سوال است مضمی نفی کہ منفی و منفی عنہ را اقتضائی کند چنانکہ کوئی زید زود
 و زندہ عمر و است در مثال اول فعل زود از زید نفی میکنی و در ثانی نفی صفت از
 و چون چنین است احتیاج اقتضا بہ وہ چیز کہ اثبات نفی بدان فعل سے پذیرد یکے
 ازاں ہر دو مثبت لہ و دیگرے مثبت نخواہد بود و ہمچنین یکے ازاں ہر دو منفی عنہ و

دیگرے منفی - و این معنی در دو جمله متحقق گردد جمله اسمیه که مشتق باشد بر مبنی و خبر و جمله فعلیه که متضمن باشد مرفل و فاعل را پس مثبت و منفی را مسند گویند و مثبت له و منفی عنه را مسند الیه - از آنچه که گفته آمد بوضوح می بیند که برائے هر یک از دو حکم اثبات و نفی احتیاج است بسوئے تقیید دوبار و تعلق بدو چیز تفصیلش آنکه چون بگوئی زید زوالبتہ دریں مثال (اثبات زدن) برائے زید کرده و (اثبات زدن) تقیید اثبات است باضافت آل بسوئے زدن و باز ہمیں تقیید بسندہ نخواهد بود بل بارشانی آل را مقید می کنی یعنی اثبات زدن برائے زید گوئی لفظ (برائے زید) تقیید ثانی است که حکم اضافت ثانی دارد - پس همچنانکه اثبات مطلق که مقید نہ باشد در مثال مذکور متصور نیست بحیثیہ که وجود اثبات بے وجود مثبت له متصور باشد همچنان امکان ندارد که اثبات مقید بہ تقیید واحد وجودی داشته باشد یعنی ہمیں اثبات چیزے و بس زیرا کہ مفهوم اثبات چیزے مقتضی چیزے دیگر است کہ مثبت له باشد یعنی اثبات چیزے برائے چیزے و این مشتق است بر دو تقیید (اثبات چیزے و اثبات چیزے برائے چیزے) و بر ہمیں نسق قیاس کن حکم نفی را کہ نفی مطلق و نفی چیزے فقط متصور نیست - بل محتاج است بسوئے دو قید تا بگوئی کہ نفی چیزے است از چیزے -

اکنون بدانکہ بعد از ہر دو تقیید مسطورہ بالا حکم دیگر است کہ بمنزلہ تقیید ثالث است تفصیلش بریں منوال است کہ اثبات و نفی گاہے باشد کہ از چہتہ

می کنند و گاهی از جهت دیگر که غیر جهت اول باشد چنانچه در مثال زید و زدن را فعل زید ثابت می کنی و در جمله زید بیمار گشت برای زید اثبات صفتی و سایر افعال طبعیه همین حکم دارد و در بعضی از افعال حکم بر هر دو جهت منبئ باشد چنانکه گویی زید ایستاد و زید نشست - اگر بگویی که فعل ایستادن و نشستن با مرآت از زید صدور یافته همانا جهت دارد و اگر بگویی که ایستادن و نشستن هر یک صفتی است که مشتمل بر بهیئت مخصوصه است و در زید متحقق است البته هر یک جهت باشد که غیر جهت دیگر است -

و چون بر اصل سابق توقف یافتی بدانکه درین مقام اصل دیگر است که مقصود بالذات ماست و آل این است که فعل بر دو قسم منقسم است متعدی و غیر متعدی و متعدی بر دو نوع است یک آنکه مفعول به دارد چنانکه گویی زید را زدم و برین مثال زید مفعول به واقع شده که فعل زدن از تو بروی وقوع یافته و زید به نفس خود مرکب آل نشده دیگر آنکه متعدی بسوئی چیز باشد که مفعول علی الاطلاق است و آل در حقیقت بمعنی کرد و ساخت و نمودنی باشد که از مصدر خاص مشتق نه باشد بدل بر معنی عام مشتمل باشد و این چنین فعل چون اسناد آل بسوئی چیز می کنند مفعول آل چیز مفعول علی الاطلاق خواهد بود چنانکه گویی

زید قیام نمود دریں مثال قیام مفعول فی نفسه است نه مفعول به - زیرا که چیزے
 دریں جایافتہ نشده کہ وقوع فعل بر آں متصور باشد پس اثبات دریں صورت
 بنفس مفعول تعلق دارد یعنی وصف چیزے نتواند بودن - اما نوع دیگر آن است
 کہ مفعول به داشته باشد چه دریں صورت فعل از مصدرے اشتقاق یافته کہ
 در آن معنی فعل را برائے چیزے ثابت می کنند چنانکہ در جملہ زید را زوم فعل
 زدن را متکلم برائے نفس خود اثبات می نماید و اثبات ملحق بہ مفعول نتواند بودن
 زیرا کہ مفعول بہ چون فعل فاعل نہ باشد امکان ندارد کہ آں را فعل او ثابت
 کنند و اثبات آں بطریق وصف از قبیل البعد محالات است یعنی مفہوم مثال
 مذکور آن است کہ فعل زدن را متکلم از خود بر زید واقع کند اما ذات زید را
 برائے خود ثابت نتواند کردن چه اثبات معنی الیست کہ لابد است آں را
 از جہتے و دریں مثال جہتے یافتہ نمے شود و در جملہ خداوند تعالی زید را زندہ ساخت
 زندہ ساختن را فعل خداوند تعالی ثابت می کنیم اما ذات زید را فعل او سبحانه
 و تعالی ثابت نمے کنیم بل این معنی از کلامے دیگر اثبات خواہیم کرد مثلاً خداوند
 تعالی زید را آفرید یا سپید نمود و غیر ذلک پس تمہید این مسائل می گوئیم کہ ہر گاہ
 خواہی کہ کیفیت وقوع حقیقت و مجاز در جملہ بدانی لازم است بر تو کہ نخست در
 دو امر متائل تمام و انگری - یکے آنکہ آیا اثبات فعلے در محلے وقوع یافتہ کہ اصل
 شائستہ آن است یا از محلے کہ شائستہ آن است دور افتادہ - دیگر آنکہ آیا

شنیدم کہ جمشید فرخ سرشت   بسر چشمہ بر بسنگے نوشت
 نوشتن کارِ کاتبان است نہ کارِ جمشید۔ پس مجاز فی الالفاظ
 است۔ چہ اثبات فعل بسوئے چیزے کردہ کہ فعل در اصل از ثانی نویست
 ہم او گوید۔

پس از ما بے گل و بوستان
نشیند با یک دگر دوستان
گل دادن فصل بوستان یا فصل بهار نیست بل از افعال
مخصوصه ذات خداوندی است پس مجاز فی الاشبات است و مثال مجاز
فی المثبت اسدی گوید

زوش بر گلوگاه و مغزش بدخت   زیر کای بزخم اندر آتش فروخت
در جمله مغزش بدخت مسند الیه پهلوانی است که ذکرش در ابیات بالا گذشت
و در مسند مجازنی المکتب است زیرا که دو حق بر آن جامع موضوع است سناوش سنی
انسان بر جا و حق است مجاز و مجنن و مصرع ثانی مجازنی المکتب است نه مجازنی المکتب
بر قند و هر کس درود آنچه کشت   نه ماند به جز نام نیک و ورشت

کشتن و درودن تلقی بہ زرع دار و نہ بہ اعمال نظامی گوید ۵
 شکستہ چنان گشتہ ام بلکہ خرد کہ آبادیم را ہمہ باد برد
 مراد از شکستہ و خورد شدن تباہی حال است و همچنین در مصرع ثانی مراد
 از آبادی رونق ایام شباب است و ہر دو مجاز فی المثلث است سعدی گوید
 بخون عزیزاں فرو بردہ چنگ سرانگشتہا کردہ عتاب رنگ
 وریں شعر مسند المیزبک است کہ در شعر بانی مذکور است مراد از چنگ کنن عزیزاں بردن
 خستگی حال عاشق است بنا بریں مجاز فی المثلث است اسنادش بجائے خود حقیقت است
 و گاہے چنان باشد کہ مجاز فی الاثبات و مجاز فی المثلث ہر دو مجتمع شوند شیخ
 عطار فرمودہ - ۵

مگر دیوانہ مے شد براہے سرخروید در پالیز گاہے
 بدیشاں گفت چوں خرد شد لک کوب چہ است استخوانش بر سر چوب
 چنین گفتند گاہے پرسندہ راز برائے آنکہ در چشم بد باز
 چشم بد مراد از آسیب است کہ آل را چشم زخم و در عربی عین الکمال
 گویند - و ایں مجاز فی المثلث است و اسناد بازداشتن چشم بد بسوئے خرد
 مجاز فی الاثبات چہ فی الحقیقت اسناد ایں نوع آثار جز بذات خداوندی نتواند
 بود و همچنین دریں مصرع مؤلف ۵

کسوت از رفیت پوشید است پنداری چمن

دریں مصرع مجازی اثبات و مثبت هر دو یافته می شود - چه مراد از کسو
 زربفت انواع گلهاست و این مجازی مثبت است - و اسناد فعل پوشید
 بسوئے چمن مجازی اثبات است -

و چوں بدانستی که منہاج فرق میان مجازی اثبات و مجازی مثبت
 چیست - اکنون بدان که وقوع مجازی اثبات چنانکه پیشتر شرح آں تفصیل
 رانده ایم و در ضمن امثله و انوده ایم - من حیث العقل می باشد و وقوع مجازی
 فی مثبت من جهة اللغة دلیل برین مدعا آن است که شرط اثبات مقید بودن
 آن است با دو چیز یعنی اثبات چیزے برائے چیزے - یا عبارت دیگر اثبات
 مسند برائے مسند الیه و این معنی شعر از تالیف جمله است که کلام باشد - معلوم
 است که تالیف جمله نتیجه عمل فکر است - که مشکل است بر حکم عقل نه بر حکم لغت
 زیرا که در جمله "زید عمر و رازد" اثبات فعل برائے زید است - و در جمله "زید عمر و
 رازد و نفی آن از زید - و این عمل اثبات و نفی فعل امر است که مستلزم مدعی
 آن است و آنچه از تصدیق و تکذیب یا اعتراف و انکار دریں و معمولی یافته
 شود فی الحقیقت بسوئے مستلزم عائدی شود - لغت را و رآں مدخل نیست پس
 چوں چنین است امریکه و رآں جمله از قبیل صحت و فساد و حقیقت و مجازی یافته
 شود حاکم بدان امر عقل محض است لغت را از آن بهره نیست - و این
 معنی مخصوص یہ لفظ معین نیست بل عام است تازی و عجمی و ترکی و ہندی و

غیر ذلک را۔ چہ قضایاے عقول اقوام مختلفہ متحد الاساس است و اس را اسناد مجازی گویند اما مجازی المبیث مثلاً فصل بہار زمین مرده را زندہ ساخت ماخذش بہ لغت چیزے دیگر نیست زیرا کہ اطلاق لفظ زندگی بر چیزے کہ در حقیقت زندگی نیست بر بنائے تشبیہ و تحنیل است و لغت عالم بدان است کہ زندگی صفتے است کہ ضد مردگی است عقل را در آل مجال تصرف نہ خانہ لا قیاس فی اللغة

و اگر کسے از در اعتراض در آید و بگوید کہ آنچہ گفتہ اید کہ مجازی الاثبات از جهت عقل است و مجازی فی المبیث از جهت لغت ما سلم نمے داریم بل گوئیم کہ مجاز در ہر دو مسئلہ صورت مجازی فی المبیث دارد زیرا کہ مصدر فعل برائے تاثیر در لہر حادث موضوع است چنانکہ زندگی موضوع است برائے صفت معلومہ و در جملہ ”فصل بہار زمین مرده را زندہ ساخت“ تعلق فعل بہ طریق سبب بہ بہار است۔ و وزانش ہماں وزان مہجت و سرسبزی زمین است کہ تعبیر ازاں بہ زندگی رفتہ پس مجاز در اطلاق فعل برائے چیزے کہ در لغت فعل برائے آل موضوع نیست ہماں اسلوب دارد کہ اطلاق لفظ زندگی برائے چیزے کہ در لغت برائے آل موضوع نیست و چوں دانستہ ہر دو اسلوب تعلق بہ لغت دارد و شما گفتہ اید کہ مجازی فی المبیث تعلق بہ لغت دارد نہ مجازی فی الاثبات لازم افتاد کہ آنچہ را مجازی فی الاثبات گفتہ اید ہماں مجازی فی المبیث باشد این است تقریر اریو

بروجہ تفصیل - و تقریر جواب بریں منوال است کہ طریق دخول مجاز در ہر دو مسئلہ بریک و تیرہ نیست چنانکہ معترض گمان آن برودہ - زیرا کہ مدخل مجاز در فعل از راہ اضافت چیزے بچیزے است - نہ بنفس اسم - چہ اگر گویند کہ فلاں بہجت زمین بازندگی گفت و فعل اصلاً مجاز را راہ نیست -

نعم مجاز است اگر زندگی را بچیزے اضافت کنند - بخلاف مثال مذکور چہ دریں صورت نفس اسم (زندگی) در فہم وقوع مجاز فی المبیث کافی است و ظاہر است کہ دریں مثال سامع مجاز را بے اضافت اسم بچیزے فہم کردن مے تواند -

و آنچه لابد است از ضبط آن دریں مقام آن است کہ حکمے کہ عقل بوجہ آن فتویٰ دہد بہ نحویکہ خلافش بہیچ وجہ جائز نہ باشد آن را بدلالیت لغت منسوب و مشروط کردن محال است - چہ لغت بمنزلہ امارات و علامات مے باشد - و علامت و امارت بے وجود چیزے کہ آن علامت و امارت بر آن دال است سووے ندارد مثلاً لفظ ہر کہ اسم موصول است موضوع برائے ذوی العقول دلالیت او بریں معنی از جہت لغت صحیح است چہ بہ ازائے ذوی العقول اشیائے غیر ذوی العقول ہم وجود دارند - اطلاق ایں لفظ بر آئنها صحیح نبود بنابرین اگر احدے از مدعیان ادعا نماید کہ بعضے از افعال من جہت اللغت دالیت بر تقادیر مطلق سبحانہ و تعالیٰ مے کند در غلط فاحش مبتلا بودہ باشد - چہ

این قول مستلزم آن است که غیر قادر مطلق نیز در وجود حادث موثر است و
 این قضیه بحکم عقل صریح ابطلان است و کسیکه وقوع چیزے از غیر قادر گماں
 بردگویی حقیقت وقوع را ندانسته و بر مذہبش لازم آید که مطلقا وقوع فعل نہ
 بوده باشد و چون مطلقا وقوع را ندانسته گوی آں را بجز فعل ندانسته۔

و آنچه دریں باب از دانستن آن ناگزیر است فرق کردن است میان
 باطل و مجاز۔ زیرا که هر دو در ظاهر الفاظ متحد الاسلوب هستند۔ اما در حقیقت میان
 هر دو بون باین است۔ و دانستن این فرق موقوف است بر معرفت حد مجاز
 در جمله۔ چنانچه گفته اند که جمله که مشتمل بر حکمی باشد و آں را از محل عقلی آں با نوعی
 از تاویل بیرون آرند مجاز است۔ مثالش چنانکه سابق مذکور شد همان دانیدن
 فصل بہار است مرسره را۔ دریں مثال اثبات فعل برائے بہار ثابت کردہ ایم
 و پیدا است کہ این معنی خارج از محل عقلی آں است چہ محل عقلی آں در حقیقت
 اثبات فعل است برائے قادر مطلق سبحانہ و تعالیٰ کہ در قضایای عقلی مستلزم و
 مبرہن است۔ اما بر سبیل تاویل و عرف عامہ ناس آں را بچیزے کہ در ظاهر سبب
 آن است نسبت کردہ ایم و سبب بودن بہار مرسره را اعرسیت کہ بطریق مشاہدہ
 قطعیه علی الدوام مألوف طبائع است۔ تا بحدیکہ در نفوس استمرار این واقعہ مبرزۃ
 حقیقت استقرار یافته و این نوع مجاز در مجاری کلام بیش از آن است کہ بایراد
 امثلہ کثیرہ احتیاج افتد۔ سعدی گوید

میوہ درخت کے خار آورو درخت پرور کہ بار آورو
 بار آوروں از برائے درخت اثبات نموده - ہم او کو یہ
 درخت اندر بہاراں برنشانند زمستان لاجرم بے برگ ماند
 دریں ہر دو شعر چنانکہ معلوم است بار آوروں و برنشاندن فعل درخت نیست -
 بل فعل تاوڑ مطلق سبحانہ و تعالیٰ است کہ قدرت کاملہ او ثمر از درخت بیروں مے
 آرد اویں جاوانستہ باشی کہ باطل و کذب را نشانے است غیر نشان مجاز چہ
 مبطل و کاذب در اخراج حکم از محل اصلی و اسناد آں بسوئے غیر مستحق تاویل
 نے نماید و سببیت مقصودہ را بفاعلیت فاعل تشبیہ نے کند - بل اثبات قضیہ
 مے کند بے آنکہ در آں عمل از چیزے بچیزے رجوع و فرع را بسوئے اصل رد
 کند - چنانکہ در عمل مجاز مقرر است - گوئی کورے است کہ غیر صحیح را صحیح و غیر
 ثابت را ثابت مے پندارد - و حکے را کہ در موضوع خود ممکن نبود در محل
 آں گماں مے برد - و یحنین است حال کاذب متعمد کہ بہ تمبیس و تمویہ سامع را
 مے فریب دواز حد تاویل خارج افتد -

مسند البیہ

ہذاں اسے قاری ہوشمند کہ مزیت و فضل کلامے بر کلامے دیگر نہ ہیں

محصور است در فراہم آوردن الفاظ و تصحیح وجوہ لطافت تشبیہ و استعارہ بل
 مزیت و فضل کلامی موقوف است بر تحریری معانی نحو کہ عبارت از تصحیح ترکیب
 کلام است برہیکہ قوانین متعددہ نحو یہ مقتضی آن است چہ بسا معنی ارجہند است
 کہ بہ ادنی التیسیر عبارت یا مخالفت قوانین نحو یہ از اوج کمال جودت جہت نقصان
 روایت فرو مے افتد۔ و چون کلام را از اجزائے مختلفہ یعنی اسم و فعل و حرف
 ترکیب مے دہند ہر یک از اجزائے ثلاثہ را در کلام حیثیت حاصل آید کہ
 دیگرے را نتواند بود۔ و تعیین مقام ہر یک در تاثیر معنی بلاغت و غلے دارد
 کہ اگر آں را بہ تقدیم و تاخیر از اں مقام انتقال دہند مفاد کلام کہ در صورت
 اولی متصور بود در صورت ثانیہ مفقود مے گرد و بل معنی دیگر کہ غیر معنی اول باشد
 از آں کلام مفہوم مے گردد کہ مقصود متکلم نیست و ہر چند عامتہ الناس کہ کلام
 ایشان از اصوات حیوانات عجم امتیاز مے بیش ندارد و از معرفت اہتمام
 معنی کہ تعیین مقام لفظ حاصل آید عاجز باشند و مفہوم جملہ زید و یر و پیش
 من آمد۔ و یر و زید پیش من آمد فرق نکنند اما بر مہر فن بلاغت خود ظاہر
 است کہ ہر دو جملہ متحد المفہوم تواند بود و ما این معنی را بہ تفصیل تمام در باب
 تقدم و تاخیر شرح دادہ ایم۔ حالادیں مقام عوارض مسند الیہ را کہ عمدہ کلام است
 حوالہ قلم مے نمایم۔

اما حذف مسند الیہ بر وجوہ متعددہ جائز داشتہ اند اولاً نظر با حراز از

عبث و قینکہ قرینہ قائم باشد و کلام را بر ظاہر حال سامع بنا کنند۔ سعدی
گوید۔

بدیں ہر دو خصلت غلام توام چہ نامی کہ مولائے نام توام
یعنی من مولائے نام توام۔

ثانیاً برائے حفظ لسان از ذکر آں نظر بہ تحقیق چنانکہ گوئی ناہنجار است ثباتاً
نظر بہ عدم فرصت زیادت سخن بوجود قرینہ حال چنانکہ گوئی مار است را بجا نظر
بہ احتراز از سوء ادب چنانکہ گوئی ”خداوند مہربان ماست“ بترکیب توصیفی
خامساً در مقام اخفا از حضار غیر مخاطب بغرض سہولت انکار متکلم را گنجائش باشد
کہ مراد او شخص دیگر بود۔ چنانکہ گوئی ”غیث است“ و مراد تو زید باشد۔

بدانکہ در مقام مدح عموماً و در تخلیص خصوصاً حذف مسند الیہ واجب اند۔
انوری گوید۔

شاہ سنجہ کہ کتریں خدمش در بہاں پادشاہ نشان باشد
یعنی آنکس شاہ سنجہ است۔ عرفی گوید۔

میر ابو الفتح کہ در سینہ دولت مہرش
آفتابے است کہ تحویل ندارد و زحل

یعنی آں خداوند اجل کہ در شعر سابق مذکور است میر ابو الفتح است ایں
اسلوب کلام را حل بر بدل از چیز سے کہ در شعر سابق ذکر یافتہ نتوان کرد۔ زیرا کہ

مبدل منہ بابل نسبتِ مشکیت دارد و در ہر دو مثال مذکور بدل از مبدل منہ بر زیادہ
مفہوم مشغول است و ایں نکتہ بر عامیان مخفی مے ماند۔

اما ذکرِ مسند الیہ نیز بر وجوہ متعددہ مے آرند اولاً اینکہ اصل در مسند الیہ
آن است کہ مذکور گردد۔ و امر مے مقتضی عدول از آن نیست۔ ثانیاً نظر بر
زیادتِ ایضاح و تقریر چنانکہ کوئی کسانیکہ از صحبت جاہلاں بہرہ منہ ندر است
گفتاری و درست کرداری شعار خود سازند ایشان برگزیدگان خلق عالم ہستند
لفظ ایشان ضمیر جمع غائب بطریق ایضاح و تقریر مسند الیہ واقع شدہ۔

مثلاً۔ برائے تبنیہ غباوت سامع چنانکہ ذکر زید بمیان آمدہ باشد و یکے
از حاضران در حق وے گوید تا بعضے از گراں طبعان را اگمان غیر او زود زید
آنچہ من میدانم مرد صاحب دل است۔“ رابعاً۔ برائے اظہار تعظیم چنانکہ کوئی
”جناب آغا خطیب فیض اللسان ہستند۔“

خامساً۔ برائے تبرک۔ چنانکہ کوئی حضرت حق جل و علا خالق ماست۔
سادساً۔ برائے استلذاذ۔ چنانکہ کوئی ”یار عزیز تہربان ماست“
اما تعریف مسند الیہ گاہے باشد کہ نظر بہ اقتضائے مقام بہ ضمیر مخاطب
یا تکلم یا غائب آرند۔ سعدی گوید

روزگارم بشد بنادانی من نکدم شما خذ رکنید

و در مسند الیہ غائب کوئی او بر ما مہربان است۔“

وہم برابر ادا اسم علم تا احضار مسند الیہ در ذہن سامع بہ اسم بالذات مقصود
 باشد - چنانکہ گوئی زید در فن طبابت یکتائے زمان است و گا ہے از ایراد
 علم استلذاذ مقصود باشد - جامی در لغت گوید ے

محمد کش قلم چوں نامور ساخت زمیمنش حلقہ طوق کمر ساخت
 و گا ہے اظہار عظمت شان نظامی گوید ے

ز راجہ منعم پیل پولاد خاے کہ بر پشت پیاں کشم پیلیائے
 اے ز راجہ من ہستم کہ در شجاعت و جلالت مشہور آفاق است و گا ہے
 تیرک - ے

خدائے خواست کہ بر علمے بنشاید
 ترا بر حمت خود پادشاہ عالم کرد

وہم تعریف مسند الیہ بہ اسم موصول مے آرنہر گاہ مخاطب غیر از صلہ بر
 احوال مختصہ او اطلاع نہ داشتہ باشد - چنانکہ گوئی "آنکہ دیشب در بزم مشاعر
 غزلے تازہ خواندہ بود در فن ریاضی مہارت تمام دارد - وہم تعریف بہ اسم موصول
 گا ہے برائے مصلحت عدم تصریح باسم مے کند - چنانچہ دریں شعر ے
 آنکس کہ مرا بکشت باز آمد پیش ماناکہ دلش سوختہ بر شتہ غیش
 وہم نظر بہ تفہیم امرے در محاورہ گویند گذشت آنچہ گذشت فقیر مولف
 رادقے در ایام شدت سر با بخانہ دوستے لب آب اتفاق مبتیت افتاد - بشیر

و برنج لازم ضیافت بجا آورد - چوں بیدستر خواب مائل شدم گلیم سبک که
 پنبه اش بغایت تنک و اجزایش از هم گسته پاره پاره بزاویه گلیم مجتمع گشته بود
 پیش من آورد طوعاً و کرهاً خود را بدارا پیچیدم - و شب آن همه زحمت سرما
 کشیدم - ملولانه

۵

پس از من که چوں بگذشت آن شب
 من و سرما و لب سرگرم یا رب

بامداد چوں سر از بالین خواب برداشتم به آب رخ بست دست به وضو
 برافراشتم چوں از فریضه صبح فراغت یافتیم آن دوست به تهیید عذر تقصیر کیه معلوم
 او بود زباں به معذرت برکشاد - روحی خسته و درم قطعه که در کیفیت احوال آن
 شب گفته بود بالقلم فرنگی بر کشیده بدستش داد - قطعه این است - قطعه

نمود بالذاتین شهر سرد سیر زمین	که از قتاوّل سرما نهفته ام همه شب
گلیم کهنه به برداشتم ز بد بختی	به تارهاش در اشک نهفته ام همه شب
چو غار پشت سرو پائے من شده یکجا	تنک به دامن سرما نهفته ام همه شب
ز سرد مهری یا ران گرم خو گوئی	غنچگی چو گل تر شگفته ام همه شب
فراخ بود سماط برنج و شیر کز داں	ز کام و سرفه و بلغم برفته ام همه شب
براستخوان نجفم برفت آنچه برفت	و بسم تکلف نه گفته ام همه شب
کنار رود در آن مهر رخیز و شاق	عز و شش ناله روحی شفته ام همه شب

وہم بغرض تنبیہ مخاطب برخطائے کہ در حق دے گماں بر بند سعدی گوید۔

۵

آنچہ دیدی برقرار خود نماند   و آنچہ بینی ہم نماند برقرار
در حق مخاطب گمان آں بود کہ اعتبارات فانیہ و نسویہ را قرار دادے و ثبات
نہادہ فرصت عمر را بغفلت مے گذارد۔

وہم بغرض ایما بسوئے جہت خبر کہ از قبیل خیر است یا شر سعدی گوید ۵
ہر آنکہ تخم بدی کشت چشم نیکی داشت
دماغ بیہدہ بخت و خیال باطل بست

دریں شعر و رسلۃ اسم موصول کہ معطوف و معطوف علیہ است ایما درست بخت
خبر کہ مشتمل است بر نئے از شر کہ تعبیر ازاں بہ خبیث و خسران تو اں کردن۔
تعریف مسند الیہ بر اسم اشارہ ہم مے آرند معلوم است کہ در زبان پارسی
اسم اشارہ برائے واحد قریب مذکر باشد یا مونث لفظ ایں موضوع است
و برائے جمع ایناں و برائے واحد بعید لفظ آں مذکر باشد یا مونث و برائے جمع
آناں۔ حافظ گوید۔

۵

شراب لعل کش و روے مہ جیناں ہیں
خلاف مذہب آناں جمال لکائیاں ہیں
اما ایں ہر دو صیغہ جمع مخصوص بذی العقول است و برائے جمع غیر ذوی

ذوی العقول اینہا کو نیند۔

وایں ہر دور ذوی العقول ہم نے آرند و مقصود از تعریف مسند الیہ
 بہ اسم اشارہ گاہے امتیاز آں باشد از غیر بروحہ کمال عرفی گوید
 ۵ ایں جام کہ از رائے منیر تو فلک ساخت
 زود آ کہ کند غنچہ گل شہرت جم را
 و ہمہ گوید۔ ۵

ایں شیمہ وایں سبز وایں لالہ وایں گل
 آں شرح ندارد کہ بگفتار در آید
 و گاہے تحقیر چنانکہ گوئی ”ایں آئکس است کہ دیروز پدر خود را
 دشنام مے داد“ و گاہے تعظیم وایں بلفظ آں مے آید و اکثر موارد حکیم ثنائی
 گوید۔ ۵

آں ز فضل آفت ہر رائے فضول آں علمدار و علمدار رسول
 علم بالفتح اشارہ است بسوئے علم کہ جناب ختمیت مآب صلی اللہ
 علیہ وسلم در غزوہ خیبر بحضرت اسد اللہ الغالب علی ابن ابی طالب
 ارزانی داشتہ دعائے فتح بردست وے فرمود۔ و علم بالکسر اشارہ
 است بسوئے حدیث مشہور انا مذلۃ العلم و علی بابہا ملا غنیمت
 گوید۔ ۵

عزیز آل انتخابِ سینہ ریشاں

جوابِ مصرعِ زلفِ پریشاں

و تعریفِ مسند الیہ بہ اضافتِ مطرواست و مقصود از آل گاہے
اختصار در کلام باشد تا مفہومش بزودی ہرچہ تمام تر در ذہن سامع استقرار
یابد۔ کہے راست ۔

ماہم این ہفتہ شد از شہر و یہ چشم سالہ است

حال ہجراں تو چہ دانی کہ چہ مشکل حالہ است

لفظ ماہم نظر بہ قلتِ حروف و مقامِ اظہارِ ضحرت و سائمتِ مختصر تر
مے نماید از لفظ یارنا زین من و غیر ذلک ۔ و گاہے از اضافتِ تعظیم
مضاف الیہ مقصود مے باشد ۔ چنانکہ گوئی ”آقا تم ہرچہ مرضی باشد بفرمایند
پیش خدمت بندہ حاضر است“ و گاہے تعظیم مضاف جانی گوید ۔
نیچے کن دیا مصر خیزد کہ دشیم غبارِ مصر پیزد
مرا خوشتر از اں بابا است مبار کہ آرد نافہ از صحرائے تمار
در اضافتِ غبارِ بسوئے مصر تعظیم غبارِ مندرج است کما لا یخفی بعدی
گوید ۔

چوں سگِ زندہ گوشت یافت نپرسد کاین شتر صلح است یا خرد و جال

و گاہے تحقیر مضاف چوں در مثال مذکور خرد و جال ۔ بخلافِ خرد عیسا

کہ مقصود از اضافت تعظیم مضان است - سعدی گوید - ے
 خرمیے اگر بیکه ردو چوں بیاید بهنور خراشد
 چه اگر مفہوم تعظیم خردیں شعرا اعتبار نکنند مصرع ثانی بمصرع اول مربوط
 نمی شود - و گاہے مقصود از اں کفایت تفصیل چیزے بود جائیکہ تفصیل
 متعذر باشد چنانکہ گوی "چو در آں بقعہ رعل اقامت انداختیم اہل بلدہ
 بتقدیم لوازم خدمت ما پیرداختند - صائب گوید ے
 باہل درد کار بود داغ عشق ۱ برہر گلے کہ عطر ندارد گل از نیت
 و تنگی مسند الیہ گاہے بقصد افراد آں آرند - حافظ گوید ے
 لعل از کان مروت بر نیامد سالہا است
 تابش خورشید دسعی ابر و باران ۲ اچہ شد
 و گاہے تحقیر - چنانکہ تنوین در تازی افادہ تعظیم و تحقیر ہر دو میکنند - در
 پارسی یائے مجهول و ہمزه بر حرف ہاء کہ در آخر کلمہ باشد مفید معنی تعظیم و تحقیر
 باشد - سعدی در مقام تعظیم گوید - ے
 یتیمی کہ ناکردہ قرآن درست کتب خانہ رچند ملت بہشت
 وہم او در مقام تحقیر گوید - ے
 طبعی کہ باشد خودش زرد روے
 از و داروے سر خردنی مجوے

و ہمزہ متضمن معنی تعظیم مؤلف راست - ۵
 نظارہ کہ رنگ تسلق نثار اداست
 در بزم دوست داغ دلش در بہا دہند
 و ہمزہ متصل بر معنی تحقیر - میر رضی دانش مشہدی گوید - ۵
 و خمیزہ بدل از چشم اشکبار نماند
 شکست شیشہ سیماب در کنار مرا

و ایراد وصفی برائے مسند الیہ نظر بہ کشف و ایضاح آل از آل
 جہت کنند کہ آل وصف در اصل معنی برائے مسند الیہ موضوع است و
 ہمیں را صفت کاشفہ گفتہ اند - چنانکہ اہل میزان در تعریف انسان گویند
 آدمی تن زندہ گویاست و علوم است کہ دریں مثال ہر چہ مسند پر سہ لفظ
 مشکل است اما در معنی آل را حقیقت واحدہ اعتبار باید کرد و پس تسلط
 و رلفظ است نہ در معنی و وصف گاہے افادہ معنی تخصیص کنند یعنی
 از اسمائے مکملہ اشتہار کے کہ میان آنہا باشد کم کند - یا رفع احتمال غیر
 میان اسمائے معروفہ چنانکہ گوی زید تاجر مرد راست باز است و گاہے
 افادہ تاکید محض کند - چنانکہ گوی "دیروز گذشتہ باد سردی وزید -
 اما در پارسی این نوع تاکید را از بلاغت نمے شمارند -

و مقصود از تاکید مسند الیہ گاہے تحقیق مفہوم و تقریر مدلول آل

می باشد - و این در جائے باشد که محکم سامع را غافل از سماع گمان برد
یا احتمال آن داشته باشد که سامع آن را بر معنی غیر مقصود حمل خواهد کرد
حافظ گوید -

۵

دل و دینم دل و دینم پر دست برودش برودش برودش
مقام استشها و مصرع ثانی است که مسند الیه سه بار تکرار یافته
و مصرع اول مشتمل بر تاکید است اما مکرر مفعول به است نه مسند الیه -
و هم تاکید گاهے در مقام دفع توهم تجوز استعمال کنند - چنانکه گوئی
"اعلی حضرت خود به نفس نفیس به انصرام این هم بزرگ متوجه شدند" لفظ
خود به نفس نفیس بر بیل گوید است تا سامع را گمان آن نه رود که انصرام
هم بر دست احدی از اعیان دولت اتمام یافته هم در مقام دفع
توهم عدم شمول - حافظ گوید -

۵

گر من آلوده دهنم چه عجب همه عالم گواہ عصمت دست
لفظ همه تاکید است عالم را - و در پاسی فصیح تاکید بر مکرر مقدم
آرند بخلاف تازی کمالیخی -

و ایراد عطف بیان بعد از ذکر مسند الیه بغرض افادۃ ایضاح آن
باسم مختص مطر دست - چنانکه گوئی - "مخدوم مامیر زاعلی قلی خان دیروز
از حج بیت الله بوطن مراجعت فرمودند و همچنین درین مصرع مؤلف

شبه شرق خورشید بر زد علم

خورشید عطف بیان است شبه شرق را -

و ایراد بدل از مسند الیه اکثر نظریه افاده زیادت تقریر می کند
چون بدل مشتق باشد بر نوع از ایضاح و تفصیل چنانکه گوئی - "برادر شما
زید شب پیش من آمده بود" و معرفت فرق میان عطف بیان بدل خالی از
صعوبت نیست کما صحیح به التمام

و عطف چیز بر مسند الیه افاده تفصیل کند مع اختصار و عبارات

سلمان ساوجبی گوید -

علت پیری و دروپا و ضعف جسم و چشم می برد در دوسر من بنده را از خدمت
هم عمری گوید -

این چشمه و این سبزه و این لاله و این گل

آل شرح ندارد که بگفتار در آید

دریں هر دو شعر مسند الیه که فاعل فعل است بحرف عطف مربوط و به

عطف تفصیل فاعل مطلوب است نه تفصیل فعل که مقصود نیست و قید مع اختصار

در عبارت از اا اختیار آمده تا ترکیب زید پیش من آمد و عمر و پیش من آمد -

از ما نحن فیه خارج ماند - زیرا که دریں ترکیب چند تفصیل مسند الیه ملحوظ است

اما از اختصار عاری است - بل از قبیل عطف جمله بر جمله است و آنچه گفته اند

کہ قید مذکور برائے احتراز است از مثل ترکیب زید پیش من آمد عمرو
پیش من آمد بے حرف عطف غلط است زیرا کہ دریں ترکیب هیچ دلالت
بر تفصیل مسند الیہ نیست۔ بل گمان آن است کہ کلام ثانی از کلام اول بر
سبیل اضرب واقع شدہ۔

وگا ہے عطف افادہ تفصیل مسند مے کند چنانکہ گوئی۔ زید آمد پس
عمرو۔ و زید آمد باز عمرو۔ و فرقی میان پس و باز کہ ہر دو برائے عطف اند
ہمان است کہ در تازی میان فار و ثم یعنی پس برائے تہتیب بلا تہلت
است و باز برائے تراخی و دریں ہر دو جملہ ہر چند کہ تفصیل مسند الیہ ہم از
نوائے کلام مفہوم مے گردو۔ اما مقصود بالذات نیست بل بتبعیت
تفصیل مسند لازم آمدہ۔ و تفصیل مسند بہ نحو یکہ در جملہ اولی آمدن عمرو بعد از
آمدن زید بلا تہلت و وقوع یافتہ و در جملہ ثانیہ آمدن عمرو بعد از آمدن زید
بتراخی مقصود بالذات متکلم است و ایں نکتہ شنیدنی و گرفتنی است۔
و تاخیر مسند الیہ در جائے کند کہ مسند متعقبنی تقدیم آں باشد چنانکہ در
بحث مسند مذکور خواہد شد۔

آنچہ تا غایت سمت ذکر یافت ہگی نظر بہ مقصائے ظاہر حال بود۔
وگا ہے چنان باشد کہ بسبب اقصائے حال اخراج کلام برخلاف اقصائے
ظاہر مے کند و وضع مضمرب جائے مظهر و بالعکس از ہمیں قبیل است مثال

وضع مضمربجائے مظہر۔ چنانکہ میرزا رفیع قزوینی گوید ۵
 بامن اگر سپہر بود سرگراں چہ باک
 چوں پیر گشت ناز پذیرے تو او کشید
 در مصرع ثانی ضمیر فعل ناقص راجع بسوئے پذیر است وہماں ضمیر
 مسند الیہ است و ایں خلاف متقننائے ظاہر است چہ متقننائے ظاہر آں
 است کہ نمی گفت ”چوں پیر پیر گشت نازش می تو او کشید و نکتہ دریں
 نقل اسلوب آن است کہ ناز پذیر ترکیب اضافی است و مفہوم اضافت
 مظہر شعر است از قوت تخصیص مضاف با مضاف الیہ و ایں قوت در ترکیب
 ”نازش می تو او کشید“ یعنی در صورت اضافت بسوئے اسم مضمرب متصور
 نیست زیرا کہ تفاوت است میان چیزے ثابت بے واسطہ و ثابت
 با واسطہ ہنم فائدہ لطیف و مثال وضع مظہر مقام مضمرب چنانکہ عربی گوید ۵
 گل ہم چہ کند باد صبا خواست کہ عربی
 آمد سو کشمیر و گلش بر اثر آید
 اے گل بر اثرش آمد متقننائے ظاہر آں است کہ نمی گفت او بر
 اثرش آید یعنی اسم مضمرب مقام مظہر کفایت می نمود اما نظر بہ زیادتِ ممکن مسند الیہ
 در ذہن سامع بصورت اسم مظہر مذکور شد و اگر مضمربے بود مفہوم ممکن صورت
 نے بست زیرا کہ متکلم در شعر ماقبل اہتمام بہ انتظار گل ذکر نمودہ بعد از آنکہ

موجب توقف ظهور گل را ایماں ساخته و دریں صورت ناگزیر است کہ سامع
منشطر به صراحت لفظ گل را استماع کند تا کلفت انتظارش مرتفع گردد۔
و از قبیل وضع مظهر مقام مضمراست لفظ زمین در مصرع ثانی شعر فرخی سستانی
اگر چه از باب مسند الیه نیست۔

چوں تو از بهر تماشا بر زمین بگذری   هر گیاہے ز اں زبیں گرد زبان افتخار
و ہم لفظ رسول اللہ در شعر سید حسن غزنوی
یا رسول اللہ سزاواری کہ گویم اے خدا   بر رسول اللہ در دانه چہ بہت فزوں
و این تکرار متضمن معنی تبرک و استلزام است۔

و گاہے مقصود استعطاف و استرحام باشد۔ امیر خسرو گوید
خسرو غریب است و گدا افتاده در شهر شما
باشد کہ از بهر خدا سوائے غریباں بنگری
و نگفت کہ من غریب ہستم۔

و از قبیل نقل اسلوب است کلامی کہ در اصطلاح علمائے بلاغت
آں را التفات مے نامند و آں خیال است کہ معنی را بطریقے از طرق
ثلاثہ یعنی تکلم و خطاب و غیبت ادا کنند پس ہماں معنی را بطریقے از طرق
مذکورہ کہ خلاف مقتضائے ظاہر و خلاف ترقب سامع باشد تبصیر کنند و چوں
نقل ہر یک از طرق ثلاثہ بدیگرے بر دو وجہ امکان دارد۔ نقل اسلوبے

دیگر رانشش صورت متصور است اما شرط آن است که معبر به شخص واحد
باشد اول از تکلم ب خطاب عربی گوید ۵

قصه مهر و وفا با تو نیارم گفتن کاین حکایت چو نهایت نپذیرد اول
عربی افسانه خوان فیت دیگر شعر است گوشه چشم نموند که تنگ است محل
دوم از خطاب به تکلم هم او گوید ۵

عربی آغاز گریه کن شاید کاین کهن خاکدان خراب شود
نشسته آسمان بدست تو نیست گر بقیتم جہاں خراب شود
سوم از خطاب به غیبت کسی راست ۵

بدیده سوئے تویی آسم لے خور برویت گرفتہ نور علی نور
بہ باہ عارفش آں سیب سیمیں جیابے خواستہ از عین کا نور

چهارم از غیبت به خطاب عربی گوید ۵

عزم او گر باغبان دہر گرد دور نیست
گر نشود چوں آفتاب اندر جہاں سیار گل
به خطاب انتقال می کند ۵

او کہ از اندیشہ عقل صلح اندیش تو
بر نفس بندورہ غمازی اسرار گل
پنجم از غیبت به تکلم انوری گوید ۵

بندہ امشب با جمال الدین خطیب او برائے و ملک چوں خوشید و تیر
تا با کنوں خیز و میزے داشتیم زانکہ در عشرت نباشد زو گزیر
ششم از تکلم بعینیت انوری راست ۵

ورنه فردا اوست ما و دامت کائنات مسلمانان زین کافر نفیر
انوری این خرد گیهامی کند تو بزرگی کن بر و خرده مگیر
و چوں مسائل مسند الیه منجز به بحث خلاف مقتضائے ظاهر شد بعضی
از موارد آن را کہ باب مسند الیه تعلق ندارد حوالہ رقم ۷۷ سازیم تا مجموعہ
از دیاد بصیرت طالبان فن معانی آید۔ ازاں جملہ یکے آن است کہ کلام
مخاطب را بر خلاف مراد او حمل کنند حافظ گوید ۵
گفتم کہ ماہ من شو گشتا اگر بر آند

معنی ماہ را بر خلاف مراد مخاطب حمل نموده -
و ازاں جملہ است ایراد فعلی بدلتعلیل کہ یکے از ہر دو حقیقتہ معمول
آں فعل باشد و دیگرے مجازاً - سعدی گوید ۵

کساں شہد نوشند و مرغ و برہ مرار وے ناں جی نہ بیند ترہ
شہد حقیقتاً معمول فعل نوشند واقع شدہ و مرغ و برہ مجازاً زیرا
کہ مرغ و برہ وہی است نہ نوشیدنی - و این را از قبیل ۵
حلقہا قہناً و ساء باردا - باید دانست -

مسند

معنی اسناد معلوم است و مسند در جملہ اسمیہ خبر است و در فعلیہ فعل
و جملہ فعلیہ یا خبر یا شد یا انشاء پس بدانکہ حذف مسند جائز است آل
را و جوہ مختلفہ مے باشد مثلاً قصد اختصار و احترام از عبت خاقانی گوید

۵

مرغان و ماہی در وطن آسودہ اند الا کہ من
بر من جہانے مردوزن بخشیدہ اند الا کہ تو

یعنی من در وطن آسودہ نیستم و تو بر من نہ نشود و وہم در بعضی از
موارد متعلق مسند را ذکر کنند و مسند را حذف چنانکہ سعدی در گلستان از
زبان یکے از اہل مجلس در حق مطربے گوید ”ہممہ عمرش در ہجے در کف
نبودہ است و قراغہ در وف“ و جائے دیگر گوید ”ہممہ کس را ندان تیرشی
کند گرد و قاضی را بہ شیرینی“ دریں ہر دو جملہ در وف و بہ شیرینی متعلق بہ
مسند محذوف است یعنی در وف نبودہ است و بہ شیرینی کند گرد و وہم دریں
معنی است شعرا و

۵

قرار در کف آزادگان نگیرد مال نہ صبر در دل عاشق نہ آب و غریب

یعنی نہ صبر در دل عاشق قرار گیرد نہ آب در غربال قرار گیرد۔
 و برائے حذف قرینہ مے باید مثلاً وقوع کلام در جواب سوال چنانکہ
 سعدی در گلستان گوید ”لقمان را گفتند ادب از کہ آموختی گفت از بے
 ادباں“ یعنی من ادب از بے ادباں آموختم۔ و این مثال مشتمل است بر
 حذف مسند و مسند الیہ ہر دو و ازیں واضح تر آنکہ شخصے را کوئی ترا کہ زو؛ او
 در جواب گوید زید۔

و همچنین ذکر مسند را وجوہ مختلفہ است از انجملہ تحقیق مع التاکید است
 چنانکہ سعدی گوید۔ ”در حال اعرابی کہ شبی یکے را از دوستاں نزد خود بردتا
 و شست تہناتی بہ ویدار وے منصرف گرداند۔ چوں آں دوست بر وہماش
 وقوف یافت تمامی بر دوسفر کرد۔ بامداداں چوں گریاں دیدندش کسے
 گفت حال چیست؟ مگر آں در ہماے ترا زد و برد گفت لا والہ بدرقہ برو۔
 دریں مثال جملہ لا والہ بدرقہ بر دو مقام است شہاد است اگر اعرابی در جواب
 سائل مے گفت لا والہ بدرقہ معنی تحقیق مضمون جملہ و تاکید بدزدی و فتن
 در اہم متصور نمے بود۔

و ہم در مقام تعریض بہ غباوت سامع ذکر مسند ضروری است چنانکہ
 کوئی زید برادر من است در جواب شخصے کہ از تو سوال کند برادر تو کہ ام
 است و ہم در مقام تعیین مسند کہ اسم است یا فعل تا اسم دلالت بر ثبوت

و استمرار کند فعل بر حدوث و تجد و چنانکہ در نحو مقرر است۔ مثلاً گوئی "زید گریان
 است و زید مے گرید، زنہار کہ ہر دو جملہ را متحد المفہوم گماں پری و ایراد مسند
 بہ فعل بہ غرض افادہ تفتید آن است بہ یکے از از منہ ثلاثہ کہ ماضی و حال و
 استقبال است بروجہ اختصار۔ زیرا کہ فعل بنفس صیغہ خویش دلالت بر
 یکے از از منہ ثلاثہ مے کند و دریں دلالت حاجت بہ قرآن ندارد بخلاف اسم
 کہ بے انضمام قرینہ خارجہ دلالت بر زمان نیکند چنانکہ گوئی زید امروز گریان
 است و چوں وضع اسم منہی است بر ثبوت وجود چیزے فی حد ذاتہ بے آنکہ
 در تحقق وجود بہ تدّرج حالے از حالے محتاج باشد چنانکہ معہود فعل است۔
 زیرا کہ تحقق وجود فعل را ناگزیر است از حصول آل شیاؤ فیثیاء پس فرق
 است میان اسناد اسم باسم و میان اسناد فعل باسم چنانکہ بالا گذشت
 و برہیں اصل منہی است فرق میان ہر دو گوئہ اسناد۔

مخفی مباد کہ در بعضے از مواو کلام مسند را مقتید بشرط میکنند و در زبان
 تازی ادوات شرط مختلف است و ہر یک از اں افادہ معنی غیر معنی اداء
 دیگر کند و در زبان پارسی اداء شرط ہیں ہر دو حرف آروا اگر مستعمل است و
 میان ایں ہر دو اداء معنی تفاو تے نیست بخلاف زبان تازی کہ ہر یک

۱۔ و گاہے حرف چو و چوں کہ مشعر از معنی ظرف است متضمن معنی شرط مے باشد۔ اما دریں
 مقام خارج از بحث است۔ ۱۲

از ادوات مثلاً ان ولو اذا وغیر ذلک افاده معنی جدا گانه می کند تا جمله
 ان جاءني زيدا اگر منتهی تعلق به استقبال دارد و جمله لوجاءني زيدا اگر منتهی
 بماضی و جمله اولی بر جزم وقوع شرط و لالتی کند و ثانیه لالتی یکید بر عدم وقوع شرط
 و همچنین ادوات شرط در زبان تازی معانی مختلفه قرار داده اند و در زبان پارسی
 شرط همیں بریکے از هر دو ادوات مذکور ایراد می کنند و بس چنانکه گوئی اگر زید
 پیش من آمد و اگر زید پیش من می آمد حرف شرط را نسبت به ان استقبال ماضی امتیاز می
 نیست - غم و در زبان پارسی نوع تفاوت معنی از صیغه فعل می توان
 شناختن مثلاً اگر بمعنی گوید - سعدی گوید

سو دریا نیک بودے گرنہ بودے بیم موج
 صحبت گل خوش بدے گرنیستے تشویش خار

و چوں بر فرق هر دو زبان در ادوات شرط و وقف یافتی بدانکه تفتید
 مسند بشرط کا ہے بغرض تہدید باشد - سعدی گوید
 ز گوش پنبہ بر دل آرد و اد خلق بدہ
 و گر تو می ندہی داد و روز دادے هست
 فردوسی گوید -

اگر خبر بکام من آید جواب من دگر زو میدان و افراسیاب
 در شرط تہدید می مضمر است کہ بیش از اں در الفاظ دیگر متصور نیست

و چند آنکه اجمال است و قورع آن در نفس اثرے تمام دارد و تا مصرع ثانی
تفصیل آن اجمال است و الحق کہ ادائے این معنی بدین اسلوب لطیف
احدے را بہرولت دست ندد۔

و توینخ مع انجیل ہم او گوید ۵

اگر مادر شاہ بانو بدے   مرا سیم و زرتا بزا نو بدے
شرط متضمن است بر معنی بتری کہ مستلزم توینخ است بہ نحو یک افادہ
تخیل ہم مے کند۔

و الزام و تبکیت - سعدی گوید ۵

گر از عہد خردیت یاد آمدے   کہ بیچارہ بودی در آغوشش من
نکردی دریں روز بر من جفا   کہ تو شیر مردی و من پیرہ زن
پیرہ زن لیسر خود را بطریق الزام مے گوید و حجت اورا مے شکند کہ
جھانے تو بر من متضمنے مروت و احسان نیست و ہم متضمن معنی تخیل است
و مثال تبکیت - حافظ گوید - ۵

در کوئی نیک نامی مارا گذر ندادند   گر تو نے پسندی تغیر دہ تضارا
شرط و مصرع ثانی مشتمل است بر تبکیت و میان الزام و تبکیت فرق
عام و خاص است -

و ہم افادہ معنی تعلیق امرے بحال عقلی یا عادی کند۔ سعدی گوید

اگر مجنون و لیلی زندہ گشتے حدیث عشق ازین دفتر نشتے

۵

وہم او گوید۔

اگر خود برد در پیشانی پیل نہ مرد است آنکہ دروے مرنی نیست
وگا ہے برائے افادہ معنی اظہار رغبت در امرے کہ متصو و حکم است

سعدی از زبان حال گریہ می گوید ۵

اگر رستم از دست ایں تیر زن من و خوش و ویرانہ پیر زن

وگا ہے برائے ترغیب مخاطب یا تفاؤل کسے راست ۵

جوانی چوں نسیم نو بہار است ولے بر آب و رنگ گل سوار است

اگر دریافتی برداشت بوس و گر غافل شدی افسوس افسوس !!

در مابقی ذکر یافتہ کہ در زبان پارسی حرف شرط ہیں از و اگر

یافتہ شدہ و در تازی برائے شرط ماضی و مستقبل و امر مطلق و غیر مطلق و نحو

جداگانہ تجویز کردہ اند وہم گفتہ ایم کہ معنی لو کہ در تازی برائے شرط ماضی

مستعمل است در زبان پارسی از صیغہ فعل ماضی تہنی یا ماضی استمرار

کہ با حرف شرط ایرادے یا بداندے کنند و تفصیل معنی لو آن است کہ ایں

حرف برائے شرط در ماضی جائیکہ انتہائے شرط یعنی بود و از انتہائے

آن انتہائے جزا لازم آید مستعمل است چنانکہ کوئی لوجاء فی ذیل لا کہ متہ

یعنی اگر زید پیش من سے آمد ہر آئینہ لازم اکرام اور ابجا آوردے یا

اگر زید آمدے ہر آئینہ لازم اکرام اور ابجا آوردے ہر گاہ

که آمدن زیتحق نشد لوازم اکرام او هم وقوع نیافت و علامه تفتانی
 در مختصر گفته انها للادلة على ان انتفاء الثاني في الخارج الها هو
 بسبب انتفاء الاول ط یعنی کو موضوع است برائے دلالت انتفائے
 ثانی یعنی جزا در واقع بسبب انتفائے اول یعنی شرط -
 چوں مفهوم کو بدانستی هم بریں نسق قیاس کن اگر بمعنی نوزاد در
 زبان پارسی پس معنی شعر فردوسی چنین باشد که نابودین سیم وزر مر تا بزانو
 بسبب آن است که مادر شاه بانو (محرّه) نیست - بل کنیزک بوده است
 و هم نظامی گوید -

ه

اگر دیدم در خود افزائش طلب کردم بجائے آسائش
 یعنی عدم طلب بجائے آسائش را بسبب نادیدن افوائش است
 در خود - بدانکه اگر بمعنی نوزاد ناگزیر است از صیغه ماضی تمنائی یا استمرار
 به نحو یکم هیچ گونه تحول ازاں جایز نیست - اما در بعضی از مواقع صیغه
 مضارع را که بمعنی حال و استقبال هر دو مستعمل است نیز استعمال کنند
 و آن را بمعنی تمنی می گیرند و غرض ازیں نوع تحول استحصا مطلب
 باشد که متکلم را مرغوب خاطر و مقصود بالذات است - حافظ گوید -
 اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل را
 بخال هندوش خشم سمرقند و بخارا را

دریں شعر فعل آورد کہ صیغہ مضارع است بمعنی تمہی ماخوذ است و
 ایں توجیہ منہی بر بلاغت است و کسانیکہ بمعنی مستقبل گماں بردہ اند شعر
 را از مقام بلاغت مخط ساختہ اند کما لا یخفی علی من لہ ذوق سلیم و
 طبع مستقیم۔ و تقدیر کلام اینکہ اگر آں ترک شیرازی دل مارا بدست آوے
 بخال ہندوش سمرقند و بخارا را بخشیدے۔ و اگر احدے از مدعیان کور
 باطن سر خلاف وارد مصرع حافظ ع

مدعی گر نکند فہم سخن گو سروخت
 بجوابش بر خاں و آنچہ گفتہ آمد بخاطر نشان۔

اما تنکیر مسند از برائے حصول معنی تعظیم باشند۔ چنانکہ گوئی۔ ”زید
 مردے است“ عرفی گوید۔

خود ستائے است کہ تا من در رحمت نرزم
 ایں گماں داشت کہ دورانش نیاورد بکل
 یعنی عرفی خود ستائے بزرگ است۔

و گاہے برائے استخفاف۔ چنانکہ گوئی او خیلے بدبدہ است و
 گاہے تخصیص مسند ترکیب اضافی یا توصیفی کند تا دلالت بر کمال افادہ
 معنی کند۔ سعدی گوید۔

تو اصل وجود آدمی از نخست
 و گہ ہر چہ موجود شد فرع تست

یعنی تو اصل وجود هستی۔ اگر اصل را بسوئے وجود اضافت
نمے کرد۔ ہر آئینہ انعام فائدہ متصور نے بود و ترکیب تو صیغی چنانکہ کوئی
زید مروے پاکباز است۔ عزت شیرازی گوید

گر بکار معیشت مے آمد آں ہم بد نبود

نامہ اعمال عزت فرد باطل بودہ است

فرد باطل ترکیب صیغی است کہ موجب تخصیص مندر است حاصل شعر آنکہ اعمال حسنہ عزت از
معیشت بدتر است و حصول این معنی موقوف است بر تخصیص مذکور۔

اما تعریف مسند از برائے آں بود کہ سامع را افادہ حکمے برابر
معلوم کند چنانکہ کوئی زید برادر است و ایں در جائے گویند کہ سامع از ذات
زید و نام او آگاہ باشد و برابر بودن اورا ندانند و اورا ایں معنی آگاہ
ساختن مقصود متکلم باشد۔ اما در جائیکہ سامع مے داند کہ متکلم را برابر مے
ہست لکن از تعیین ذات و نام او آگاہی نداشته باشد جملہ مذکورہ را
استعمال نکنند۔ بل گویند۔ برابر تو زید است۔

از نیکہ گفتہ آمد و استہ باشی کہ آنچہ علمائے نحو گفتہ اند کہ چون مبتدا
خبر ہر دو معرفہ باشند ہر چہ را کہ خواہی مبتدا تجویز کن و دیگرے را خبر نہ علی الاطلاق
است زیرا کہ ہر دو یکہ مزبورہ و مفہوم متساوی الاقدام نیستند۔ بل قول
نحاة مقید است بر تخریجی مقام کہ آیا مقصود متکلم تعیین ذات و نام زید

است یا اخبار از برادر یون او پس بقاضائے ہرچہ کہ مقصود باشد
 آن در ترکیب کلام مستحق تقدیم بودہ مبتدا خواهد بود و دیگرے خبر متاخر یعنی
 ہرچہ کہ اہم باشد از مبتدا و خبر تقدیم آن را واجب دانند۔

تقدیم و تاخیر

بداں اسے قاری ہوشمند کہ اس باب مشتمل است بر فوائد کثیرہ و
 محاسن لطیفہ کہ متکلم بلوغ را از دانستن آن گزیر نیست و ما بحولہ تعالیٰ طبع
 قواعد علم معانی بعضے از مسائل ضروریہ را در معرض بیان مے آریم تا پاسی
 و ناں را موجب از ویاد بصیرت آفد۔

پیشیدہ نمائد کہ تقدیم چیزے در جملہ بر دو نوع است۔ اول تقدیم
 علی نتیۃ التاخیر و صورتش آن است کہ چیزے را مقدم آزد بر ہماں حکم و
 جنس کہ پیشتر بر آن حکم و جنس بودہ است چنانکہ در جملہ اسمیہ کوئی شاعر زیاد
 است و در فعلیہ کوئی زود عمر و زاید مے بینی کہ لفظ شاعر و در مثال اول از
 خبریت و لفظ عمر و در مثال ثانی از منفعلیت ہیروں زرقۃ است۔ بل ہر یک
 انہ ہر دو بر ہماں قرار قائم است کہ در صورت عدم تقدیم بودہ است ثانی
 تقدیم لا علی نتیۃ التاخیر و صورتش آن است کہ چیزے را مقدم آزد بر نحو کہ

آن را از حکم دیگر بل از بابے دیگر نقل کنند و این در جلے منظور
 باشد کہ دو اسم بایکدیگر متصل آرند و ہر یک از ایشان مبتدا و خبر تواند بود۔
 گاہے این را بر دیگرے و گاہے آن دیگرے را بر این مقدم سازند۔ چنانکہ
 گوئی: "زید سپر عمر و است و باز گوئی سپر عمر و زید است و در ہر دو مثال نتوان
 گفتن کہ مفہوم اول عین مفہوم ثانی است و نہ بالعکس۔ یعنی زید و سپر عمر و
 ہر یکے در ہر دو مثال بر یک قرار باقی ماندہ است و دریں باب اصلے کہ
 اعتماد و اشیاء غیر از عنایت و اہتمام بخیرے امرے دیگر تجویز کردہ اند یعنی ہمیں اہتمام
 بخیر موجب ہم آن چیز باشد تفصیل این لفظ آنکہ بسا باشد کہ غرض تکلم مربوط باخبار امرے بر وجہ
 اہم باشد و اگر چہ تعیین فاعل و اظہار آل بر غیر التفاتے مقصود و او نباشد
 چنانکہ مر وستم گارہ کہ از ظلم و تعدی او مردم بجاں آمدہ منتظر قتل او باشند و اہتمام
 آن نہاشتہ باشد کہ فلانی او را از ہم دگر راند یا کسے دیکھے اگر بدست زید
 کشتہ شود مخبر گوید کہ ظالم را زید بکشت دریں مقام مخبر نشاید کہ بگوید زید ظالم را
 بکشت چہ اور معلوم است کہ مظلومان را التفاتے بقاتل ظالم مبذول
 نیست۔ بل قاتل ظالم و بھینیں برکس مذکور اگر در قتل شخصے شہتہ نہ باشد
 اما بکشت و تعیین فاعل باشد مخبر نشاید کہ بگوید فلانی را زید بکشت بل محل
 آن است کہ بگوید زید فلانی را بکشت۔ سعدی گوید:

دوست مشمار آنکہ در نعمت زند لاف یاری و برادر خواندگی

دریں شعر توجہ متکلم چنانکہ مے بینی مبذول است بر دوست ناشمردن
 ششخے کہ در حالت فراخی عیش مدعی اخوت باشد و غرض اصلی او ہمین
 است و اگر چنین مے گفت ۵
 آنکہ در نعمت زند شمار دوست

ہر آئینہ شاہد معنی را بر کر سنی دیگر جلوہ مے داد و اگر مے گفت ۵
 لاف یاری و برادر خواندگی آنکہ در نعمت زند شمار دوست
 عارض دل افروز معنی بہ گلگونہ دیگر آرایش مے یافت -
 بد آنکہ بسیارے از غیر محققان زیان بر آں رفتہ اند کہ تقدیم و تاخیر در
 ہر جا موجب تغیر معنی نے افتد - بل در بعضے از مواد ہمچنین است در
 بعضے از اں بطریق توسع تقدیم و تاخیر جائز است بے آنکہ در نسخ معنی تغیرے
 را یا بد گوئی ایشاں گماں بردہ اند کہ تقدیم و تاخیر در بعضے از مواد مفید معنی
 باشد و بعض دیگر نظر بہ ضرورت سجع و قافیہ متکلم بشاعر تصرف و توسع را جایز نمی
 دارو۔ بے آنکہ قصد معنی دیگر کردہ باشد و ایں آفتے است کہ بسیارے از
 مدعیان تحقیق را پیش آمدہ ایشاں را در باو یہ ضلالت کشید و طالب تحقیق
 را بنیاد کہ ایں معنی را کہ وہمے بیش نیست چنداں وقتے نہد چہ تقدیم و تاخیر
 در عموم احوال موجب تغیر معنی مے باشد و اگر چہ غیر محقق را بر آں اطلاع
 دست نہد و تصدیق آنچہ ما گفتیم در مادہ استفہام بر وجہ اظہر و ابین مے

توان دریافت زیرا که چون استفهام از فاعل کنند گویند زید دیر روز آمده بود؟
 و اگر استفهام از وقت آمدن زید کنند گویند دیر روز زید آمده بود؟ و اگر ازین
 هر دو جملہ کے راجعائے دیگرے نہند غلط فاحش کر وہ باشند۔ چہ درجہ اولی
 از وقت فعل سوال نیست بل از فاعل فعل کہ زید است یا شیخے دیگر؟ و
 درجہ ثانیہ استفهام از وقت آمدن زید است نہ از زید یعنی دیر روز آمده
 ہو یا پر روز؟ و ازین واضح تر آن است کہ در مقام استفهام گویند تو مرا
 از رفتن باز مے داری؟ و باز گویند تو از رفتن مرا باز مے داری؟ و باز
 گویند مرا باز مے داری از رفتن؟ و باز گویند از رفتن باز مے داری مرا؟
 پیدا است کہ محقق ہر یک ازین چہار جملہ را کہ متفاوت المعنی ہستند بیک
 ترازوئے منجید بل مابین لہ الکلام را در ہر یک علی حدہ تعین خواهد داد۔

بدانکہ این اعتبارات مختلفہ کہ بر تقدیم و تاخیر مترتب می شود ہمیں در
 صورت استفهام متحد و نیست بل در صورت نفی نیز ہمیں نسق قیاس
 باید کرد۔ مثلاً چوں بگوئی نکر وہ ام نفی فعلی مقصود است کہ ہنوز کردن آن
 ثابت نشدہ۔ نظامی گوید۔

نیا و دم از خانہ چیزے نخست

تو دادی ہمہ چیز و من چیز تست

دچوں بگوئی من نکر وہ ام نفی فعلی از خود میکنی کہ کردن آن ثابت

است و هنوز فاعل آن متعین نشده سعدی راست

من نکردم شما حذر بکنید

و بر همین فرق و قیاس منبری است صحت جمله نزدَم الا زید را و لغو بون جمله
 من نزدَم الا زید را - زیرا که مفهوم جمله ثانیه مشتق است بر دو معنی متضاد -
 کما هو اظاهر و همچنین است حال در تقدیم و تاخیر مفعول - پس اگر بگوئی نزدَم
 زید را - کلامی راست است چه مفهوم پیش از آن نیست که فعل زدن بر
 زید واقع نه شده و اگر بگوئی زید را نزدَم مضموش آن است که فعل زدن
 از تو بر انسان واقع شده و مردم گمان بردند که آن انسان زید است و توفی
 بودن آن کرده پس در صورت اول ترا جائز باشد اگر بگوئی نزدَم زید را
 و نه دیگرے از مردم و در صورت ثانی روانیست اگر بگوئی زید را نزدَم و نه دیگرے را
 از مردم بل غلط فاش کرده باشی کما سبق فی الفاعل ازین جاست که صحیح باشد گفتن
 تو نزدَم زید را بل بنواختم یعنی بعد از فعل منفی فعل مثبت که خدا دوست می توان
 آورد و صحیح نیست گفتن تو زید را نزدَم بل بنواختم زیرا که غرض تو نه آن است که
 این فعل واقع نشد بل آن فعل دیگر وقوع یابد بل غرض تو آن است که فلاں چیز مفعول مثبت بل فلا
 چیز است و درین صورت نمی باید که بگوئی زید را نزدَم بل عمرو را و همین حکم معنویست
 و در جواب و مجوز نیز بنا برین چوں گوئی ندیدم ترا و آن بقعه مراد توفی دیدن مخاطب
 است در آن بقعه و چوں گوئی در آن بقعه ترا ندیدم مراد تو آن است که در حائے

دیگر اور اویدہ و آنچه در باب استفهام و نفی معنی تقدیم و تاخیر را بیان نموده آمد عمل
معنی در خبر مثبت قیاس باید کرد و چنانچه هنگام اخبار چیزی از فعلی که مسند است
ذکر آن چیز را مقدم آورد پس فعل را مذکور سازند چنانکه گوی زید این نامه را
رقم زده و من این کار کرده ام و تو مرا در آنجا دیدی بودی و این اسلوب مقتضی
آن است که اهتمام بشان فاعل داشته باشی و این اهتمام دو صورت دارد
یک آنکه در آن بر فاعل واحد نص کنی و آن را بر اے او خاص سازی و گمان
دیگرے را با او اندهی چنانکه گوی من این نامه را نوشتم و دیگر آنکه قصد توهمها
قصد تخصیص صورت اول باشد اما به حیثی که نزد سماع وقوع فعل را تحقیق
کنی و او را از شک و انکار باز داری و اولاً بذکر فاعل آنی پس فعل را ذکر کنی تا او را
مجال ظن غلط و کذب نه ماند چنانکه گوی او بسیار می بخشد و نام نیک را دوست
می دارد - دریں جمله مراد تو نه آن است که غیر او نمی بخشد و نام نیک را دوست
ندارد بل مراد تو آن باشد که بر سماع واضح کرده باشی که بخشدین و نام نیک
را دوست داشته شیوه اوست -

تکلمه لطیفه - مخفی میا و که در باب نفی گفته ایست که عامیاں زان فاعل
هستند و بناء را هنگام تعلیم ^{مدرسه} و در وقت ^{مدرسه} باشد و مراد از مور و مخصوص
در بین مقام ارسال انشاست و آن را این است که در بعضی از موافقی فعل
که مسند الیه آن مخصوص است و آن بر نفی آن فعل باشد که در این

عام است و از عموم مفہوم مثل اخذ می کنند - و این در کلام اساتذہ بسیار
است - سعدی گوید

ندیدم چنین دیو زیر فلک   کز وے گریز ند چندیں ملک
دریں شعر فعل منفی مسند است بسوئے متکلم و مراد از نفی فعل نہ مجرئی
از متکلم است بل از جمیع افراد انسانی و حاصل آن بطریق ارسال مثل آن
است کہ خشم دیوے است کہ ملائک از وے گریز ند - ہم او گوید
نہ ہرگز شنیدیم در عمر خویش   کہ بد مرد را نیکی آمد بہ پیش
یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ بد مرد نیکی بنید و مؤلف راست
میآرا با جل ز زین خرت را
کہ شنیدم کس اورا مر جا گفت
یعنی کسے نہ شنیدہ است کہ خرب مزین بجل را مر جا گویند - فاعظ
فانہ لطیف -

مسئلہ در باب نفی

اصل کلی در باب شناختن نفی کہ بچہ چیز متعلق دارد و امتیاز در وجہ
استعمال آن آن است کہ چیزے را کہ اہتمام نفی آن مقصود باشد متصل
بہ حرف نفی آزند - چنانچہ در عموم احوال چون نفی فعل متعلق بفاعل و بہ حرف نفی

را بفاعل متصل آرند۔ سعدی گوید ۵

نہ یاراں ہمے آید از آسماں نہ بر میرود و دوفیادخواں
و چون تعلق بمفعول دارد متصل بمفعول آرند۔ مولوی معنوی است ۵
بے ادب تنہا نہ خود را داشت بد بلکه آتش در ہمہ آفاق زد
و چون تعلق بہ متعلق فعل دارد نفی را بداراں اتصال دہند۔ سعدی گوید
نہ در کوہ سبزی نہ در باغ شبنم ۵

ملخ بوستان خورد و مردم ملخ
پوشیدہ نمائد کہ احیاء نفی را در یک جملہ ذکر کنند و جواب آن در جملہ
دیگر بصورت نفی ایراد مے کنند و دریں اسلوب کلام ہر دو معنی مجتمع اند و در معنی
صورت اثبات پیدا مے کنند بہ نحو یکہ قوت زائد در ادائے معنی مخصوص
پیدا آید۔ سعدی گوید ۵

قضا نقش یوسف جامے نکر د کہ ماہی گوش چو یونس نہ خورد
صورت اثباتش اینکہ قضا ہر نقش یوسف جامے کہ بہت ماہی گور
آن را چوں یونس قہمہ ساخت۔

استبصر مے داند کہ اگر متکلم ہمیں معنی را ابتداءً بصورت اثبات ایراد
مے کرد معنی عموم نفی بہ حقیقتہ کہ فردے از افراد یوسف جلال ازین حکم مستثنی
نمائد تصور نہ بود۔ ہم او گوید ۵

دریں باغ سروے نیامد بلند که باد اهل بخش ازین نہ کند
 عموم نفی دریں شعر موط است بہ ہر دو جملہ منفیہ کہ مجتمعا صورت ثبات
 پیدا کردہ و بنایت مطبوع افتادہ - و ایں اسلوب نفی در کلام بلغا بہشیر از ان
 است کہ حاجت بہ ایراد امثلہ کشیدہ افتد - و حال ایراد خبر در تقدیم و تاخیر
 بر حال نفی و استفہام قیاس باید کرد - یعنی چوں خواہند کہ از چیز خبر دہند
 کہ از فعلیہ صدور یافتہ آن چیز را در ذکر مقدم آرند - چنانکہ اگر مقصود متکلم
 تحقیق صدور فعل از فاعل باشد بمعنی آنکہ سامع را در صدور فعل شک و شبہتہ
 باقی نہاند آن را ابتدا مذکور سازند - سعدی گوید ۵

من آنکہ سر تا جور داشتم کہ سر در کنار پدر داشتم
 دریں شعر مقصود متکلم آن است کہ ابتدا مذکور فاعل پر دازد تا سامع را
 از شک غیر ارباب ز دارد - و او را از وصفی کہ فاعل را بدان موصوف ساختہ
 آگاہ سازد - نہ آنکہ ذکر فاعل بختیہ راندہ کہ از غیر او آن وصف را نفی کرد
 او را بدان مفرد و انمودہ - حافظ گوید ۵

من از آن حسن روزافزون کہ یوسف اشت داشتم
 کہ عشق از پردہ عصمت بروں آرد ز لیچار
 دریں شعر نیز از تقدیم فاعل کہ ضمیر متکلم است مقصود آن است کہ فاعل
 آن فعل را کرده است بہ نحویکہ سامع را در ان شک نہ باشد نہ آنکہ غیر او

آں فعل را نکرده است و همچنین است قیاس در تقدیم مفعول - سعدی گوید -

بدے را نگاہ کن کہ بہتر کس است گدار از شاہ انفا تے بس است
 و اگر کسے اشکال نماید کہ چگونه لازم آید کہ تقدیم ذکر فاعل یا مفعول مستلزم
 تاکید اثبات فعل بر اے فاعل یا مفعول مے باشد جوابش آنکہ چون در ابتداء
 کلام ذکر اسمی مجرور ذکر سامع را گمان آں مے رود کہ ہر آئینہ متکلم چیزے ابدال
 اسم اسناد خواہد کرد - و او متغیر آں اسناد مے باشد پس چون ذکر مسند و میاں
 آید و ہنش در قبول آں مستعد و باوے مانوس تر افتد و ایں معنی بضرورت در
 اثبات مسند مضبوط تر و در نفی تنگ و ریب بلیغ تر مے افتد - سعدی گوید -

سکندر بدیوار روئین و سنگ

بگرد از جہاں راہ یا جوج تنگ

اگر متکلم دریں شعر بعد از تلفظ اسم سکندر سکوت و رز و سامع را رغبت تمام
 در استماع مسند پیدا شود و چون فکر مسند بشنود و ہنش باوے انس تمام گیرد و
 بحسن قبول آں را تلقی نماید -

و اصل کلی دریں باب آن است کہ چیزے را کہ نانیو نشان ذکر کنند -
 آں قدر و حققت و تاثیرے در دلما پیدا نمے کند کہ نخست بروجہ اجمال بر آں
 بتنبیہ رفتہ باشد چہ ایں معنی در تاکید و تحقیق قائم مقام تکریر اعلام مے گردد و

ازیں جاست کہ امام عبدالقادر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز
 تصریح بدان نموده - حیث قال - ان الیق اذا اضهرت فسر کل ذلک
 الفحولة من ان ین کرم غیر تقدم اضمار و در تازی ضمیر قصہ را ہمیں
 شان است و اگر کسی بر امعان نظر در اسالیب مختلفہ کلام اساتذہ وارسد
 نیکو دریاید و اقتضائے تقدیم فاعل یا مفعول مراکدہ تحقیق خبر را در جائے وضوح
 تمام تصدیق می توان کرد و آن کہ در کلام سابق از منکرے انکار امرے رفته باشد
 چنانکہ شخصے گوید ”از آنچہ کہ گفتی خبر ندارم“ بجوابش گوئی ”بندگان عالی از آنچہ
 کہ گفتی خوش آگاہ ہستند“ وہم در مقام شک این نوع اسلوب کلام را استعمال
 مے کنند چنانکہ شخصے گوید گویا تو از فعل فلانی آگاہ ہستی - بجوابش گوئی من
 نمود از آنچہ کہ رفت آگاہ ہستم - اما سر رشته رفت و مدارات را از دست نمیدہم
 وہم در مقام تکذیب مدعی چنانکہ گوئی ”فلانی خود را دلاور گماں مے برد و او از
 سایہ خود مے لرزد وہم در مقام وعد و ضمان تا در دل موعودہ شکے حادث نگردد
 چنانکہ گوئی آغا چندین موجب تشویش چیست من تنہا این ہم را کفایت میکنم
 و در مقام مدح نظامی گوید -

تو آوردی از لطف جوہر پدید بجوہر فروشاں تو دادی کلید
 و اگر فعل کہ آن را بصورت خبر براسے مترتب مے کنی چنانکہ در آئینہ
 ذکر آن رفت قابل آن نباشد کہ در صدور آن شکے راہ یاب خبر را براسم

منظر یا مضمون مرتب نکلند۔ بلکہ اسم را حذف می کنند۔ چنانکہ اگر خواهند کہ از خروج
 شخص خبر دهند۔ کہ عادتاً پگاہ بہ تشرذہ و تفرج از خانہ بیرون مے آید بگویند۔
 ”برفت“ و نہ گویند ”زید برفت“ یا ”او برفت“ چہ مقام آن است کہ سامع را
 در آن گنجائش انکار و شک نیست تا اعتیاج بہ تاکید و تحقیق افتد و همچنین است
 حال مقامی کہ در آن سامع را یقین آن باشد کہ فلانی یا برکاب است
 و عزم مصمم بر خروج کرده۔ بگویند ”سوار شد“ یا ”بر پشت اسب نشست“
 و نہ گویند ”زید سوار شد“ یا ”او سوار شد“ یا ”او بر پشت اسب نشست“۔ و ہیش آنکہ
 درین صورت حکم جملہ متغیر مے شود و محل استعمالش آن است کہ شخص را گمان آن
 باشد کہ قبل از رکوب باو مے ملاقات خواهد کرد لکن بعد از رکوب اتفاق افتاد
 و ازین رو مے مثال مذکور بر رفع نوع از شک مشتمل است۔ و بسا باشد
 کہ بر عیامیان ایں وجہ امتیاز میان ہر دو اسلوب مخفی مے ماند۔ اما بر ماہر لیب
 خود واضح ہست کہ در مقام درنگ کردن شخص اگر گویند ”از در درآمد و آفتاب
 طلوع کردہ باز گویند از در درآمد و طلوع کردہ بود آفتاب“ اول زمانی بلیغ تر است
 و میان ہر دو تفاوتی است کہ یکے را در محل دیگر مے نتوان گفتن۔

و ہم برین نسق کہ در مثبت گفتہ آمد حال منفی قیاس باید کرد و چنانکہ اگر
 شخص را کہ بر غوی صنعت خویش مغرور باشد۔ گویند تو نتوانی کردن ایں کار را۔
 ہر آئینہ بلیغ تر باشد از جملہ ”توانی کردن ایں کار را و یکے از مواضع

ضروریہ تقدیم اسم آن است کہ در آن مسند الیہ لفظ دیگر و چنو و چوں تو و
چوں من و مثل وغیرہ بیارند۔ و این در کلام بلغامطرد است در ہر زمانے و
ہر زمانے تا بحدیکہ حال این الفاظ در تقدیم بر فعل بمنزلہ مالوفاتہ طبعیہ قرار یافتہ
حافظ گوید۔

فیض روح القدس اربازمرد فرماید دیگران نیز کنند آنچہ میجامے کرد
سعدی گوید۔

چنوںے خردمند فرخ نہاد نداد و جہاں تا جہاں است باد
و بہمیں معنی است لفظ دگر دریں شعر سالک اصفہانی۔ اگرچہ از باب
مسند الیہ نیست۔

جستجوئے دگرے داشت چو من پر سیدم
منفعل گشت و بمن گفت تراے جویم

و دیگرے گوید۔

چوں توئے رازنیدایں گفتار

نظامی گوید۔

چو من زنگی آنکہ کہ خنداں شود سیاہ شیکر الماس و نداں بود
اے مثل من۔

و دیگرے راست اگرچہ از باب اضافت است

بقصد جان چوں ناتوانے ز روم و ہند و چین لشکر کشیدی
اے لشکرِ عارض و زلف و خال۔

خبر

علمائے معانی گفتہ اند کہ خبر بر دو گونه مے آزند۔ یکے آنکہ بصورت
جزوِ جملہ باشد۔ چنانکہ اگر خواہند کہ اثباتِ خبر بطریقِ استقرار و استمرار کنند۔
لابد است کہ بصورتِ جملہ اسمیہ ایراد کنند و اگر ایرادِ خبر با معنیِ حدوث و
تجدد مطلوب باشد بطریقِ جملہ فعلیہ آزند۔ چنانکہ گوئی زید دانا است معنی
آن است کہ صفتِ دانستن بطریقِ ثبوت و دوام با ذاتِ زید قائم است
و اگر گویند زید مے داند۔ معنی آن است کہ فعلِ دانستن بطریقِ حدوث
و تجدد از زید صدور یافتہ۔

بدانکہ ایں ہر دو صورتِ خبر کہ مذکور شد داخلِ جملہ مے باشد یعنی آن را
جزوِ جملہ مے گویند کہ معنیِ جملہ بدونِ آن اتمامِ پذیرد و صورتِ ثباتی آن
است کہ در بعضی از جمالاتِ چیزے مذکور سازند کہ جزوِ جملہ نمے باشد
اما بطریقِ زیادتِ خبر کہ جزوِ جملہ باشد آن را با خبر منضم کنند۔ گوئی خبرِ مطلق را
بداں زیادتِ مقید مے سازند چنانکہ گوئی زید سوارہ در معرکہ جنگ حاضر آمد

دریں جملہ مقصود از خبر نہ ہمیں مطلق حضور زید در معرکہ جنگ است بل حضور
 کہ مقتدر بارکوب اوست و ایں قید را در اصطلاح نجات حال گویند و حال
 از روئے معنی خبری است کہ اثباتش برائے خبر مطلوب مے باشد۔
 برہماں طریق کہ اثبات خبر برائے مبتدا و اثبات فعل برائے فاعل کنند۔
 ایراد حال خواہ بصورت جملہ باشد یا مفرد و معنی جملہ زیادتے پیدا
 مے کند کہ در موارد مختلفہ موجب افادہ معانی مختلفہ مے گردد۔ اما پارسیاں
 بر تقدیم و تاخیر حال بر ذوالحال تفاوتے نہ نہادہ اند۔ بخلاف اہل عربیت کہ
 در صورت معرفہ و نکرہ بودن ذوالحال در تقدیم و تاخیر حال بر ذوالحال فرق
 مے کنند۔ و همچنین در جملہ مفرد بودن حال پارسیاں در اکثر موارد شرط
 تجویز نکرده اند۔ شاعرے گفتہ است۔

سحر خورشید لرزاں بر سر کوئے تو مے آید

دل آئینہ را نا زم کہ بر روئے تو مے آید

دریں شعر ذوالحال را بر حال مقدم آورده و ایں ترتیب شعر است

از نیائے کلام بر اصل طبعی بخلاف مصرع

دواں آمدش گلہ بانے پر پیش

کہ حال را بر ذوالحال مقدم آورده۔ اما در تقدیم ذوالحال بر حال در

مثال اول و تقدیم حال بر ذوالحال مثال ثانی نکتہ ایست کہ بر ادیب بیب بخنی

نہیں کہ در شراول اہتمام مزید بات ذوالحال است و در مثال ثانی پاکس
یعنی کیفیت پیش آمدن گلہ ہانے کہ موجب بیم سلطان افتادہ کہ دشمنی بارادہ
کشتن بروئے هجوم آوردہ ہتہم بالشان است تا بعد سلطان باب بیم کردن از
گلہ ہانے درست افتد و درست جملہ بولن حال جملہ ابا ذوال بحرف اور بطوہند سعدی گوید
شیدم کہ میگفت باران دمع بعارض فرومی دودیش چو شمع

میرزا بیدل گوید
چہ مقدار خون در غم خوردہ بشم کہ برخاکم آئی و من مردہ باشم
باید دانست کہ در حال و نعت فرق لطیف است - ہر چند کہ حال اعتبار
اتصاف ذوالحال با حال معنی و صفت پیدا مے کند - اما اتصاف ذوالحال
بصفت در زمان ظہور فعل ضروری است - تا بر کیفیت صدور فعل از فاعل
و کیفیت وقوع آل بر مفعول اگر فعل متعدی باشد دلالت کند - و در نعت زمان
اتصاف عام است ازینکہ مستمر باشد یا غیر مستمر اما این فرق در صورت حال
منطقہ درست است - چنانکہ گوئی "زید خداں پیش من آمدنہ در حال موکہ کہ
صفت در آل بر طریقی استمرار ثابت است - سعدی گوید

اگر من نا جو اہر دم بگردار تو بر من چوں جو اہر داں گذار کن
چوں جو اہر داں حال است از ضمیر خطاب - و جو اہر دی صفت است
نہایت در نفس جو اہر د بطریقی استمرار

از مابقی معلوم شد کہ حال زیادتے است در خبر و زیادت در خبر را

صورت دیگر ہم ہست - چنانکہ کوئی "زید دانا است" والبتہ زید دانا است "زید
 دانا" ہے است کہ کار ہا را بر وفق مصلحت از پیش مے برد "ہر سہ جملہ مفہوم
 جدا گانہ باشد در جملہ اولیٰ خبر با خود زیاد تے ندارد و محل استعمالش جائے است
 کہ مخاطب از دانا بودن زید مطلق آگاہ نہ ہو وابتداءً اور آگاہیدن مطلوب
 متکلم است و جملہ ثانیہ در جائے استعمال کنند کہ مخاطب از دانا بودن زید
 آگاہ ہوہ باشد اما اور امتیاز ایں آگاہی میان زید و عمرو نہ باشد و متکلم
 اور ایں جملہ آگاہ مے کند کہ مفہوم خبر از زید بدگیرے تجاوز نہ کردہ است و
 جملہ ثالثہ در محلے ایراد کنند کہ از مخبر عنہ بر وجہ استخبار رود کہ متضمن علت اثبات
 خبر برائے مخبر عنہ باشد - و بچنین میان جملہ زید شاعر است و جملہ شاعر زید است
 تفاوتے است نمایاں کہ اگر یکے را در جائے دیگرے استعمال کنند غلط فاحش
 کردہ باشند چہ وزان جملہ زید شاعر است ہماں وزان زید دانا است باشد
 کہ پیشتر گفتہ آمد و معنی جملہ "شاعر زید است" آن است کہ غیر از زید کسے شاعر
 نیست و یا اینکه زید شاعرے است کہ در برابر او دیگر اں را شاعر شمرن عیب
 است اگر چہ دیگر اں ہم شاعر باشند - کوئی نفی کمال شاعریت از دیگر اں مطلوب
 است - و ایں معنی را ب عبارت دیگر ہم ادا مے توان کردن -
 بدانکہ چوں خبر اسم جنس باشد کہ متضمن نوع از معنی عظمت و افادہ معنی تخصیص
 کند و ایں در صورتے باشد کہ جنس معنی را بقصد مبالغہ بر مخبر عنہ مقصور دارند -

چنانکہ گویند زید مردے است و عمر و شاعرے است مراد آن است کہ زید و
 مردی کامل است و عمر و در شاعری کامل است گوئی کلام بر سبیل نفی مردی و
 شاعری از غیر زید و عمر و اجرا یافته زیرا کہ دیگران در وصف مردی و شاعری
 یہ مبلغ کمال زید و عمر و ز سیدہ اند و ازین جا ست کہ درین صورت عطف بر
 مبتدا جائز نہ باشد چنانکہ نتوان گفتن کہ زید مردے است و عمر و نیز یعنی عمر و نیز
 مردے است زیرا کہ مفہوم جملہ "زید مردے است" بر طریق مبالغہ نفی مردی از
 غیر زید مے کند پس ثبوت آن برائے عمر و چگونہ صحیح خواہد بود -

بدانکہ در تحقیق مسئلہ جنسیت خبر امرے دیگر است کہ وقت آن اہم مقام
 این باب است و آن این است کہ مفہوم جنسیت خبر غیر مفہوم جنسیت مبتدا است
 زیرا کہ چون تخیم خردمند نکو کار است نکو کاری برائے ہر شخصے کہ با صفت خردمندی
 متصف باشد ثابت می کنیم گوئی وزان این جملہ وزان جملہ "ہمہ خردمندان نکو کارند"
 است و ز نہار کہ گماں بری کہ مفہوم این جملہ آن است خردمند مثل ہمہ خردمندان
 است بل مفہوم صحیح این جملہ آن است کہ نکو کاری مستغرق جنس خردمند شامل
 آن است اما جملہ تو خردمند هستی" بوی از استغراق ندارد زیرا کہ نتوان گفتن
 "تو ہمہ خردمند آستی" البتہ اگر اوعا کنیم کہ وزان این جملہ وزان جملہ "تو
 تنہا تنہا هستی" است کما قبل ۵

صحیح باشد۔

وجہ تو خردمند ہستی را معنی دیگر ہم ہست و آل این است کہ از
مفہوم غنیت ارادہ معنی مصدری کنند و آل را بر مفہوم کمال محدود سازند
پس معنی مثال مذکور آل باشد کہ تو در وصف خردمندی کامل ہستی گوئی ماسوا
خردمندی مخاطب خردمندی دیگران حقیقتہ ندارد۔

و در اینجا نکتہ ایست کہ بہ ہیچ حال تحول ازاں جایز نیست آل این
است کہ مبتدا را ازاں مبتدا مگویند کہ در آغاز جملہ بدال لفظ کنند و نہ خبر را
ازاں خبر خوانند کہ بعد از مبتدا منطوق باشد بل مبتدا را ازاں مبتدا
نامند کہ آل مسند الیہ و مثبت لہ و خبر را ازاں خبر کہ آل مسند و مثبت بہ
باشد و از ہمیں جہت یعنی جہت اسناد و اثبات آل را لفظاً واجب التقدیم
گفتہ اند و اگر از جہت منطوقیت آل در اول جملہ آل را مبتدا گفتہ باشیم
شک نیست کہ در جملہ "شاعر زید است" زید را مبتدا گفتن صحیح نہ باشد
و نہ خبر را ^{شاعر} خبر مقدم گفتن درست آید و چون چنین است ہر گاہ یکے از
دو اسم معرفہ را مبتدا و دیگرے را خبر قرار دہند ناگزیر باشد کہ یا دیگرے
برائے اول معنی ثابت کنند چنانکہ گوئی "زید برادر تست" و ریں جملہ
بالفظ برادر تست برائے زید معنی ثابت کردہ و ہر گاہ ترکیب را قلب کنی
و گوئی "برادر تو زید است" بطریق مسطور ناگزیر است کہ یا کلمہ زید برائے برادر

معنی ثابت کنی و اگر ایں اعتبار را ساقط کنی هر دو اسم را مبتدا و خبر قرار
 دادن معنی ندارد و بیش ازین نخواهد بود که یکے بر دیگرے بے آنکه به حکمت
 باشد در تلفظ مقدم افتاده و بس این نکته ایست که جز به بیغ معنی رس
 ندارد۔

حذف

بدانکه بحث حذف عمده ابحاث علم معانی است و دقیق المسک
 لطیف الماخذ۔ زیر که ترک ذکر چیزے از ذکر آں ابلغ مے نماید و سکوت
 ازاں از لفظ بداں احسن۔ و حذف اکثر در جمله خبریہ باشد که مبتدا را در
 محذوف آرند۔ چنانکه انوری گفته است۔ ے

اگر باور نمیداری میان ما راست بنمایم عزیز الدین طغرانی عزیز الدین طغرانی
 یعنی آنکس عزیز الدین طغرانی است و بس۔ عربی گوید ے

آستینے ز وفا بر مرثه ام کش تا چند پوشم این چشم ترا ز حدس خداوند اجل
 میر بوالفتح که در سینه دولت مهرش آفتابے است که تحویل ندارد ز اجل
 یعنی آں خداوند اجل میر بوالفتح است و احتمال بدل از خداوند اجل
 تجویزے است مروج و این نوع حذف در مقام مدح و هجاء کثیر الوقوع
 است هم انوری گوید۔ ے

محمد آنکه با متبالی او دهر سو گند
روان پاک محمد باری و متعال

یعنی آنکس محمد است و این اسلوب حذف را در تحقیق معنی بلاغت
و غلے تمام است به نحویکه اگر حذف نه نمایند کلام را از پایه بلاغت فرو افکنند
باشند و این معنی مخصوص بخذف مبتدائیست بل هر اسمی و فعلی که حذف
آں در جائے مستحسن باشد آں را واجب الحذف و در نفس خود مستحسن
از ذکر آں اولی دانند چنانچه دریں شعر غنیمت

مرا خود عرصه اندیشه تنگ است ترا اگر باضایا رانے جنگ است

دریں شعر خبرائے شرط محذوف است یعنی بجنگ بصیغه امر می بینی
که ذکر جزا درین مقام چه قدر زشت می نماید - و اضممار آں در نفس چه
قدر مستحسن -

و آنچه در باب حذف از دانستن آں ناگزیر است آن است که
حذف را اعم از اینکه حذف فعل باشد یا حذف اسم یعنی فاعل یا مفعول محل
مناسب و کار است - چه حذف هر یک را مقامی است که در غیر آں
حذف صحیح نباشد - و اگر مقصود از ذکر فعل مطلقاً اخبار از وقوع آن است
حاجت بذکر فاعل یا مفعول نمی افتد - بل اخبار بصیغه مصدر کفایت میکند
چنانکه گویند کشتن و زدن در آں روز عام بود - و دریں جمله مقصود اخبار

از مطلق وقوع فعل کشتن و زدن است نه اخبار از فاعل که فلانی بکشت و زد
یا مفعول که فلانی را بکشت و زد - اما چون مقصود اخبار از فاعل باشد
گویند زید بکشت و اگر مقصود اخبار از مفعول باشد گویند عمرو را بکشت اگر
مقصود اخبار از هر دو باشد گویند زید عمرو را بکشت - چه همچنانکه تعلق فاعل
به فعل از اں جهت است که فعل از وے صدور یافت بامفعول از اں
جهت است که فعل بر وے وقوع یافت و متکلم بلیغ را اصل اقتضائے
مقام در ذکر و حذف هر یک نظر باید کرد - چه بساے باشد که ذکر فعل متعدی
مے کنند و مراد مطلق اثبات معنی مصدری باشد - نه وقوع آل بر چیزے
معین که آل را مفعول توان گفت - سعدی گوید -

”نیکمے را پر سید نیک بخت کیست و بد بخت چیست؟ گفت
نیک بخت آنکه خور و کشت و بد بخت آنکه مرد و هشت“ مراد شیخ از هر دو
فعل خور و کشت نه آن است که وقوع هر دو بر چیزے معین اتفاق افتاد
بل مقصود آن است که از نیک بخت فعل خوردن و کشتن صدور مے یابد
و از بد بخت مردن و هشتن - فردوسی گوید -

په مشورت مجلس آراستند نشستند و گفتند و پر خاستند
دریں شعر مفعول فعل گفتن مقصود متکلم نه بوده است - اگر ذکر مے
یافت قیمت شعر را مے شکست - و از همین قبیل است این شعر سعدی -

مگفتہ ندارد کہے یا تو کار ولے چوں بگفتی لیلیش بیار
 فعل گفتی و موصوع ثانی حاجت بذکر مفعول نداشت حذف شد و ہم
 این شعر مشہور۔

و انکس کہ نداند و بداند کہ بداند در جہل مرکب ابدالہ ہر بماند
 ہر دو فعل یعنی نداند و بداند ثانی احتیاج بذکر مفعول ندارد۔ نظامی گوید
 پدید آور خلق و عالم توئی
 تو میرانی و زندہ کن ہم توئی

یعنی فعل میراندن و زندہ کردن مخصوص بذات ثنست عزت جلالت
 و بالجملہ ذکر مفعول در امثال این مواضع کہ مذکور شد منافی غرض متکلم و موجب تفسیر
 معنی میگردد۔ چہ غرض متکلم ہمیں اثبات فعل برائے فاعل است کہ از نشان
 اوست صدور این جنس فعل از وے یا عدم صدور آں۔ ولہذا تعدیہ فعل
 بذکر مفعول مانع مقصود متکلم مے باشد و علی کل حال آنچہ از التزام آں متکلم
 راگزیر نیست آن است کہ چیزے را کہ اظہار آں داخل غرض اوست
 از چیزیکہ غرض اصلی اوست امتیاز دہد۔ زیرا کہ در باب ضرورت ذکر
 مفعول مے توان گفتن کہ اگر مجرد اثبات فعل برائے فاعل مقصود باشد
 گویند "فلانی بسیار مے بخشد" و اگر اثبات بخشیدن جنس خاص دون غیرہ
 مقصود باشد گویند "فلانی بسیار زر و سیم مے بخشد" و این در محلے گویند کہ مخایط

بخشیدن زروسیم را منکر باشد و غیر از زروسیم را مُسَلَّم دارد - و اما اگر مخاطب
مطلق فعل بخشیدن را انکار آرد - جمله اولی استعمال نکند - قدر فایده عظیم
بدانکه مقامی است که در آن مفعول را لفظاً حذف می کنند بسبب
آنکه ذکرش بمیان آمده باشد یا قریب به حال بروی دال باشد و با آنکه مقصود
متکلم است اضممار و اخفائے آن در نفس اولی دانند - بایهام آنکه مجرد
اثبات معنی مقصود است نه تعدی فعل بسوی چیزی - چنانکه سعدی گفته

گر نه بنید بروز شیر چشم
چشمه آفتاب را چه گناه

مفعول فعل منفی در صرع اول با آنکه مقصود متکلم است مخدوف است -
چه تقدیر آن است که اگر شیر چشم در روز روشن چیزی را دیدن نتواند -
و این نوع حذف را حذف جلی می گوئیم - چه مقامی باشد که حذف
در آن جا خفی باشد - نظامی گوید

و گر باره خون در جگر جوش زد قضا را قدر بر بنا گوش زد

یعنی مقننه ساخت تقدیرش اینکه قضا انگشت بر بنا گوش قدر زد
چنانکه معمول است که چون خواهند که شخصی را با اشاره آگاه سازند سر انگشت
سبابه را با ابهام پیوسته سبابه را بر بنا گوش می زنند و مقامی باشد که
مفعول در آن جا معلوم و مقصود متکلم باشد بدلیل تعیین که غیر آن دیگر نتواند بود

اما حذف مے کند تا سامع را بعنائیت تمام و اہتمام مالا کلام بدان متوجہ سازند۔ سعدی گوید۔

۵

دریاب کنوں کہ نعمت بہشت بہشت کاین دولت ملک میرود دست بہشت
صیغہ امر کہ صدر شعر است محذوف المفعول است یعنی فرصت
کا مرانی و اکتساب حسنت را دریاب وہم ازیں قبیل است شعرا و
خور و پوش و بختائے و راحت سال
نگاہ مے چہ داری ز بہر کس

ہر سہ فعل را مفعول محذوف است و ظاہر است کہ بقریبہ حال ہر سہ متعین است۔ چہ خوردن و پوشیدن و بختیدن را مفعول غیر از خوردنی و پوشیدنی و بختیدنی چیزے دیگر تواند بود۔ اما لازم است بطریق وجوب کہ لفظاً منطوق نباشد۔ زیرا کہ ذکر مفعول منطوق آن بود کہ مخاطب خوردنی و پوشیدنی و بختیدنی برو جہے کہ مے باید نے خورد و نے پوشد و نے بختد۔ ایں معنی مقصود متکلم نیست بل مقصود آن است کہ چون مخاطب ازیں ہر سہ گوئہ عمل عاری است و از انتفاع و تمتع بمال غافل است اورا بر عمل ال برا نگیزد و از غفلت باز آرد۔

و از مقامات لطیفہ حذف مفعول مقامے ست کہ فعل را ذکر کند۔
و مفعولش بہ اعمتا و ذکر آن در نتیجہ آن فعل مذکور سازند۔ چنانکہ گوئید بفرمودہ

اورا بڑوند، یعنی فرمود کہ اورا بڑیند تا ملازمان اورا بڑوند۔ سعدی گوید

بفرمود بفر وختندش بسیم

کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم

یعنی خلیفہ فرمود کہ نگین انگشتریش بفر وشد ملازمان بارگاہ آں ا
بفر وختند۔ جملہ بفر وختندش بسیم کہ بطریق نتیجہ بر فعل مفعول مترتب گشتہ
وال است بر تعیین مفعول کہ متکلم بر اعتماد آں بذکرش نہ پرداخت و
اگر لفظاً ذکر آں جایز مے داشت کلام با استعمال نوعی از تکرار بی ضرورت
از حیث بلاغت بیرون مے افتاد و از ہمیں قبیل است حذف فعل مکن در

ع

شعر سعدی -

مکن بر کف دست نہ ہر چہ ہست

کہ فردا بدنداں گزی بشت دست

دریں شعر تقدیر کلام بر دو گوئی مے تواند بود۔ اول اینکہ چنان مکن

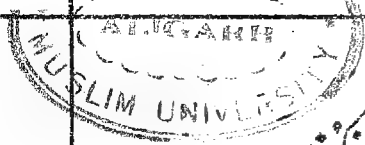
کہ فردا حسرت خوری۔ باز بطریق استیناف مے گوید کہ ہر چہ ہست بر کف

دست سائلان بنہ۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی معنی بیان کلمہ چنان را کہ

مخدوف است افادہ مے کند۔ دیگر اینکہ چنان مکن کہ بر کف دست سائلان

چیزے نہ ہئی۔ بل ہر چہ ہست بر کف دست ایشان بنہ۔ زیرا کہ فردا

روز قیامت حسرت بری۔ بریں تقدیر کاف مصرع ثانی افادہ معنی علت

مے کند۔ وہم ازیں واوی ست۔ مصرع
 مکن مکن کہ نگو گوہراں چنین نکلند
 تکرار فعل مبنی بر تاکید است۔ تقدیرش اینکہ زتہا چنین مکن۔ زیرا
 کہ نگو گوہراں چنین نکلند۔

بدانکہ مقامے ست کہ غدفِ مفعول در آلِ بعلت ایراد نفی بر اسمِ مظهر
 نہ مضمر مستحسن بل لازم مے شمارند۔ در محاورہ گویند ”ہر چند کہ جستم زید را نیاتم“
 و دریں جملہ متکلم اگر مفعول فعل جستم را لفظاً ذکر مے کرد و مفعول نیاتم را مخدوف
 و سبقت ہر چند کہ زید را جستم نیاتم معنی بر کرسی دیگر جلوہ ظہور مے یافت
 کہ مقصود متکلم نبود چہ مقصود آن است کہ اسناد نیاتمہ شدن بسوئے اسم
 مظهر کند و اثبات جستمہ شدن زید نعم اگر ایں اثبات مقصود متکلم مے بود
 جملہ ثانیہ بجائے خود درست مے افتاد وہم ازیں قبیل است ایں شعر مفعول
 خود روزے زمن پر سید گفتم تن لے ناواں

کہ مثل او دریں عالم نبود است و نحو ابد بود
 دریں شعر مفعول فعل پر سید مخدوف است تقدیرش اینکہ خرواز
 من روزے پر سید آیا مثل مدوح موجود است چوں مصرع ثانی
 دلالت بر سوال مے کند حاجت بد کہ آں نبود۔ ومع ہذا نفی وجود مثل
 بصراحت تمام باسم مظهر (مثل) بلین تر مے نماید از نفی بر اسمے مضمر۔

زیرا که اگر در سوال مفعول بصراحت مذکور می بود هر آئینه در جواب ضمیر
 راجع بسوئے مفعول می باشد و نهی بر ضمیر مفعول یعنی مثل درود می
 یافت و این اسلوب مقصد متکلم را منافی می افتاد - سعدی گوید
 بغزید بر من که عقلت کجاست چو دانی و پرسی سوالت خطاست
 مفعول هر دو فعل مخدوف است - تقدیرش اینکه چون تحقیق
 حال را می دانی و تحقیق حال را می پرسی هر آئینه بر غلط هستی -
 بدانکه حذف مفعول را مقامات متعدده بیان نموده ایم - قاری
 را باید که هر جا حذف مفعول در یابد آن را وجه وجوب حسب اقتضائے
 مقام تجویز نماید -

انشاء

بدانکه مراد از انشاء کلامی است که نسبت مذکور به اش خارج از
 باشد که بدان مطابقت یا عدم مطابقت آن تجویز نمایم و مراد از خارج امر
 است واقع که از آن حکایت کنند و گاهی مراد از آن فعل متکلم یعنی ایراد
 کلام مذکور باشد پس چنانکه در اخبار همین دو معنی را اعتبار کرده اند - و انشاء
 نیز معتبر داشته اند و درین مقام بحث از معنی ثانی است -

اما انشاء کہ مشتق بر معنی طلب است مستدعی مطلوب باشد کہ منہ زود
 معرض حصول نیامده - زیرا کہ طلب حاصل محتج است و اگر صیغہ طلب را
 برائے مطلوب حاصل استعمال کنند محمول بر معنی حقیقی نخواہد بود - بل بر این
 قرائن معنی مناسب آن مقام تجویز کنند و انواع طلب بر چند نوع است - از
 انجمله یکے تمنی است و آن عبارت است از طلب حصول چیزے بر سبیل
 محبت و پارسیان بہ اظہار این معنی کلمہ کاشش، کاج، اے کاش، کاشنکے
 استعمال مے کنند و در تمنی امکان حصول مطلوب شرط نیست بل با امر ممکن و ممنوع
 ہر دو تعلق مے پذیرد بخلاف تجوی کہ جز بر امر ممکن وارد نمے شود - چنانکہ روزے پیرے
 خرف در بازی گاہ طفلان بحسرت وراثیاں مے نگذیرت و مے گفت
 اے کاشش من طفل بودم تا خود را یکے از ثیاں یافتے - و ہر گاہ چیزے
 کہ تمنی بدان تعلق دارد ممکن الحصول باشد لابد است کہ امید حصولش بکلی
 منقطع بودہ باشد - نظامی گوید

مرا کاشنکے بودے آن دسترس کہ نگذارم حاجت کس یکس
 و گاہے لفظ آیا کہ برائے استفہام است معنی تمنی را متضمن باشد -

حافظ گوید -

آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند آیا بود کہ گوشہ چشمے بیا کنند
 دریں شعر لفظ بود کہ افادہ معنی امکان مے کند ہر چند کہ برائے ترحی

است و لفظ آیا دریں مقام بر حقیقت استغناء محمول بوده قطعاً متضمن
 معنی حسرت است و مفہوم ہر دو لفظ مجموعاً افادہ معنی تریجی و حسرت میکند یعنی
 اے آہ گوشہ چشمی بیا کند۔ و احتمال مجرد تریجی اگرچہ مرجوح هست ہم
 دارد۔ و مفہوم تمنی گاہی بحرف تریجی اخذ کردن نزدیک آمدن بلاغت مقرر است
 و برائے تریجی کلمات بود کہ باشد کہ مگر شاید استعمال مے کند
 و کلمہ درینا محض برائے اظہار معنی حسرت است۔ سعدی گوید
 درینا کہ بے مایہ روزگار بروید گل و شکند لاله زار
 و احیاناً کلمہ کاش کہ مخصوص بہ تمنی است بدان منضم مے کند و
 مقصود از اں اظہار حسرت و تمنی باشد۔ نظامی گوید
 درینا کاش گرمادر نژادے و گمر زادے بخور و سگ بداندے
 و مفہوم کلمہ باشد کہ قریب مفہوم بود کہ هست۔ حافظ گوید
 کشتی شکستگانیم اے باد شرطہ بر خیز
 باشد کہ باز بینیم آں یار آشنار
 و ہمچنین لفظ شاید و مگر قریب المفہوم اند۔ سعدی گوید
 ہر بیشہ گماں میر کہ خالی است شاید کہ پلنگ خفتہ باشد
 وہم او گوید۔

مگر روز گاہے ہوس راندے ز خود گر محنت بر افشاندے

دیکھئے از انواع طلب استفہام است و آل عبارت است از طلب
 حصول چیزے در ذہن و کلماتش این است - چہ، چہا، چوں، چگونہ، چرا،
 چساں، چند، کہ، کدام، کداین، کجائے، آیا، فرق میان چہ و چہا آن
 است کہ چہ عام است و چہا خاص - زیرا کہ استعمال چہا جز بر امرے بزرگ
 نہ کند - حافظ گوید

۵

سحر بلبل حکایت با صبا کرد کہ عشق گل بہادیدی چہا کرد
 یعنی عشق گل از آنچہ کہ بر من رفت از جور ایام ہجراں و جہائے باغراں
 امرے صعب و بزرگ است کہ قیاس آں تعلق بدیدن دارد - و کلمہ چہ
 افادہ معانی مختلفہ مے کند - از اجملہ معنی عظمت است - عربی گوید ۵
 چہ بلا عیب تراشم کہ جسدم با دا مشد عیب نہ دہد ہی از سیم و غل
 یعنی بزرگتر عیب جوہستم -

و بمعنی تحقیر - سعدی گوید - ۵

چہ مردی کند و صف کارزار چو دیش تہی باشد و کارزار
 و بمعنی استعجاب کہے راست ۵

ندالم چہ گفתי چہ اینگفتی کہ گفתי و از ویدہ خوں ریشتی
 و بمعنی کثرت - سعدی گوید ۵

ہے گفت در روز ہماے حمید کزاں غار بر من چہ گلہا و مید

و بمعنی زجر - سعدی گوید -

ز ہجران طفلے کہ در خاک رفت   چہ نالی کہ پاک آمد و پاک رفت

و بمعنی استحسان چیزے - سعدی گوید -

چہ خوش گفت یکتاش با خلیتاش   چہ دشمن خراشیدی امین میباش
و این احتمال معنی کثرت نیز دارد -

و بمعنی سوال از تعین چیزے - چنانکہ گوئی "در قتی چہ باشد" و بمعنی
سوال از اسناد و جملہ کہ وقوع و لا وقوع عبارت از آن است چنانکہ گوئی
"امروز زید در مجلس شوریٰ چہ گفت؟ و چون در جملہ تکرار آید افادہ معنی
مساوات کند - سعدی گوید -

چو آہنگ رفتن کند جان پاک   چہ بر تخت مردن چہ بر رئے خاک

و ہم اد گوید -

چہ مردانگی آید از رہزناں   چہ مرداں لشکر چہ خیل زناں
و چون و چگونه و چپاں متقارب المفہوم اند و برائے دریافت کیفیت
چیزے استعمال مے کنند - سعدی گوید -

منید انم حدیث نامہ چون است   ہے بنیم کہ عنوانش بخون است
نظامی گوید -

بتدبیر آنم کہ سرچوں نہم   چگونہ سراز کار ہیروں نہم

ظہوری گوید -

دہد بجائے سفقور بخت بد کا فور چساں بجلہ دل آورم عروسِ جا
چگونہ و چساں ہر دوازگونہ و سان کہ از کلمات تشبیہ شمرده اند باحر
استفہام انضمام یافتہ و مرکب بمعنی چہ طور مستعمل است -
و چند برائے دریافت مقدار چیزے - چنانچہ دریں شعر مولوی معنوی

چند چند از حکمت یونانیاں حکمتِ ایمانیاں اہم بخاں
و اگر مقدارِ عدد و چیزے مطلوب باشد در بعضے از موارد کلمہ تابیر فرماید
چنانچہ گوئی ”چند تا نان پیش تست“

و کلمہ چند تخصیص برائے استفہام مقدار چیزے مستعمل نیست بل مطلق برائے
اظہار مقدار در مقام خبر آزند و اکثر در مقام اظہار معنی مبالغہ مستعمل است
سلمان ساوجی گوید -

چنداں گسیتیم کہ من بعد گر کسے آید بکوئے مانو اندر ما گذشت
و بمعنی اظہار غایت مقدار حافظ گوید

چنداں بود کرشمہ و نازِ سہی قداس گاید بجلوہ سرو صنوبر خرام ما
و کہ و کدام ہر دو مطر و است برائے تعیین فردے از ذوی العقول
و ہر دو متقارب المفہوم کسے راست -

عاشق کہ شد کہ یار بجالش نظر نہ کرد
اے خواجہ درد نیست و گرنہ طیب ہست

و کلام عام است برائے مذکور و نیز برائے غیر ذوی العقول اہل
زباں در محاورہ گویند ”بکدام محلہ مے نشینی“ کلام کتاب مے خوانی“ و
کہ امیں بمعنی کلام است۔ اما فرق میان ہر دو از پس لطیف است کہ
اوراک آں تعلق بذوق صحیح دارد و سچکیں از مولفان نحو لغت پارسی اں
تصریح نموده۔ و چون سلم است کہ زیادت لفظ دال بر زیادت معنی باشد
لا محالہ میان ہر دو فرقے باید و آں این است کہ محل کلام عام است و
محل کلام خاص۔ چہ مفہوم کلامین شائبہ از معنی حیرت و استعجاب
با خود دارد۔ میرزا صائب گوید ۵

ندانم سنگان دست کلامین طفل بستانم
کہ دارد در جنوں آوینہ بازائے کہ من دامن
ناصر سہندی راست ۵

کہ امیں مست را امشب سر جنگ است باز اہد
کہ مینا ہم ز جوش مے زرہ زیر قبا دارد

وفقیہ مؤلف راست ۵

کہ امیں شمع رخسائے بالینیم شمسٹ امشب کہ از ہر ذرہ خاکم صدر پروانہ مے خیزد

کجا بمعنی سوال از مکان انوری گوید ۵
 کند اعدائے ملک از ننگِ عصیاں بدل گویا کجا شد بے گناہی
 میرزا بیدل گوید ۵

اے حیرت و اماندہ کجا میروی امروز
 نقش قدمی داشتی اکنون ہمہ گامی
 وہم استعمال کجا بمعنی چگونہ و چہاں مطرواست - عرفی گوید ۵
 کجا بحسن بود با تو ہم عمتاں زرگس
 تو چشمِ عالمی و چشمِ بوستاں زرگس
 شاہ آفرین گوید ۵

کجا از اہل صورت شبوہ تجرید می آید کہ نتواند از خود تصویر پیراہن جُدا کر د
 و گاہے بہ تکرار برائے معنی تباعد میاں دو چیز مستعمل شود - حافظ
 گوید ۵

صلاح کار کجا و من خراب کجا بین تفاوت از کجا است تا بہ کجا
 وہم عرفی گوید ۵

طرز کلام غیر کجا ویں روش کجا ناس را کیے شناسد از نوع ناس
 و فردوسی در شاہنامہ اکثر کلمہ کجا را بمعنی کاف بیان آورده -
 و کلمہ کے برائے سوال از وقت موضوع است ماضی باشد یا مستقبل

چنانکہ کوئی "کے آمدی و کے میروی" و آیا موضوع است برائے استفہام
اما بیشتر استعمال او در مقام تردد و کردہ اند و تردد و گاہے متعلق بوقوع فعل
باشد چنانکہ کوئی "آیا خوردہ یا نہ؟" یا بفاعل چنانکہ "آیا زید آمدہ بود یا
عمر؟" یا مفعول چنانکہ "آیا زید عمر و را زد یا بکر را" و اگر بر صیغہ مضارع آند
افادہ معنی استقبال کند۔ چنانکہ "آیا دید را میزنی و او برادر تست" و
اغلب کہ اس کلمہ در کلام منظوم استعمال مے کنند۔

و چرا برائے طلب سبب امرے استعمال کنند۔ سعدی گوید
چراستانی از ہریک جو سیم کہ گرد آید ترا ہر روز بگنجے
بر ماہر لبیب مخفی نیست کہ گاہے معنی استفہام بدوین انضمام کلمہ
استفہام از فحوائے کلام مفہوم مے گرد و دسامع از طرز تلفظ مستحکم معنی استفہام
اخذ مے کند۔ چنانکہ کوئی "خانہ روم؟" این کتاب زید است؟ پد زید
شب آمدہ بود؟ وغیر ذلک "و کلام استفہام در مواضع مختلفہ افادہ معنی
مختلفہ مے کند و بہ قرائن مناسبہ تعیین معنی مے تو اں کردن۔ اعم ازینکہ
حرف استفہام مذکور یا شد یا نہ۔ چنانکہ در مقام استبطاء یعنی چیزے را
در معرض توقف یافتن۔ کوئی "چہ حیلہا کہ بکار نہ روم؟" و در مقام تعجب کوئی
از چیست کہ زید ہنوز از خانہ بیرون نیامدہ؟ و در مقام تنبیہ مخاطب چوں
بر غلط کار بند باشد کوئی "چہ میکنی؟ یا کجا میروی؟" مقصود آن است

کہ بر غلط ہستی۔ و در مقام تہکم و استہزار و تنذیم چنانکہ شخصے را کہ در برابر دشمن بد دلی نماید بگوئی "توئی کہ ترا رستم زمان گویند" و چنانکہ با دوستے کہ در دوستی و غل رواداشته باشند بگوئی "آیا تقاضائے مصاحبت قلمیم ہمیں بود" و در مقام تحقیر کہے گوئی "ایں کیست؟ یا آنکہ تو میدانی کہ ایں فلاں کس است و در مقام استبعاد گوئی ایں بد اں کے ماند؟

و از انواع طلب صیغہ امر است و آن عبارت است از طلب فعلی کہ غیر منع باشد بر طریق استعلاء و علماء و اصول را دریں باب اختلاف بسیار است کہ صیغہ امر دلالت بر وجوب مے کند یا بر اباحت و ندب و چون دلائل ہر طائفہ خارج از بحث ماست بتبرقیہ معانی مختلفہ آن الکفا مستحسن مے نماید و شکے نیست کہ چون بصیغہ غائب باشد خالی از استعلاء نباشد و افادہ معنی وجوب کند۔ سعدی گوید ۵

چوں بندہ خدائے خویش خواند باید کہ بجز خدا نداند
یعنی واجب است کہ بجز خدا دیگرے را نداند۔ و بصیغہ مخاطب گاہے افادہ معنی اباحت کند۔ اہل زبان در محاورہ مے گویند "اگر فردا مے آئی پیش من بیا یا پیش جناب آغا انشاء اللہ کارت سرانجام مے یابد۔"

۱ صیغہ امر متکلم نیز در پارسی بانفہ باید مطر و استعمل است اہل زبان در محاورہ گویند "امروز باید برویم زیارت جناب صدر اعظم ۱۲ منہ"

یعنی پیش کیے ازہر دو یا پیش ہر دو یا نہ پیش کیے ازہر دو۔
 وگا ہے متضمن معنی تعجیر مے باشد چنانکہ گوئی ”اگر از دستِ انبائے
 روزگار بالائے آسماں توانی رفتن برو“ وگا ہے اہانت چنانکہ در
 مثل گویند سنگ باش برادر خورد مباحش ”وہم گویند گم شوید رسوختہ و
 گاہے تسویہ چنانکہ گوئی ”صبر کن یا فریاد انچہ از دستِ تو رفت رفت“
 وگا ہے دعا سعدی گوید ۔

کر میا بہ پختائے بر حال ما کہ ہستیم اسیرِ کمندِ ہوا
 پوشیدہ نماند کہ پارسیاں در نظم اشعار صیغہ بیا کہ امر حاضر است
 بالعموم در ابتدائے شعر مے آرند و مقصود ازاں ہیچ معنی از معانی مسطور
 بالا نئے باشد بل مجرور برائے استکفات مخاطب بامرے کہ بعد ازاں
 مذکور باشد مے آرند۔ عربی گوید ۔

بیا کہ بادلم آں مے کند پریشانی کہ غمزہ تو نکرد است با مسلمان
 وگا ہے متضمن معنی تنبیہ باشد و اساتذہ در غزل و مثنوی ساقی را
 بدیں اسلوب خطاب کردہ اند نظامی گوید ۔

بیا ساقی از مے نشانِ مرا ازاں اروسے یہ نشانِ مرا
 طغرا گوید ۔

بیا ساقی کہ عیدِ نو بہار است گلستاں جلوہ گاہِ آن نگار است

۵

حافظ گوید -

بیاساتی بدہ رطل گرانم کہ در دست شب ہجراں اسیرم
 و از انواع طلب صیغہ ہی است و آن عبارت است از
 طلب امتناع از چیزے بطریق استعلاء و ہم افادہ معانی دیگر کند از انجملہ
 تہدید است چنانکہ شخصے را کہ از قبول نصیحت تو سر باز زندگونی حرف
 مرا نمے شنوی مشنور و ز کے چند صبر کن " دریں جملہ مقصود از صیغہ ہی
 حقیقت ہی نیست بل بواسطہ تہدید یعنی امر مقصود است -

بدانکہ بعد ایں ہر چہ را یعنی متنی و استفہام و امر و نہی تقدیر شرط جائز
 است چنانکہ در متنی نظامی گوید ۵

مرا کاٹکے بودے آن ترس کہ نگذارے حاجت کس کس
 یعنی اگر مراد ترس بودے حاجت کس کس نگذاشتے و در استفہام

۵

سعدی گوید -

چرا گفتم بشہر اندر نیائی کہ بارے بندے از دل برکشائی
 تقدیر کلام ایں است بدو گفتم کہ چرا بشہر اندر نیائی تا بندے از
 دل غمزدہ خود برکشائی - یعنی اگر بشہر اندر آئی دل خود را از غم برہانی و

۵

در امر سعدی گوید -

خواہی کہ خدائے بر تو بخشد با خلق خدائے کن نکوئی

یعنی اگر با خلق نگوئی کئی خدا بر تو بخشد و در نہی سعدی گوید ۵
 گواندہ خویش با دشمنان کہ لاول گویند شادی کنان
 یعنی اگر اندوہ خویش با دشمنان بگوئی لاول گویند -

و تقدیر شرط در غیر مواضع مذکورہ ہم جایز است و از انواع طلب صیغہ
 نداست و آل عبارت است از طلب اقبال مخاطب بحرف قائم مقام
 مے خوانم لفظاً یا تقدیراً و گاہے حرف ندا در غیر این معنی استعمال یابد از انجملہ
 اغراض است - یعنی برای نجات مخاطب را بر چیزے چنانکہ شخصی را کہ بتظلم
 پیش آید گوئی "اے ستم دیدہ از حسیت کہ گریہ میکنی ؛ دریں جملہ مراد از صیغہ ندا
 طلب اقبال آل شخص نیست چه اقبال حاصل است - بل مراد تکلم بر انجمن
 است آل شخص را بر مبالغہ در اظہارِ تظلم تا دیگران بر مظلومیت او توجہ
 زیادے مبذول دارند - و اختصاص چنانکہ گوئی "ہاں اے رفیق !
 چندیں موجب تردد و حسیت من تنہا این ہمہ را مے تراںم از پیش بردن" و
 مثال متکلم منادی را از امثال او بہ ندا مختص ساخت - و تعجب چنانکہ
 گوئی "اے عجیب این چه حرف است کہ بر زباں آوردہ" و اظہارِ حسرت
 و اندوہ چنانکہ دریں شعر ۵

اے واسے بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد
 در دام ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

مخفی مباد کہ گاہے در کلام بلفاظ انشا بصورت شرط مے آید و ایں
در جائے است کہ نظر بہ پاس ادب مخاطب بہ صیغہ امر خطاب مستحسن
نہ شمرند چنانکہ کوئی اگر جناب ایشان توجہ گرانی مبذول فرماید مشکلی کہ دارم
آساں مے گیرم مقصود آن است کہ بشکل من متوجہ باش -

اسم موصول

اسم موصول را چنانکہ در سہمبیین شدہ جملہ مے باید کہ آں را
صلہ مے نامند - اما در علم معانی آنچہ از دانستین آں گذر نیست آن
است کہ لابد است مرا اسم موصول را از حیثیت مخصوصہ کہ موجب اجتناب
وصف معرفہ بجملہ مے گردود - چنانکہ انوری گفتہ است ۵

محمدؑ انکہ باقبال او دہد سو گند روان پاک محمدؑ بہ ایزد متعال
اسم محمدؑ خبر مبتدأ مخذوف است کما مر - وجملہ انکہ روان پاک
محمدؑ باقبال او سو گند و ہد صد رہا اسم موصول نعت است از اسم معرفہ -
پس مے گوئیم کہ

اگر متکلم نعت اسم معرفہ بجملہ مصدرہ با اسم موصول نے کر و مخرج را از
اغیار امتیازیکہ بدین نعت مرا و را حاصل آمدہ متصور نے بود و و زان

وزان اسمے است کہ آں را با اسمے موصوف سازند کہ با علامت فاعلیت منضم باشد۔ چنانکہ کوئی "مرد دانشور یا فرد مند و غیر ذلک۔ آیا مے تو اں گفتن کہ مرد دانش یا مرد فرد و ترکیب توصیفی معنی دارو؟ الا کہ از وادی "زید عدل است" تجویز نمایند۔ اما خالی از تحلف نیست۔ پس همچنانکہ بے انضمام علامت فاعلیت بلفظ دانش و فرد لغت اسمے نتوان کرد۔ لغت معرفہ با جملہ بد و ن اسم موصول متصور نیست اما دریں مقام نکتہ ایست کہ کشف آں از نہایت علم معانی است و آں این است کہ از چہ روئے گویند کہ لغت معرفہ با جملہ ممتنع است بخلاف نکرہ کہ با جملہ اش وصف مے تو اں کرد۔

در سببش گفتہ اند کہ ہنگی جملات در حکم نکرہ مے باشد بد لالت لیکہ جملہ مستفاد است و استفاد امرے مجہول مے باشد نہ امرے معلوم و از ہمیں بیت در نوعیت جملہ گوئہ تنکیہ حادث مے گردو۔ و با اسم نکرہ موافق افتد۔ بخلاف معرفہ کہ دریں معنی جملہ را بد اں موافقت نبود۔

و تبیین این مقال آن است کہ معرفہ را وقتے با جملہ وصف تو اں کردن کہ اسم موصول میان معرفہ و جملہ واسطہ گردو۔ و مخاطب از مضمون جملہ پیشتر آگاہ باشد یا مضمون جملہ امرے باشد کہ پیشتر در حضرت مخاطب وقوع یافتہ باشد۔ چنانکہ اگر زید را روزے دیدہ باشی کہ پیش متکلم شعرے مے خواند۔ باز در وقت دیگر از متکلم استفسار کنی زید کہ آں روز پیش شما شعر

مے خواند باز کے مے آید؛ حرف کاف دریں مثال مفید معنی اسم موصول
 است و افادہ کہ دریں اسلوب کلام مضمّن است آن است کہ ذکر چیزے
 بصفات معلومہ مخاطب از ذکر چیزے کہ خلاف آن است تفاوت عظیم دارد
 زیرا کہ عاقل مے داند کہ وزانِ جملہ ”ایں آنکس است کہ برسم سفارت
 دریں ملک وارد شدہ“ وزانِ جملہ ”ایں کس برسم سفارت دریں ملک وارد
 شدہ“ نیست۔ و چون ایں معنی را کہا ہو علیہ بدانتی علت بودن جملہ موصولہ
 در وصف معرفہ بہ نیکوتریں وجہ بر توروشن گردد۔

قصر

در لغت بمعنی بازداشتن است و در اصطلاح معانی عبارت است
 از تخصیص چیزے بچیزے بر طریق مخصوص کہ مہود اہل زبان است۔ و
 آن بر دو نوع است۔ اول حقیقی۔ دوم غیر حقیقی۔ و ہر یک ازیں ہر دو
 بر دو قسم است۔ اول قصر موصوف علی الصفتہ۔ دوم قصر صفت علی الموصوف
 و مراد از صفت دریں مقام نہ اصطلاح اہل نحو است بل مراد از معنی است
 عارض کہ قائم بغیر باشد۔ چون کتابت کہ با ذات زید قائم است مثال قسم
 اول از قصر حقیقی چنانکہ گوئی ”زید نویسندہ پیش نیست“ شہوم ایں جملہ آن

است کہ زید غیر از وصف نویسدگی وصف دیگر با خود ندارد و این قسم
 قصر و نفس الامر یا قسمی شود و بجهت آنکہ صغر صفات چیزے امر نسبت
 متغیر بل محال پس اثبات صفتے نفی ماسوائے آن چگونه صورت بند و
 و مثال قسم ثانی یعنی قصر صفت علی الموصوف و آن کثیر الوقوع است
 چنانکہ گوئی ”دریں شهر غیر از مردم خوانده کسے دیگر نمیشنی“ مفہوم این
 جملہ آن است کہ وصف بودن دریں شهر غیر مردم خوانده دیگرے را درست
 نداده یعنی ناخوانده را دریں شهر بودن حاصل نیست و گاہے ازین قسم ثانی
 مبالغہ مقصودے باشد۔ چون افراد غیر مذکور را بازائے افراد مذکور بمنزلہ
 معدوم قرار دہند چنانکہ در مثال مذکور اگر در شہر بعضے از افراد مردم
 ناخواندہ باشند و در برابر خواندگان ایشان را قدر و منزلتے نہ ہی و
 وجود ایشان بمنزلہ عدم قرار دہی۔

و قصر موصوف علی الصفتہ غیر حقیقی عبارت است از تخصیص امرے
 بصفتے غیر صفت دیگر۔ یا تخصیص امرے بصفتے بجائے صفت دیگر و قصر
 صفت علی الموصوف غیر حقیقی تخصیص صفتے یا امرے غیر امرے بکریا تخصیص
 صفتے یا امرے بجائے امر دیگر۔ و معنی غیر صفت دیگر آن است کہ مخاطب
 اشتراک آن امر در دو صفت اعتقاد داشته باشد و متکلم آن را از ہر
 دو صفت بہ یک صفت تخصیص دہد از انجہ کہ گفتیم معلوم شد کہ ہر یک از

قصر موصوف علی الصفتہ و قصر صفت علی الموصوف بر دو قسم است - اول
تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشد - دوم تخصیص بچیزے بجائے چیزے
دیگر -

چوں ایں قدر دانستی بدانکہ خطاب با قسم اول از ہر دو قسم یعنی
قصر موصوف علی الصفتہ و قصر صفت علی الموصوف شتھے را کنند کہ معتقد اکثر
دو صفت در یک موصوف باشد در قصر موصوف علی الصفتہ - و معتقد اشتراک
دو موصوف در یک صفت باشد در قصر صفت علی الموصوف -

پس با جملہ ”زید نویندیش نیست“ شتھے را خطاب کنند کہ معتقد
اتصاف زید باشد با کتابت و شعرو با جملہ نویندہ ہمیں زید است و پس
شتھے را خطاب کنند کہ معتقد اتصاف زید و عمرو باشد با کتابت و ایں قسم
قصر را در اصطلاح قصر افراد خوانند - و خطاب با قسم ثانی از ہر دو قصر یعنی
قصر موصوف علی الصفتہ و قصر صفت علی الموصوف شتھے را کنند کہ بعکس حکم
مسکلم معتقد باشد -

پس با جملہ ”زید ہمیں استادہ است و پس“ شتھے را خطاب کنند کہ
معتقد اشتراک زید است نہ معتقد اشتراک و با جملہ شاعر بجز زید کسے دیگر

۱۵ اے تخصیص بچیزے کہ غیر چیزے دیگر باشند ۱۲

۱۵ اے تخصیص بچیزے بجائے چیزے دیگر ۱۲

نیست شخصی را خطاب کنند که معتقد شاعریست عمر و باشد نه شاعریست زید
 و در اصطلاح این قسم قصر را قصر قلب خوانند و هم بدین قسم ثانی شخصی را خطاب
 کنند که هر دو امر یعنی اتصاف امری بصفة وصفته دیگر در قصر موصوف و اتصاف
 امری بصفة و امر دیگر بدان قصر صفت به اعتقاد او مساوی باشند پیش بدین
 تعهد با جمله زید تا پیش ایستاده است و بس شخصی را خطاب کنند که اتصاف
 زید به ایستادن و نشستن هر دو گماں بر دو به تعیین نداند و با جمله شاعر
 بجز زید کسی دیگر نیست شخصی را که اعتقاد شاعریست زید و عمر و داشته
 باشد به تعیین یک از هر دو و این قسم قصر را قصر تعیین خوانند.

بدانکه شرط قصر موصوف در قصر افراد آن است که میان هر دو
 صفت منافات نباشد. تا اعتقاد مخاطب در باب اجتماع هر دو در یک
 موصوف صحیح تواند بود و شرط قصر موصوف در قصر قلب آن است که میان
 هر دو صفت منافات باشد و شرط قصر تعیین معین نیست بل عام است
 که میان هر دو صفت منافات باشد یا نه. فلهمذا امثاله که برائے قصر
 افراد و قصر قلب درست باشد برائے قصر تعیین هم درست خواهد بود.
 مخفی نماز که قصر را طرق مختلفه است و ما بعضی را حواله القلم می کشیم
 از آنجمله یک عطف است چنانکه از باب قصر موصوف در قصر افراد گوئی
 زید شاعر است نه کاتب - و زید کاتب نیست بل شاعر است و قصر

قلب گوئی زید بیدار است نه خفته و زید بیدار نیست بل خفته است و
 اگر گوئی که در مثال اخیر چون لفظ بیدار نیست دلالت می کند بر خفته بودن
 زید پس ذکر لفظ بل خفته است مستلزم تکرار باشد - گوئیم حال نه آن چنان
 است که گمان برده - زیرا که هر چند لفظ بیدار نیست بر خفته بودن دلالت
 می کند اما از همین قدر فائده تنبیه بر رد خطائے مخاطب حاصل نمی
 شود - چه مخاطب معتقد جانب خلاف است یعنی زید را بیدار گمان برده
 است و از باب قصر صفت در قصر قلب گوئی زید شاعر است نه عمر و عمرو
 شاعر نیست بل زید است و از آنجمله یکے نفی و استثناء است چنانکه
 از باب قصر موصوف در قصر افراد گوئی زید جز شاعر نیست و در قصر قلب
 گوئی زید را هر سحرگاه بیدار در خواب نیامی و از باب قصر صفت و قصر افراد و
 قلب هر دو بحسب اعتقاد مخاطب گوئی شاعر مجوز زید کسی دیگر نیست -
 باید دانست که اصطلاح نفی و استثناء چنانکه وضع الفاظ بر آن دال
 است تفاضل آں دارد که حرف نفی را بر حرف استثناء مقدم آرند چنانکه
 در زبان عربی معهود است اما نظریه محاوره پارسیاں چنین نیست - چنانکه در
 امثله می بینی و باین اختلاف اسلوب در معنی تفاوتی روی ندید -
 و از آنجمله هم تقدیم است و آن عبارت است از مقدم آوردن چیز
 که مستحق تاخیر است چون تقدیم خبر بر مقدم و تقدیم معمولات فعل بر فعل نظامی

۵

گوید۔

توئی گوہر آمائے چار خشب مسلسل کن گوہراں در مزبج
گوہر آمائے مبتدا موخر و توئی خبر مقدم است زیرا کہ مقصود متکلم نہ آن است کہ تو
گوہر آمائے چار خشب ہستی بل مقصودش آنکہ گوہر آمائے چار خشب ہیں
ذات اقدس تست و بس ہیں پس اشعر مثال قصر صفت باشد و وزانش
آن است کہ کوئی "من ہستم کہ باز داشتم ترا از دشمن تو۔ و زلالی خوانساری
در مناجات گوید۔

۵

الہی من ترا دانم و گزاشم دلم چوں خطا تر سامے خوریدم
مقصود متکلم آن است کہ مجھ تو دیگرے را ندانم و این معنی از تقدیم
ضمیر منصوب مفصل مخاطب بر فعل دست داده۔

برقاری لبیب پوشیدہ نیست کہ از تقدیم و تاخیر کلمات در معنی مقصود
تغیر عظیم راہ مے یابد و بسا باشد کہ معنی قصر از فحوائے کلام بقرائن احوال
متکلم و مخاطب حاصل مے گردد۔ و اگر خواہی این معنی را بر وجہ بصیرت
تصدیق کنی دریں شعر شیخ نیکو تامل کن

۵

نہ من کردم از دست جور ت نفیر کہ غلقے ز غلقے یکے گشتہ گیر
مقصود متکلم آن است کہ نہ ہمیں من از دست جور تو مے نام بل ہمہ
عالمیاں نالاں اند۔ مے دانی این معنی از چہ روے صورت حصول بہتہ

استقامت طبع حکم کے کہہ کہ تحقیق اس معنی پر انفصال حرف نفی از فعل و
تقدیم ضمیر مرفوع متکلم بر آں مترتب گشتہ و اگر در ترکیب کلمات اس ہر دو
موجب را بمعرض تغیر و تبدل در آری از معنی حصر دیگر در کلام نشانی نخواہی
یافت ۔

مخفی نماںد کہ طرق قصر علاوہ بریں کہ ذکر یافت دیگر ہم ہست کہ بعض ازل
مخصوص بزبان تازی است ۔ و ما آنچہ را کہ در زبان پارسی مستعمل است
حوالہ قلم ساختیم ۔ والعلم عند اللہ تعالیٰ ۔

فصل وصل

مسائل اس باب از علم معانی را ادق و انمض گفتہ اند و بعضے بر آند
کہ بلاغت شناختن حقیقت فصل وصل است یعنی کسے کہ از ادراک مقام فصل
و وصل خطہ نہ ارد ۔ اور ابلغ نہواں گفت و غیر از زیرک لطیف الطبع کہ
بلاغت و رطرت او و ولایت نہادہ باشند احدے رائے رسد کہ بدعوتی
مہارت فصل وصل گردن برافرازد و چون دولت اس سعادت کسے را
بتوفیق ازلی میسر آید ۔ ہر آئینہ اورا اعزاز فضیلت علم معانی بروجر اصوب
و اتم دست دہد ۔

در نحو قرار یافته که عطف بر دو گونه است - اول عطف مفرد بر مفرد و
ثانی عطف جمله بر جمله و ما اولاً بقائه عطف مفرد بر مفرد می پردازیم پس فائده
عطف جمله بر جمله را شرح دهیم -

بدانکه فائده عطف مفرد بر مفرد آن است که ثانی را با اول در سلسله حکم
فراهم آرند یعنی ثانی و اول را با فعل هم نسبت سازند - تا اگر اول در حکم
فاعل باشد ثانی نیز فاعل آن فعل - و اگر اول در حکم مفعول است ثانی نیز
مفعول آن فعل باشد - و همچنین اگر یکی در حکم مبتدایا خبر یا مضاف یا مضاف
الیه و غیر ذلک باشد بر دیگر نیز همان حکم عائد گردد - و با جمله اول و ثانی هر دو
بے هیچ تفاوت در یک حکم شریک باشند - سعدی گوید

یار ب زیاده قننه نگهدار خاک پارس
چندانکه خاک را بود و باد را بقا
یعنی چندانکه خاک و باد را بقا بود -

و عطف جمله بر جمله را دو صورت است اول آنکه جمله معطوف علیه
حشیت داشته باشد که بطریق فاعل یا مفعول یا چیز دیگر یا فعل یا اسمی
دارد - و بهمان حشیت جمله ثانیه را بر او می عطف کنند و دو بحشیت واحد در
یک حکم جمع آیند - بنا برین این عطف از قبیل عطف مفرد بر مفرد باشد - چنانکه سعدی
گوید "حکما گفته اند تو انگری بدل است نه بمال" و درین مثال که بر دو جمله است

متضمن است جملہ ثانیہ معطوف است بر جملہ اولی و ہر دو جدا گانہ مفعول فعل
گفتہ اند واقع شدہ۔ و چنانکہ گوئی ”از خانہ بیرون آدم و باوے حرف دوم
موجب ملال جناب آقا افتاد“ ہر دو جملہ معطوف و معطوف علیہ فاعل فعل
افتاد واقع شدہ۔

”و معرکہ کارزار آتی و مردانہ جاں دہی بہ از آنکہ چون زناں بہیستر
ہر دو جملہ اولین معطوف علیہ با معطوف مبتدا واقع شدہ۔“

اما صورت ثانی از عطف جملہ بر جملہ آن است کہ ہر دو جملہ را در سلک
حکمے منتظم نتوان کرد۔ زیرا کہ حیثیت آل یکے غیر حیثیت دیگرے باشد۔ چنانکہ
گوئی۔ ”زید آمد و عمر و بک بنحیت“ دریں مثال نتوان گفت کہ حرف عطف ہر دو جملہ
را از روئے قواعد خود در سلک حیثیت واحدہ منتظم ساختہ۔ بل ہر دو جملہ در جائے
خود حیثیہ جداگانہ پیدا کردہ و ہمیں عطف است کہ اکابر علماء از معرفت ضرورت
و عدم ضرورت غرض و تخییر ساختہ زیرا کہ مے توان گفت کہ چہ فرق است میان
ایرادہ ہر دو جملہ با عطف و میان ہر دو بے عطف۔ یعنی قائل را میرسد کہ بگوید
میان معنی زید آمد و عمر و بک بنحیت بے حرف عطف فرق نیست و طالب شہنشاہ
را ناگزیر است کہ دریں مسئلہ بغور و ارسد تا بداند کہ مطلوب ایں نوع عطف
چیست و مقصد آل چہ؟

سوال۔ پیدا است کہ غرض عطف مفرد بر مفرد افادہ فراہم آورن

دو چیز باشند در حکمے چنانکہ مذکور شد و همچنین است فائدہ عطف جملہ بر جملہ کہ در مابقی ذکر یافت۔ اما فائدہ عطف جملہ بر جملہ در مثال زید آمد و عمر و بکر بخت ظاہر نیست زیرا کہ واو عطف دو چیز را در یک حکم فراہم آورد۔ و دریں صورت حکمے معلوم نیست کہ در آں ہر دو را فراہم آرند۔ پس فائدہ عطف چیست؟ جواب آن است کہ ہر چند حکمے بظاہر معلوم نیست کہ بواسطہ حرف عطف ہر دو را در آں فراہم آرند۔ اما دریں نوع عطف امرے موجود است کہ ہر دو جملہ را در آں جمع مے آیم و آں این است کہ کلام ”زید آمد و عمر و بکر بخت۔“ بر زبان نے آیم تا زید و عمر و را بمنزلہ نظیر یک دیگر و شریک امرے باو نکلیم و ضروری است کہ زید را حیثیتہ حاصل شدہ باشد کہ سامع بعد از استماع حال زید منتظر آں باشد کہ حالت عمر و را بداند و حالت زید بسبب حالت عمر و باشد۔ چہ تا این معنی در ہر دو متحقق نگردد عطف را بیچ معنی متصور نیست و ہچنماں باشد کہ گوئی ”امروز از خانہ بیرون آدم و زید را مدت وہ سال است کہ ندیدہ ام۔“ خوب میدانی کہ میان ہر دو جملہ ربطی معلوم نیست و لہذا کلام بے معنی است و از ہمیں قبیل است این شعر

زمانہ تیغ بدست است و آب دریا را
بکیل مشت کراشد مجال پیہودن
چگونہ مے بینی بے ربطی میان بودن زمانہ تیغ بدست عدم امکان

پہیون آب دریا بکسل مشقت - چہ بظاہر میان ہر دو امر مناسبتہ نیست تا تجویز عطف ثانی بر اول درست آید -

پوشیدہ نہاند کہ چنانکہ مسند الیہ دریں نوع عطف در جملہ اولی واجب است کہ با مسند الیہ جملہ ثانیہ تعلق نظیر و شبہ یا تقیض بودن داشته باشد ہمچنین واجب است کہ مسند در جملہ ثانیہ نظیر و شبہ یا تقیض مسند جملہ اولی باشد - چنانکہ اگر گویند ”زید بلند بالا است و عمر و شاعر“ - کلامی باشد کہ مستمعان قائلش را بر شیخند گیرند زیرا کہ میان بلند بالا بودن و شعر گفتن ربط نیست نعم اگر گویند ”زید کاہ است و عمر و شاعر“ یا زید بلند بالا است و عمر و کوتاہ قامت“ ہر آئینہ کلامی بلغ باشد -

و بالجملہ ضروری است کہ معنی جملہ اولی با معنی جملہ ثانیہ مشابہت و شاکلتہ داشته باشد تا یکے را الفق و دیگرے توأں گفتن یعنی میان ہر دو مسند الیہ نوعی از تشابہ احوال باشد کہ حال یکے از ہر دو بحال و دیگرے در نفس سامع مضموماً و مجتمعاً استقرار یابد - چنانکہ گویند - ”علم نور است و جہل ظلمت“

سعدی گوید -

نامم افزود و آبرویم کاست بے نوائی بہ از مذلت خواست
و این معنی را بوضوح تمام توأں در یافتن در جائیکہ ہر دو جملہ را مسند الیہ شئی واحد بود - چنانکہ گویند ”زید مے و دہد مے ستاند“ - مے خورد مے فرو

وے بند و وے کشاید و غیر ذلک - فائدہ عطف دریں امثلہ بقوت تمام ظاہر ہے شود زیرا کہ بواو عطف و فعل را بسوئے یک مسند الیہ اسناد مے کنند یعنی محدث عنہ باد و وصف متصف است و اگر حرف عطف را حذف کنی و بگوئی "زید و دہد مے ستاند" احتمال است کہ سامع مسند ثانی را مبطل مسند اول گمان برد کہ مقصود مستکلم نیست و با و او اگر چه بظاہر دو فعل است اما ہر دو را بمنزلہ فعل واحد باید دانست چنانکہ در پیش شعر

ازاں نقش نوی با کھنگی بست کہ ہم جان بخش و میرانندہ او ہست
میراندن و زندہ کردن ہر دو را بمنزلہ فعل واحد قرار دادہ اسناد آن بسوئے ضمیفانہ نمود۔ ہنوی عجیبی و نمیت ہر چند احیا و امانت دو فعل است اما در نفوس بالعموم استقرار یافتہ کہ نسبت بفاعل حقیقی بمنزلہ فعل واحد است در باب فعل و وصل قضیہ شرط و جزا مقتضی تحقیق اصل عظیم است و تنش آن است کہ چون دو جملہ را کہ یکے بر دیگرے معطوف باشند مجتمعا شرط قرار دہند معنی شرط نہ در ہر یک از ہر دو منفرداً متحقق است و نہ در یکے از ہر دو منفرداً بے تعلق و یکے بل معنی شرط در ہر دو مجتمعا ثابت است چنانکہ کوئی اگر دیگر کردہ ایں کار کردی و در ادائے لازم منصب تہا دن جایز داشتی ترا زیر چوب شلاق مے کشم دریں مثال ہر دو جملہ کہ یکے بر دیگرے معطوف است یک شرط قرار یافتہ کہ یک جزا مینماید۔ و اگر ہر یک از معطوف علیہ و معطوف منفرداً بطریق

استقلال شرط قرار دهند و شرط باشد و دو شرط را دو جزا می باید - اما چنانکه می بینی در مثال مذکور پس یک جزا واقع شده و اگر گویند که شرط منفرداً در یک جمله از هر دو قرار یافته و دیگرے را در شرط دخل نیست لازم آید شریک بودن چیزے در جزم بالشرط که شرط نیست فساد آن ظاهر است و ما چوں در معنی مثال مذکور به تامل می نگریم چنان بوضوح می بینند که جزا بشرط امرے است که وجوب آن به مجموع مفهوم جملتین تعلق دارد نه با مفهوم یکے از هر دو جمله -
 کما هو الظاهر -

و باید که قاری آگاه باشد از این که سبیل این نوع دو جمله که هر دو را بمنزله جمله واحد قرار می دهند سبیل آن دو جزا است که با اجتماع هر دو جمله منتهی شود و مجموع جمله بمنزله خبر یا صفت یا حال وقوع یابد - چنانکه گوئی زید پدرش درگذشت و زید پدرش مردے خود منداست و امروز با مردے که پدرش کریم الطبع است بخوردم و زید سواره پیش من آمد و غلامش در پتے او دواں بود پس همچنانکه خبر و صفت و حال لا محاله از اجتماع هر دو جزا حاصل می آید - شرط را نیز همین حال است که از اجتماع هر دو جمله حاصل می آید نه از یکے از هر دو -

در باب ایراد ضرورت رابطه چنانکه در بعضی از مفردات معهود است که صفت را با اسمے ربط می دهند و بحرف عطف احتیاج نمی آید -

خداوند بخشنده و ستگیر کریم خطابش پوزش پذیر
 همچنین در ترکیب جملہ با جملہ در بعضی از مواد کہ بیشتر از قبیل صفت و تاکید
 ۵ مے باشد حاجت بایراد حرف عطف نے افتد - سعدی گوید ۵

مہتری در قبول فرمان است ترک فرمان دلیل حرمان است
 مصرع ثانی بمنزلہ تاکید مصرع اول است حاجت بایراد عطف ندارد
 زیرا کہ مفہوم مصرع ثانی آن است کہ ترک فرمان موجب حرمان است و بر
 طریق اعتبار مفہوم مخالف می توان گفت کہ قبول فرمان موجب سعادت است
 و این مفہوم بعینہ مفہوم مصرع اول است - گویا متکلم بر طریق تاکید مے گوید ۵
 مہتری در قبول فرمان است مہتری در قبول فرمان است
 پس مصرع ثانی بمنزلہ تاکید و تحقیق مصرع اول است و ہم ازین قبیل است
 این قطعہ شیخ قطعہ

اے کریم کہ از خزائن غیب گہر و ترسا وظیفہ خورداری
 دوستان را کجا کنی محروم تو کہ بادشمنان نظر داری
 شکی نیست کہ شعر ثانی تاکید و تحقیق شعر اول مے کند چہ مفہوم شعر اول آن
 است کہ دشمنان خود را از رحمت عامہ خویش محروم نگذاشته بطریق لزوم
 مے توان گفت کہ دوستان تو بروجہ اولی از خزائن رحمت تو بہرہ ور ہستند

پیدا است کہ مفہوم شعر ثنائی غیر ازین مفہوم چیز بے خود ندارد و پیش ثنائی تا کیہ شعرا دل است
 بدانکہ بسیارے از ناواقفان اصول معانی کہ از فہم و قاطع کلام مبلغ
 قاصر ہستند بے مقصود و متکلم نبرودہ درین نوع اسلوب کلام جملہ ثنائیہ را بر استیفاء
 حمل مے کنند و آں را از ماقبل منقطع گماں برند و لعمریہ انھو قد ضلوا و اضلوا
 و استیفاء را محلی است کہ اگر متکلم در آں عطف کند معنی کلام فاسد گردد۔
 اما فرق میان آں دو جملہ کہ یکے بعد دیگرے مربوط صفت و موصوف یا
 تاکید مولا یا بیان و مبتدیان مربوط باشند و میان آں دو جملہ کہ ازین نوع تعلق
 عاری باشند بر ادیب لیبب از ضروریات علم معانی است زیرا کہ بسا
 باشد کہ ایں فرق نظر بدقت غموض مصرفت فصل و وصل بر بسیارے از افکیاد
 مخفی مے ماند۔ تا بہ اغیار چہ رسد و استیفاء فی الحقیقت قطع کلام است از ماقبل
 بہ نحویکہ مابعد آں را با ماقبل ربطے و تعلقے از روئے قواعد نحو تجویز نتوان کرد
 بل مابعد کلامے باشد کہ بعد از اتمام ماقبل آن مجدداً آغاز دہند بسبب آنکہ
 غالباً جملہ اولی متضمن سوالے باشد کہ از خوانے کلام مفہوم مے گرد و جملہ ثنائیہ
 کہ آں را مستانفہ نامند بمنزلہ جواب مے آرند۔ چنانکہ گوئی من سخن او را استوا
 ندارم بچکم آنکہ آنچہ نظر بہ حالات متوقع باشد در انصرام آں باید کہ شید ہمے سترگ
 در پیش است و خصم در فراہم آوردن جمعیت خویش در کلام جملہ ہمے سترگ در پیش
 است معطوف علیہ جملہ خصم در فراہم آوردن جمعیت خویش معطوف و ہر دو جملہ

مجتماً کلامے است کہ از ماقبل منقطع است حاجت بہ ایراد حرف عطف
 ندارد زیرا کہ عطف بر جملہ انچہ نظر بہ حالات الخ منجر مے گرد و فساد معنی - چہ
 لازم مے آید عطف بر جملہ کہ سبب فعل منفی سابق الذکر است - وجملہ ثانیه
 یعنی ہمے سترگ الخ نہ سبب است و نہ داخل سبب بل جواب سوالے است
 مقدر - تقدیرش اینکہ حالاً نظر بہ حالات چہ چیز متوقع است - بجوابش
 گفت ہمے سترگ الخ - سعدی گوید

بحسرت در زمیں رنت آں گل نو
 صبا بر استخوانش گل دمانا د

مصرع ثانی بر طریقی استیناف است چہ توجیہ کلام آن است کہ چوں
 آں گل نو کہ مراد از شاہزادہ جوانمرد است بحسرت از دار دنیا رحلت نمود
 سزاوارچہ اجر باشد - بجوابش گفت کہ صبا بر استخوانش گل دمانا د و مؤلف
 راست -

پرسیدش کہ چونی گفت رنجور غم جانکاہ در دشت چشم بد دور
 دریں شعر خیالکہ مے بینی دو استیناف واقع شدہ بدیں تقدیر کہ عادت مالوئہ
 مردم بر آں رفتہ کہ چوں از کسے بہر سندی کہ حال توجیست و او مے گوید کہ ہمایا
 ہستم بار دیگر ازو مے بہر سندی کہ علت توجیست او بجوابش علت خود را اظہار
 مے کند ہچنین دریں شعر در جواب سوال اول گفت کہ رنجور ہستم و بجواب

سوال ثانی کہ مقدر است گفت غم جانگاہ درد تو مرا بیمار ساخته و این سوال از فحوائے کلام مفہوم می گردد و چون بیمار محبت علت خود را دوست می دارد و نمی خواهد کہ بہ شود بار دیگر اتینافا می گوید کہ چشم بد دور یعنی خدا این علت مرا چشم بد مر ساد کہ بہ شود۔ زیرا کہ این علت عین صحت من است و جملہ چشم بد دور جواب سوالی است مقدر کہ جملہ اولی یعنی رنجور ہستم بعلمت غم جانگاہ درد تو بر آں دلالت می کند۔ تقدیرش اینکہ میخواہی خدا علت ترا دفع کند؟ گفت چشم بد دور یعنی نمی خواہم۔

و اگر دریں نوع اسلوب کلام کہ آں را باستیناف یاد کردیم و اسی معلوم تو کرد کہ سوالی مقدر پیش از سہ قسم نبود یکے آنکہ سوال از مطلق سبب بود۔ چنانچہ دریں شعر سابق یعنی حسیت سبب علت تو۔ زیرا کہ در عرف متقرر است کہ چون گویند کہ فلانی علیل است سبب علت او سوال کنند و نہ گویند کہ سبب علت او چنین است و چنان است۔ دوم آنکہ از سبب خاص سوال کنند چنانکہ مولف راست ۵

نہ پیر چرخ نتوانم گریزم   ز پیر چرخ بجوایں کار ناید
تقدیر سوال انیکہ آیا پیر چرخ را ہمیں کار است؟ بجوابش گفت بلہ
از پیر چرخ بجوایں کار چیرے دیگر متصور نیست سوم اینکہ سوال از غیر اس
ہر دو صورت مذکورہ باشد۔ چنانکہ مولف راست ۵

مرا گویند در دوا و ندارم غلط گفتند از درفش نزارم
تقدیر سوال این است کہ آیا مردم راست می گویند یا غلط بجوابش
گفت غلط می گویند۔

بدانکہ استیناف گا ہے بہ اعادۃ اسمے متانف عنہ وگا ہے بہ ایراد

صفتے می آرند۔ مثال اعادۃ اسم مؤلف راست ے

مروت کردہ بارے بہ بارے بیارے غسکے جاں نثارے

و مثال ایراد صفتے بہ تغیر مصرع ثانی ے

مروت کردہ بارے بہ بارے وفادارے رہِ محنت سپارے

و ایں نوع استیناف موثر تر افتد چہ ذکر صفتے متانف عنہ منظوم بر علت

مسند است یعنی مروت کردن۔ وگا ہے استیناف بہ تمام حذف کنند و چیزے

دیگر بجانش آرند۔ چنانکہ سعدی گوید ے

پنداشت ستمگر کہ ستم بر ما کرد برگردن او بماند و بر ما بگذشت

تقدیرش اینکہ ستمگر در گمان ستم کردن بر صواب است یا بر خطا ؟

جوابش آنکہ بر خطا است و مصرع ثانی کہ متضمن معنی جواب است قائم مقام

این جواب است۔

مخفی نماند کہ بسا باشد کہ خبر را بصورت انتشار می آرند و ایں نوع

اسلوب کلام را در نفوس تاثیر عظیم باشد۔ چنانکہ سعدی گوید ے

سگ آخر کہ باشد کہ خواش نہند

بفرمائے تا استخوانش دہند

مصرع اول مشتمل است بر معنی استفہام کہ مشعر از انشاء است اما در
معنی خبر است۔ چہ مراد آن است کہ سگ فرومایہ ترین حیوانات است و
ایں جملہ خبر است نہ انشاء و گاہے بالعکس یعنی انشاء را بصورت خبر مے آرند
و این ہم موجب تقویت معنی مراد مے افتد۔ چنانکہ دریں شعر ۵
دریں دیر خرابات آنکہ بد کرد نہ با جان کسے با جان خود کرد
یعنی بد کن و این جملہ انشاء است

چوں ازیں معنی آگاہ شدی بد آنکہ ہر گاہ دو جملہ در پے ہم در کلام وقوع
یابند یا ہر دو لفظاً و معناً خبر باشند یا انشاء یا ہر دو لفظاً خبر باشند و معناً انشاء یا
بالعکس یا اول انشاء باشد و ثانی خبر یا بالعکس یا اول لفظاً خبر باشد و معناً
انشاء یا بالعکس۔ پس در جمیع این صور مذکورہ نظر باید کرد و بصورت امر مے
جامع کہ میان ہر دو متحقق باشد و لابد است کہ جامع باعتبار مسند الیہ و مسند اعم
از نیکہ ہر دو اسمیہ باشند یا فعلیہ یا یکے اسمیہ باشند و دیگرے فعلیہ بوضاحت تمام
مثبت باشند چہ معرفت فضل و وصل ہو قوف بر عدم وجود جامع است۔

و جامع میان دو جملہ گاہے عقلی باشند و آں امر مے است کہ بسبب آں
عقل مقتضی باشند جمع ہر دو را در قوت علتہ بنا بر آں کہ ہر دو متحد التصور باشند یا

متماثل یا متضائف - زیرا کہ قوت عاقلہ متکلیف را از تشخص خارجی مجر و ساخته
ازاں امتزاع معنی کلی نموده ادراک آں مے کند - چوں ادراک معنی انسان
کہ مشترک است میان زید و عمرو و غیر ہما - و آں مفہوم کلی انسان است و مراد
از تماثل دریں مقام آن است کہ ہر دو در صفتی کہ باہر و نوعی از اختصاص
داشتہ باشد شریک باشند و تضایف بودن ہر دو است بشئیکہ تعقل یکے بے
تعقل و یکے امکان ندارد - چوں تعقل علت بہ نسبت تعقل معلول و بالعکس
و تعقل اکثر نسبت بہ تعقل اقل و غیر ذلک و گاہے وہمی و آں امرے است
کہ سبب آں دہم ہر دو را در قوت مفکرہ فراہم آرد - بنا بر آنکہ میان تصور ہر دو
شہبہ تماثل باشد - چنانکہ میان تصویر بیاض و حرمت دو جامہ - چہ قوت عاقلہ
را با حکمہ دریں نوع تماثل کہ از جزئیات است تعلقے نیست - چنانکہ میان
تصور متضادیں چوں سواد و بیاض و کفر و ایمان و غیر ذلک - و گاہے خیالی و
آں امرے است کہ خیال ہر دو را در قوت متخیلہ فراہم آرد و اسباب فراہم
آوردن مختلف است و ازیں جا ست کہ صورت ثابتہ در خیال ہر یکہ از افراد
انسانی بر یک ہیئت نہ باشند چہ مے تواند کہ بعضے از صور در خیال زید براں
ہیئت نہ باشند کہ در خیال عمرو ثابت است و بعضے از صور کہ از خیال زید
کلبہ غائب نہ شود - در خیال عمرو گاہے وقوع نیابد -

ازینکہ گفتہ آمد بوضوح مے پیوند کہ حال میان دو جملہ گاہے بر غایت

انقطاع یکے از دیگرے مبنی باشد - بنا بر اختلاف ہر دو در خبر و انتشار - و این
 اختلاف اعم است از نیکہ لفظ باشد یا معنا - و گاہے باشد کہ حال میان ہر
 مبنی بر غایت اتصال باشد - بنا بر بودن ہر دو بر ربط موصوف صفت یا مومکہ و کید
 و گاہے باشد کہ حال ہر دو میان غایت انقطاع و غایت اتصال متوسط
 باشد - بصورت اولی و ثانیہ ترک عطف واجب است و بصورت ثالثہ عطف
 ضروری است -

ایجاز و اطناب

علماء بلاغت ایجاز و اطناب را از قبیل امور اضافیہ قرار دادہ اند
 و گفتہ اند کہ نتوانیم تعیین مقدار کلامے کردن کہ آن را معیار کلی قرار دادہ فراد
 مختلفہ کلام را بدان موازنہ کنیم - زیرا کہ کلامے نسبت بہ کلام دیگر کہ از آن نہ اند
 است موجدی مے تواند بود - و همچنین کلامے نسبت بہ کلام دیگر کہ از آن ناقص
 است مطنب - بل کلامے را کہ متعارف اوساط الناس است معیار توان
 گرفت - چہ کلام اشیاں در ادائے معنی مقصود نہ قابل مدح مے باشند نہ قابل
 مذمت نظر بدین معنی مے توان گفتن کہ ایجاز ادائے معنی مقصود را گویت
 بعبارتے اقل از متعارف عامہ ناس بہ نحو یکہ مخل معنی نباشد - و اطناب ضد

آن است یعنی ادائے معنی بعبارتے اکثر از آن کہ خالی از فائده نباشد و اگر
الفاظ عبارت و در ادائے مقصود و نازل باشند اکثر آن را مساوات گویند۔
و صاحب کتاب المعجم فی معاییر اشعار العجم گفته کہ معنی بلاغت آن است
کہ آنچه در ضمیر باشد بلفظ اندک بے آنکہ تمام معنی آن احتلال را نماید بیان کند
و در آنچه بہ بسط سخن احتیاج افتد از قدر حاجت و رنگداند و بحد طال ترساند و
اہل نقد گفته اند کہ بلاغت لفظ نیکو است باصحت معنی و فصاحت پاکیزگی سخن است
از دشواری و بلاغت در سه نوع سخن پیدا شود۔ ایجاز و مساوات و بسط (اطعام)
اما ایجاز آن است کہ لفظ اندک بود و معنی آن بسیار چنانکہ سنانی گفته است

۵

تا بحشر اے دل از ثنا گفتی ہمہ گفتی چو مصطفیٰ گفتی
و مساوات آن بود کہ لفظ با معنی برابر بود۔ شاعرے گفته است ۵
سوال رفتے پیش عطا ہمیشہ کنوں
ہمے عطائے تو آید پذیرہ پیش سوال
و بسط آن است کہ معنی را بہ الفاظ بسیار شرح کند و بحد وجہ آن را
موکہ گرداند۔ چنانکہ اگر لفظ مشترک المعنی باشد بیان مراد و خویش از آن بکند و اگر
تفسیرے احتیاج افتد در رفع التباس اشیائے بجا آورد۔ پس تشبیہات و
استعارات جمله از باب ایجاز است و اینال ولف و نشر و تقسیم و ہرچہ پیش

صناعات اور برائے زیادت بیلے یا رفع اشتباہ استعمال کنندہ ہمہ از قبیل بسط سخن است و چنانکہ گفتیم در ایجاز و مساوات باید کہ از اغلال معنی محترز باشد در بسط نیز باید کہ از اطناب بے فائدہ و استعمال الفاظ غیر محتاج الیہ اجتناب واجب داند۔

و بالجملہ کلام را از ہرزہ و فضول پاک ساختن و وسعت نطابق معنی المحوظ داشتن ایجاز است و ازیں جاست کہ علی ابن ابی طالب کہ در فن بلاغت تالی صاحب جوامع الکلم است صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند "ما راایت بلیغاً قط الا وله فی القول ایجاز و فی المعانی اطالہ" و کلام را بر وجہ تبیین معانی بسط دادن بہ نحو یکہ مشتمل بر فوائد و مصالح باشد و از خشود زوائد کہ در معنی دخل ندارد و پاک نمودن اطناب است و اگر الفاظ بقدر معانی و معانی بقدر الفاظ باشد بے آنکہ در نقصان و زیادت تفاوتی داشتہ باشد آن را مساوات خوانند و ایں متوسط است میان ایجاز و اطناب۔

باید دانست کہ ایجاز از بلغا است و ہم اطناب حدایشان یا مساوات متعارف عامہ ناس است کہ نہ بلاغت دارند و نہ نہایت و آنچه بعضی از ادبا گفتہ اند کہ اطناب مشترک است میان خواص و عوام محل نظر است زیرا کہ اطناب نہ آن است کہ کلام را با حشو بے ضرورت کہ منہی بر مصلحتی نباشد بسط دہند بل نظر بر مقتضائے حال کلام را تطویل دہند۔ و ادراک مقتضائے حال کار بلغا است

نہ شیوہ پہلا۔ محققین فن بلاغت گفتہ اند کہ ہر یک از ایجاز و اطناب محلے
 است و در خور آن تلیکے را در جائے دیگرے نتوان نہاد و ادیب بلیغ آن
 است کہ ضرورت محل را موازنہ کند تا چیزیکہ مناسب آن محل است بعل آرد۔
 زیرا کہ حاجت ایجاز در محل خود بر نسبت حاجت اطناب است در محل خود۔
 آورده اند کہ کجی ابن خالد بر کمی و کس از کتاب را فرماں داد تا بر موضوع
 معین انشاء کتابے نمایند ہر دو بر طبق اشارت وے و انشاء کتابے سعی
 بلیغ کردند یہ کجی چوں مسودہ ہر دو را بطلالعہ در آور و دید کہ یکے بہ تنگنائے ایجاز
 راہ پیمویدہ و دیگرے بفرخانے اطناب قدم سودہ۔ آں را گفت نتوانم بغیر اتم
 و ایں را گفت نتوانم بکاہم۔ والحق آنچہ گفت برستی نزدیک تر است چہ
 ہر متکلم بلیغ نظر بہ قرآن و احوال سررشتہ ایجاز و اطناب را حسب اقتضائے حال
 نگاہ دارد و چوں ادراک قرآن و احوال ہر شخصے را بر یک دزان دست ندہد
 ایجاز و اطناب را ہم معیارے متعین نتوان کردن۔

اما مساوات چنانکہ سعدی گوید ع

دشمن چہ کند چہ مہربان باشد دوست

عبارت ایں مصرع در ادائے معنی مقصود نہ کم است نہ زیادہ بل متوسط
 است میان ایجاز و اطناب۔

واما ایجاز بر دو نوع گفتہ اند یکے ایجاز قصر و دیگرے ایجاز حذف۔ ایجاز

قصر قلت الفاظ و کثرت معانی را گویند و این نوع ایجاز در زبان پارسی مخصوص بہ شیخ شیراز است و کتاب گلستانش شاہد این مقال در تباہی حال ظالمے کہ آتش در انبار ہیزش افتاد و جملہ اطا کش پاک بسوخت مے گویند۔ از بستر زمش بر خاستہ گرمش نشاند، در تو عییف جملہ کہ بر حد اعجاز رسیدہ ہمیں پس است۔ کہ شیخ ابو الفضل با آن فصاحت و بلاغت کہ داشت مے گوید۔

”ہم شب سبز بحیب تفکر فرو بردم تا جملہ ہم معنی این جملہ شیخ بدیں سلاست و غنویت الفاظ و جامعیت و وسعت معنی انشا کنم نتوانستم و دم از عجز زوم“ وہم در واقعہ جوانِ مشت زن کہ با ناغداے کشتی دست و پنہ شدہ بود میگوند۔ ”چندانکہ دستِ جواں بریش و گریبانِ ملاح رسید اورا بخود در کشید و بے محابا فرو کوفت یا ریش از کشتی بدرآمد کہ کشتی کند ہچماں و شتی و پست بگردانید۔“ بہ بین تا چہ اختصار است کہ بلاغت را ازاں آبلے بر روستے کا راست و با این ایجاز کہ **اِنَّ مِنْ اَلْبَنَانِ لَشَجَرًا** در شان اوست خللے در ادائے معنی مقصود راہ نیافتہ۔

و در واقعہ پیر مر و یکہ دخترے نازنین پری روے را بجالہ کلح و آوڑ و بہ سخنان رنگین و دل آویز مے خواست تا دل اورا بدست آرد و خود را بوئے سپار و دختر باوے سہراشتی نداشت و تخم بے مہرئی او در زمین دل مے کاشت مے گوید ”زنِ جوان را اگر تیرے در پہلو نشیند بہ کہ پیرے۔“

والحق کہ حقیقت سحر حلال بہین است -

اما اینجا حذف آن است کہ جزو جملہ یا جملہ را حذف کند جائیکہ ذکر
آن ضروری نیست بہ اعتماد اینکه سامع بقرائن و احوال از آن آگاہ تواند بود
اگرچہ در باب حذف ازین نوع امثلہ ذکر یافتہ درین مقام بعضی را نظریہ توضیح مقام
اعادہ مکنیم مثال حذف فاعل سعدی گوید ۵

بشہرے و از شام غوغا فداو گرفتہ پیرے مبارک نہاد

فاعل گرفتہ مخدوف است یعنی اہل شہر نیز درین شعر ۵

باب زمزم و کوثر سفید نتوان کرد

گلیم بخت کسے را کہ بافتند سیاہ

فاعل بافتند مخدوف است یعنی عاملان قضا و قدر -

مثال حذف مفعول فردوسی گوید ۵

پے مشورت مجلس آراستند نشستند و گفتند و برخاستند

مفعول گفتند درین شعر مخدوف است یعنی سخنان گفتار و ہم سعدی

۵

گوید -

نہ گفتہ نذار و کسے با تو کار ولے چوں بگفتی دلش بیار

در مصرع ثانی مفعول گفتی مخدوف است یعنی سخن و ہم اد گوید ۵

بفرمود بفر و خستندش بسیم کہ رحم آمدش بر غریب و یتیم

تقدیر کلام چنین است بفروختن آن نگین گراں بہار را بفروشید
ایشان آن نگین را بفروختند یعنی مفعول فرمود محذوف است مثال حذف
شرط سعدی گوید

مگر ملائکہ بر آسمان و گرنہ بشر بحسن صورت او زمین نخواہد بود
تقدیر کلام چنین است - مگر ملائکہ بر آسمان بحسن صورت او باشند و
اگر ملائکہ بر آسمان بحسن صورت او نہ باشند بشر بحسن صورت او در زمین نخواہد
بود - این شعر خیالکہ مثال حذف شرط است مثال حذف غیر شرط ہم می تواند
بودن - مثال حذف جزا سعدی گوید

شب چو عقد نماز بر بندم چه خورد با داد فرزندم
جزا محذوف است و تقدیر کلام این است کہ چو شب عقد نماز بر بندم
این خطرہ بدلم خطور نہ کند و گاہے جزا را حذف کنند و چیزے دیگر بجایش
نهند - سعدی گوید -

ناسزاے را چو بینی بختیار عاقلان تسلیم کردند اختیار
تقدیر کلام این است چو ناسزاے را بختیار بتی تسلیم شود علت
جزا و مصرع ثانی قائم مقام جزا ساخته و این قبیل است شعر ملائکہ نعمت

مرا خود عرصہ اندیشہ تنگ است ترا اگر با قضا یار از جنگ است

تقدیر کلام این است اگر ترا با قضا یا رانے جنگ است برو با قضا
جنگ کن و مصرع اول قائم مقام جزا است مفہوش اینکه من با قضا یا رانے
جنگ ندارم گاہے جزو جزا را حذف کنند۔ سعدی گوید ے

تنے چند برگفت او مجتمع چو عالم نباشی کم از مستمع
یعنی کم از مستمع مباش مثال حذف مسند الیہ انوری گوید ے
گر دل و دست بحر و کاں باشد دل و دست خدا نکال باشد
شاہ سنجہ کہ کمترین خدش در جہاں پادشاہ نشاں باشد
یعنی آں خدا یگاں شاہ سنجہ است۔ مثال حذف مسند سعدی گوید ے
اے دل عثمان بدام تو صید مابہ مشغول تو با عمر و وزید
تقدیرش اینکه مابہ مشغول بہتیم و تو با عمر و وزید مشغول ہستی۔ اما جزو مسند کہ
چار و مجرور است مذکور است و مثال حذف مسند تمام چنانکہ در جواب شخصے کہ
از تو پرسد "ترا کہ زد" گوی "زید" یعنی زید زد مثال حذف موصوف۔ سعدی
گوید۔ ے

دل آراے کہ داری دل درویند دگر چشم از ہمہ عالم فرو بند
یعنی معشوق دل آرام وہم او گوید ے
یکے پسید ز اں گم کردہ فرزند کہ اے روشن گہر پیر خروند
یعنی از آں پیرے گم کردہ فرزند۔

۵

وہم عطار گوید۔

یکے پسید زان شوریدہ ایام کہ توچہ دوست داری گفت شنام
 ہر آں چیزے کہ دیگرے دہندم بجز و شنام منت مے نہندم
 یعنی از آں شخص شوریدہ ایام و حکیم ناصر خسرو گوید ۵

کنارہ کند زو خر و مند ہر دم

نگیرد بجز جاہل اندر کنارش

یعنی مروخر و مند و مرد جاہل مثال حذف صفت سعدی در گلستاں گوید
 ”شنیدہ ام کہ شتران را بسخرہ بگیرند“ اے شتران قوی و توانا را بچہ مقرر است
 کہ بجز شتران قوی الجثہ را بسخرہ نے گزند وہم در محاورہ گویند ”مردے بایتا ایں
 ہم را از پیش برد“ یعنی مروبلند ہمت مثال حذف مضاف سعدی گوید ۵
 چوپاگان شیراز خاکی نہاد ندیدم کہ رحمت بر آں خاک باد

یعنی اہل خاک۔ اما مثال حذف جملہ و ایں بالعموم میان دو جملہ برائے
 ربط واقع مے شود۔ قدسی گوید ۵

بگفت یار کہ در عشق من گواہم کیست

خبر اشک سرخ و رخ زرد من گواہم نیست

جملہ بگفتم یا جواب دادم محذوف است۔

و اطناب را غرض ملحوظ مے باشد و آں ایضاح بعد الا بہام است

چنانکہ مولف گوید در مناجات ۵

منور کن حریم سینہ ام را مجلی کن ز زنگ آئینہ ام را
ظاہر است کہ تجلیہ از زنگ مخصوص بچیز زنگ آلود است پس
ذکر آئینہ بمنزلہ تفسیر چیز زنگ آلود واقع شدہ و از قبیل ایضاح بعد الاہام است
ذکر دو چیز در عجز کلام و تفسیر آن ہر دو بدو اسم کہ یکے برو دیگرے معطوف باشد
الوری گوید۔ ۵

جاندارے کہ خورشید است سایہ یکے شاہنشہی و یکدہ ای
خورشید و سایہ دو اسم است مبہم۔ و در مصرع ثانی تفسیر ہر دو ایراد
کردہ یعنی مدوح خورشید شاہنشہی و سایہ ای است و این را در اصطلاح
تشیع خوانند۔

و از قبیل ایضاح بعد الاہام است تخصیص بعد تعمیم تا مخاطب را از
مزیّت خاص بر عام آگاہ سازند۔ بعدی گوید ۵

چو افردگر راست پرسی ولی است کرم پیشہ شاہ مرواں علی است
چو افرد بمنزلہ اسم محسّس است کہ امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ ازہ حلقہ

۵ در عربی بجائے دو اسم اسم مثنوی آوردہ اند اما در زبان پارسی تشبیہ نمے باشد و اسم مثنوی در عربی
دو فرد از یک نوع نمے باشد بنا برین ما بجائے این نوع اسم دو اسم مختلف النوع ذکر کردیم۔ ۱۱ منہ

افراد آں فروے است - اما چوں اون پروازش عید بند پرواز ان فضائے
کرم و گیراں نیست مجدد و آید کرش اہتمام نمود و گاہے بگاہے بر رویہ تاکید معنی
اظہاب حاصل آید -

چنانکہ دریں رباعی

باز آے باز آے ہر چہ ہستی باز آے
گر کا فرو گہ و بُت پرستی باز آے
ایں در گہ مادر گہ نومیدی نیست
صد بار اگر تو بہ شکستی باز آے

و گاہے بہ ایغال و آں ختم کردن بیت است بر چیزیکہ مفید نکتہ باشد
اگرچہ معنی بیت بدون آں اتمام یابد و آں نکتہ گاہے تحقیق تشبیہ باشد
نظامی گوید -

مذروان رومی و زافان رنگ شدہ سینہ باز یعنی دو رنگ
لفظ یعنی دو رنگ تحقیق مفہوم تشبیہ مے کند و اگرچہ در اتمام معنی بہت
داخل ندارد و گاہے زیادت مبالغہ - سعدی گوید -

آنکہ نبات عارضش آب حیات میخورد در شکرش نگاہ کند ہر کہ نبات میخورد
لب نازنین را با شکر تشبیہ دادہ وجہ شبہ میل خاطر است کہ لازم حلاوت
است مہر غیب خاطر بودن حلاوت برائے آنکس کہ نبات میخورد و حلاوت لب

نازنین را برو جبر کمال ثابت مے کند و بعضے گویند کہ اینحال مختص بہ شعر نیست
بل عام است و ز شعر ہم استعمال مے کنند۔ چنانکہ گوئی ”پند پدر را گوش
دار پدرت در مصلحت تو بجاں مے کوشد“ پدر را بر سپر شفقت طبعی است اما
عجز کلام مشکل بر تحریف سپر است۔ تا پند پدر را بسمع قبول اضغانماید۔ وہ
تذیل و آن ایراد جملہ البیت بعد جملہ کہ متضمن معنی جملہ اولی باشد و گاہے جملہ

ثانیہ را بطریق ضرب المثل با جملہ اولی ضم کنند۔ یعنیما گوید ۵

گفتم صنما بزلف مشکیں   دل بروی علی گواہست
گفتا دل غویش را نگاہ دارو   وز دے نگرنتہ پادشاہست

مصرع چہارم چنانکہ مے بینی بر پیل ارسال المثل ایراد یافتہ و گاہے
اظناب بہ تکمیل دست دہد و ایں در کلامے تجویز کنند کہ موہم خلاف مقصود باشد

و بدفع ایہام چیزے با کلام انضمام یا بدعری گوید ۵

آمد آشفنتہ بخوابم شبے آں مایہ ناز

بروش مہر فزاو بہ نگہ صبر گداز

لفظ آشفنتہ در ترکیب نحوی حال است از فاعل آمد و چوں گمان آں

بود کہ سامع را از آشفنگی نازنین و ہی ناشی گرد کہ با عاشق سرگرائی خواہ
نمود در مصرع ثانی ایں دہم را مرفع ساخت و گفت کہ با آں آشفنگی دہا
معتوقانہ اول از دست عاشق مے ربود و او را بے خود مے ساخت

وگا ہے بہ متمیم و آل عبارت است از ایراد فضلہ در کلامی کہ موہم
خلاف مقصود نباشد۔

و غرض از آن نکتہ باشد۔ سعدی گوید ۵
شکم تا بہ نانش دریدند مشک
ترکیب جملہ چنین است کہ شکم تا بہ نانش دریدند ضمیر شین فضلہ
است و غرض از آن مبالغہ است۔

وگا ہے بہ اعتراض و آل عبارت است از ایراد چیزے در اثبات کلام
یا میان دو کلام متصل بچینی کہ جزو جملہ تواند بود و غرض از آن سوائے دفع ایہام
نکتہ دیگر باشد۔ حافظ گوید ۵

بدم گفתי و غرسندم عفاک اللہ نگفתי
جواب تلخ مے زید لب لعل شکر خارا
جملہ عفاک اللہ جملہ معترضہ است و نکتہ مقصودہ دعا بر وجهی کہ موجب
انجذاب خاطر نازنین افتد۔ ہم انوری گوید ۵

آسمان در شتی عمرم کند وایم دوکار   گاوشادی بادبانی گاہ اندوہ لنگری
کز بخندم و آل پس از عمریت گوید زہر خند   وریگیرم و آل بہر روزے است گوید خونگری
جملہ آل پس از عمرے است و جملہ آل بہر روزے است ہر دو بسبیل
اعتراض واقع شدہ کہ موجب از یاد بلاغت کلام است و تفضیش و علم بدیع

بهره‌میں

علم بیان

وآں علمے است مشتمل بر قواعد معلومہ کہ بدان معرفت ایراد معنی واحد بطریق مختلفہ در موضوع دلالت حاصل آید - به نحویکہ بعض از بعض دیگر واضح و از بعض دیگر واضح باشد و دلالت بر سه قسم است -

اول آنکہ مراد از لفظ دلالت بر تمام معنی موضوع لہ باشد چوں دلالت انسان بر حیوان ناطق و ایس را دلالت وضعی گویند -

دوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر جزو معنی موضوع لہ باشد چوں دلالت انسان بر حیوان کہ جزو سے است از حقیقت انسان و ایس را دلالت تقصیمی خوانند -

سوم آنکہ مراد از لفظ دلالت بر امرے باشد کہ خارج از حقیقت معنی موضوع لہ و لازم آن است - چوں دلالت انسان بر غناحک کہ خارج از

حقیقت انسان و لازم آن است - قسم اول را دلالت مطابقی و دوم و سوم را دلالت عقلی خوانند -

و چون این قدر بدانستی بدانکه ایراد معنی واحد بر طرق مختلفه بدلالت عقلی متصور است نه بدلالت مطابقی - چه مطابق در وضوح و خفا و ابرج متعدده ندارد - بل آل را همین یک طریق پیش نیست - زیرا که سامع اگر از معنی شیر که درنده مخصوص است آگاه باشد وضوح و خفای و دلالت معنی ندارد و اگر آگاه نیست نیز همین صورت دارد - نعم این وضوح و خفا در صورت دلالت عقلی بلا ریب متصور است - چه میتوان که شئی واحد لازم متعدده داشته باشد و دلالت او بر بعضی از آنها واضح و بر بعضی دیگر خفی باشد و مینای علم بیان همین دلالت عقلی است و بس -

و چون از لفظ لازم معنی آل مراد باشد - درین صورت دو امر متصور است یکی آنکه اگر قرینه بر عدم اراده موضوع له در آل جا قائم باشد - آل ا مجاز گویند - چنانکه گوئی "شیرے دیدم که تیرے انداخت دریں جا تیر انداختن قرینه ایست که متکلم از لفظ شیر مراد شجاع اراده کرد - و اگر قرینه مذکور نه باشد و اراده هر دو معنی یعنی لازم و ملزوم در آل جا جایز باشد آل را کنایه خوانند چنانکه گویند آتش دیکدان فلاں کس نے میرا یعنی بسیار مہاں نواز است و نسبت مجاز یا کنایه -

نسبت مفرد است بامرکب و در مجاز ناگزیر است کہ در معنی مضموع لہ
یعنی معنی حقیقی و معنی مجازی علاقہ یافتہ شود۔ پس اگر علاقہ تشبیہ است آل را
استعارہ خوانند چنانکہ در مثال مجاز گذشت۔ و اگر ما سوائے تشبیہ علاقہ
دیگر است چنانکہ در جائے خود شرح داده خواهد شد انشا اللہ تعالیٰ آل را
مجاز مرسل نامند چنانکہ گویند فلان را بر تو دوستی نیست و فلان در دوستی
توبیائے ندارد۔

ازیں جادانستہ باشی کہ مسائل علم بیان در چار چیز انحصار دارد یعنی
تشبیہ و استعارہ و مجاز مرسل و کنایہ۔

تشبیہ

و آل صفت چیز نیست بہ چیزے کہ مقارب و مشاکل آل باشد از یک
جہت مخصوصہ یا از جہات متعددہ نہ از جمیع جہات اول را مشبہ گویند و ثانی
را مشبہ بہ و ایں ہر دو را طرفین تشبیہ گویند و جہت یا جہات متعددہ را کہ ہر دو
در آل مشارک باشند وجہ شبہ گویند و حرف تشبیہ را کہ واسطۂ اظہار مماثلت
آل یکے با دیگرے باشد اداتہ تشبیہ گویند ازیں کہ گفتیم معلوم شد کہ برائے
تحقیق تشبیہ چار چیز ضروری است۔ مشبہ و مشبہ بہ و وجہ شبہ و اداتہ تشبیہ

وایں چہار را ارکان تشبیہ گویند وایں مقام داعی است بر بیان چند چیز
و ماہر یک را بحولہ تعالیٰ شرح میدہیم -

مشبہ و تشبیہ

باید دانست کہ طرفین تشبیہ یا مدرک بہ یکے از حواس خمسہ ظاہری باشند
یا مدرک بہ عقل - اما آنچہ مدرک بہ حواس است از مبصرات - چنانکہ اسدی
طوسی گوید

غدارے چو گل خاطر افروز دید فروز ندجیل صبح نوروز دید

و از مسموعات چنانکہ خاقانی گوید

گاہ چو حال عاشقان صبح کند تلونے گاہ چو خلی دلبراں مرغ کند نواگری

و از مسمومات چنانکہ ہجو گوید

زاں منے گلگوں کہ بید سوختہ پرورد بوئے گل مشک بید غام برآمد

و از مذوقات سعدی گوید

شکل امرود تو گوئی کہ شیرینی و لطف کوزہ چند نبات است معلق بہ بار

و از مسموات چنانکہ خاقانی گوید

برچوں نپد لیک و شش گوئے پلاس من بر پلاس صبر کنم از پند او

باید دانست کہ نوع از حیات آن است کہ اجزائے آن را خیال
ترکیب دهد و اگر چه مرکب در خارج وجود نداشته باشد چنانکہ عنصری گوید
صبح را بنگر پس پرویں بدان ماند و دست
کز پس سہیں تذر وے بسدیں غنقاے
سہیں تذر وے بسدیں غنقا اگر چه در خارج وجود ندارد اما اجزائے آنش و تفریق
در خارج موجود است۔

اما طیفین عقلی آن است کہ عقل ادراک آن نماید نہ حسن چنانکہ حکیم گوید
مردگی جہل و زندگی دین است ہر چه گفتند مغز آن ایلی است
جہل و دین مشبہ و مردگی و زندگی مشبہ بہ واقع شدہ و اینہا ہمہ مدرک عقل
مے شود نہ بہ حس و آنچه ادراک آن تعلق بوجدان دارد مثل لذت و الم و جوع
و شبع و غیر ذلک از قسم عقلی است و آنچه را دہم صورت میدہد نیز از نوع عقلی مے
شمارند و فرق میان وہی و خیالی آن است کہ خیال آنچه از حس مشترک اقتباس
مے کند قوت تمثیل آن را ترکیب و بدل علم یا قوت تذر و بسیں کہ مذکور شد دہم از حس مشترک اقتباس
نمے کند بل از پیش خود اختراع صور مے نماید و تمثیل آن را ترکیب مے بخشد
مثل تصور انسانے کہ وہ سر داشته باشد و بالجمہ و ہم چیز ہائے ناویدہ است
صور مے پوشاند۔ و خیال آنچه از حس مشترک اقتباس نمودہ ہماں دارد۔ پس
دہم بر چیز ہائے غائب حاکم است بخلاف خیال کہ آن از مدرکات حسی

تجاوز نمی نماید -

و می تواند بود که یکی از طرفین حسی باشد و دیگری عقلی مانند تشبیه عدل به میزان و تشبیه عطر به خلق کریم - و حاصل محبت آن است که طرفین تشبیه چهار صورت دارد - یکی آنکه هر دو حسی باشند - دوم آنکه هر دو عقلی باشند - سوم آنکه مشبه حسی و مشبه بر عقلی باشد و چهارم بالعکس -

وجه شبه

وجه شبه چنانکه مذکور شد عبارت است از معنی که طرفین تشبیه در آن اشتراک داشته باشند و آن گاهی واحد باشد یا متعدد و متعدد دیا و حکم واحد است بسبب آنکه یک حقیقت از چند چیز ترکیب یافته و یا در حکم واحد نیست -

اما وجه شبه واحد حسی است یا عقلی - و در حسی لازم است که طرفین نیز حسی باشند و ما خود از عقلی غیر عقلی نخواهد بود و در وجه شبه عقلی لازم نیست که طرفین نیز عقلی باشند بجهت آنکه عقل ادراک محسوسات کردن می تواند و حس ادراک معقولات عاجز است و به همین معنی اشارت کرده اند علمائے بلاغت -

التشبيه بالوجه العقلي اعم من التشبيه بالوجه الحسي *

یعنی تشبیه که در آن وجه شبه عقلی باشد عام تر است از تشبیه که وجه شبه در آن حسی باشد زیرا که وجه شبه عقلی از طرفین حسی باشد یا عقلی اخذ تواند شد بر خلاف وجه حسی که جز از طرفین حسی مأخوذ نباشد -

اما وجه شبه متعدد که در حکم واحد باشد و آن را وجه شبه مرکب نیز خوانند عبارت از هئیت است معین مرکب از چند چیز - و این نیز حسی باشد یا عقلی - و حسی را چند اقسام است اول آنکه طرفین حسی باشند - و وجه شبه مرکب حسی چنانکه ابوالفرج گوید -

ه

باره در زیر زال چوبک چرخ چتر بر فرق سر چرخسار من ماه
وجه شبه در تشبیه اسب با آسمان عظمت و جسامت و سرعت سیر است
و در تشبیه چتر به خرمن ماه استدارت و درخشندگی - و این همه از محسوسات است
دوم آنکه هر سه مرکب حسی باشند - چنانکه خاقانی گوید

ه

کونی شررے که هبت ز انگشت زنگی به هوا سنان بر انداخت
وجه شبه درین تشبیه هئیت است که از پیرین چیزے سرخ و درخشان
که به سرعت تمام از چیزے سیاه برآمده به هوا حرکت نماید تا محیل شود نه آنکه تشبیه
شرر با سنان و تشبیه زغال به زنگی جدا گانه بطریق استقلال مقصود است -
سوم آنکه مشبه مفرد حسی و مشبه به دو وجه شبه مرکب حسی باشند - عبد الواسع
گوید -

ه

زلفین آتویرے است برآینختہ از علاج
 رخسار تو شیرے است برآینختہ بائل
 مقصود دریں تشبیہ رخسار است با شیرے کہ با شراب آمینختہ باشد
 و وجہ شبہ امتزاج سرخی با سپیدی است۔

چہارم آنکہ مشبہ بہ مفرد و مشبہ و وجہ شبہ مرکب باشد۔ خاقانی گوید
 چل ریم آہن بزخم آہن صد چشمہ کند چشم دشمن
 مشبہ دریں جا صد چشمہ نمودن چشم دشمن بزخم سنان است و مشبہ بہ
 ریم آہن۔ و اول مرکب و ثانی مفرد است و وجہ شبہ ہیئتہ است کہ شکل خانہ
 زنبور باشد۔

اما وجہ شبہ مرکب عقلی چنانکہ انوری گوید
 در جہانی و از جہاں بیشی ہمچو معنی کہ در بیاں باشد
 وجہ شبہ دریں شعر راجع بودن مخاطب است بر محیط۔
 اما وجہ شبہ متعدد چنان است کہ چند چیز را وجہ شبہ سازند و ہر یک از
 آن بنفس خود مستقل و مقصود بود بخلاف مرکب کہ در آن جا از مجموع یک
 ہیئت مقصود باشد و وجہ شبہ متعدد از سہ قسم بیرون نیست۔ اول آنکہ ہمہ
 اجزائے وجہ شبہ حسی باشد۔ چنانکہ دریں شعر حافظ
 آفتاب است ماہ بادہ و جام در میان مہ آفتاب بیار

و جب شبہ در تشبیہ بادہ و جام با آفتاب و ماه در خشدگی و استدارت
و گردش است -
دوم آنکہ ہمہ اجزائش عقلی باشند و قسم سوم آنکہ بعضی حسی باشند و بعضی عقلی

غرض تشبیہ

غرض تشبیہ اکثر راجع بہ شبہ می گردد و آن بر چند اقسام است اول آنکہ
غرض از تشبیہ بیان امکان وجود مشبہ باشد در جائیکہ اودعائے امتناعش نیز امکان
دارد - بدرالدین فارسی در وصف شمشیر گوید ۵
مار را مانی کہ بر تو قطہائے گوہر است   وین عجیب کہ ز پوست ہر ساعت بول آئی چو آب
حافظ عمری دستہ بی وفا مانند عمر   دشمن جانی و جان آسای ہمہ آئی بکار
در ہائے معرکہ چو آب بر و برقی در صفت   گر بگویم ہی ابرسانی در بخت ہی برق دار
مقام استشہا و شہر ثالث است کہ در آن شمشیر را با ابر و برق تشبیہ
دادہ و امکان وجود مشبہ را در مصرع ثانی بیان نمودہ - زیرا کہ گریہ ابر و خندہ
برق ہر دو را برائے اودعا کردہ -

دوم آنکہ غرض از تشبیہ بیان حال مشبہ باشد - خاقانی گوید ۵
خسرت دولت بے نوا و آنکہ در کج دہا   چشمش بدرد تو تیار باد نگاہ داشتہ

یعنی حال خصم تو که از دولت بے بهره است و رجوع به آستان تو نمی کند
چنان است که چشم او بدو باشد و چاره آل از دست داده باشد -

سوم آنکه غرض از تشبیه بیان مقدار حال مشبه باشد کمال اسمعیل گوید
مانند پنبه دانه که در پنبه تعبیه است اجرام کوهاست نهان در میان برف
غرض از تشبیه مبالغه در کثرت برف است -

چهارم آنکه غرض از تشبیه آن باشد که حالت مشبه را خاطر نشان سامع کند
حکیم سنائی گوید -

صورت ابلها چو دیگ تهی است از درون خالی و برون سیاه است
و این را اکثر بصورت تمثیل آرند -

پنجم آنکه غرض از تشبیه تزیین مشبه باشد در نظر سامع انوری گوید
به بین وقت سخن گفتن لب شیرین دندان
تو گوئی و در عمان است در لعل بدخشان

غرض از تشبیه لب و دندان معشوق به در لعل تزیین آن است -
ششم آنکه غرض از تشبیه تصحیح باشد در نظر سامع سنائی و در مجموع علمای جاه طلب
گوید -

چو کمیز شتر باز پساں رنجه دارند همچو خرگساں
هفتم آنکه غرض از تشبیه مذرت حضور مشبه باشد در ذهن - انوری گوید

۵ آتش سیال دیدستی در آب منجمد

گزیدستی بخواه از ساقیانش ساغرے

حضور صورت آتش سیال در آب منجمد عاذاً ممتنع است -

دریں اقسام که شعر دوم غرض تشبیه راجع به مشبه باشد گویم مشبه به این دو نوع است -
اول آنکه چیزی را که در وجه مشبه ناقص باشد مشبه به قرار دهند تا ادعای کمال

اورا وجه بدست افتد - چنانکه حکیم ازرقی گفته - رباعی ۵

آتش به سنان دیوبندت ماند پیچیدن افنی به کمندت ماند

اندیشه بر فتن سمنندت ماند خورشید به همت بلندت ماند

دریں رباعی سنان و کمند و سمنند و همت را مشبه به ساخته و غرض ازین

اثبات کمال این هر چهار است -

دوم آنکه چیزی را که اهتمام مزید به شان او داشته باشد - مشبه به

سازند - جانی گوید ۵

بس که در جان نگار چشمم بیدارم تویی هر چه پیدایم شود از دور نیدارم تویی

بدانکه مشبه به بالعموم در وجه مشبه کامل می باشد - اما چوں طرفین

مساوی باشد آن را تشبیه خوانند بل تشابه گویند -

چنانکه دریں شعر ۵

یا شراب است اینک میریزم چشم یا سرشک است اینک ارم در قبح

تقسیم تشبیہ بہ عنبار طوفین

وآں برخیز قسم است -

اول آنکہ طرفین مفرد و غیر مقید باشند چنانکہ تشبیہ رخسار با گل و تشبیہ علم

بہ نور -

دوم آنکہ ہر دو مفرد مقید باشند - چنانکہ تشبیہ سعی بے سود بہ آہن سر و کوفت

یا بہ نقش روئے آب -

سوم آنکہ یکے مفرد مقید و یکے مفرد غیر مقید باشد - انوری گوید ۵

رخسارہ چو گلستان خداں زلفین چو زنگیان لایع

چہارم آنکہ ہر دو مرکب باشند و معنی مرکب بودن طرفین آن است کہ

ہر یک ہیئت باشند از چند چیز فراہم آمدہ - چنانکہ خاقانی گوید ۵

دیدہ باشی عکس رشید آتش انگیز از بلوہ از بلوریں جام عکس مے ہماں گنجیہ

پنجم آنکہ یکے مفرد و یکے مرکب باشد - چنانکہ ہمو گوید ۵

بلبلہ چوں یکب خوں گرفتہ بمقتار کز و ہنش نالہ حمام بر آید

ششم آنکہ ہر دو متعدد باشند و ایں دو صورت دارد - ملفوف مفرد

ملفوف آن است کہ اول چند مشبہ را ذکر کنند و باز چند مشبہ بہ اعمد الوہ

گوید۔

تفاوت زلف شکفته رخ و زیبا قداو مشک او گل سوری سرچمن است
و مفروق آن است کہ یک مشبہ بایک مشبہ بہ ذکر کنند و باز یکے دیگر در
مقابل او کمال اسمعیل گوید ۵ رباعی

رویت دریاے حسن لعلت جان زلفت عنبر صدف ہن در دندان
ابر و کشتی و چین پیشانی موج گرو آب غنغب و چیمت طوقاں
ہفتقم آنکہ یکے واحد و یکے متعدد باشد پس اگر مشبہ واحد و مشبہ بہ متعدد
بود آں را تشبیہ جمع خوانند۔ و اگر بالعکس باشد تشبیہ تسویہ مثال اول حامی
گوید۔ ۵

عارض است این با قمر یا لاله حمراست یا شعاع شمس یا آئینہ دلہا است این
و مثال دوم ۵

روئے قیُب حال منج ار و زلف یار این ہر سہ تیرہ چوں شب تار یک بے قار

تقسیم تشبیہ باعتبار وجہ تشبیہ

و این بر چند نوع است نوع اول آنکہ تشبیہ بطریق تمثیل آند و آں تشبیہ
است کہ وجہ شبہ در آں از چند چیز مترشح باشد تفصیل این در جائے دیگر مذکور

شده و آنچه درین مقام ناگزیر است از دانستن آن آن است که صاحب سرار
 البلاغت گفته که وجه شبه در تشبیه تمثیل باید عقلی باشد نه حسی و آنچه در آن وجه شبه
 حسی باشد آن را تشبیه متضمن تمثیل گویند و از عبارت صاحب مفتاح و مطول
 چنان بوضوح می پیوندد که وجه شبه در تشبیه تمثیل حسی و عقلی بر هر دو طریق
 آید. بنا برین بقول صاحب سرار البلاغت درین شعر حکیم سنائی ۵
 زان زو خصم او فزوں تر بود که خرد را امام حیدر بود
 مرد را چون ز پس بود غور شید سایه پیشی بر و کستد جاوید
 وجه شبه بهیت شخصی است که نور از پس و ظلمت در پیشا پیش او بود و این
 مرکب منزع از چند چیز و از حیاتی است تشبیه تمثیل نخواهد بود. بل تشبیه
 متضمن تمثیل است و بقول صاحب مفتاح و مطول تشبیه تمثیل است و درین
 دو شعر نظامی ۵

نظر کردم ز روی تجریت هست خوشی های جهاں چون غار ش دست
 که اول دست آغازش خوش افتد پاخودست در دست آتش افتد
 وجه شبه امری است که آغازش مرغوب و انجامش ناگوار باشد. و این
 مفهوم امر عقلی است پس اطلاق تشبیه تمثیل بر آن بر هر دو قول صحیح باشد.

نوع دوم غیر تمثیل و آن تشبیه است که وجه شبه در آن مرکب از چند چیز
 نباشد بلکه واحد بود یا متحد و مانند آن در بحث وجه شبه سابقاً مذکور شد.

نوع سوم تشبیہ محل و آل تشبیہ است کہ وجہ شبہ در آل مذکور نہ بود۔ و
دریں صورت وجہ شبہ گاہے باشد کہ ظاہر بود بر ہمہ کس چوں تشبیہ شجاع یا شیر
و گاہے خفی کہ غیر از خواص آل را در نیابند۔ خاقانی گوید ۵
بے نفع دولت و سرسامی است عالم کہ فتنہ ہرزائش بحر ان تازہ بینی
وجہ شبہ در تشبیہ عالم بہ سرسامی احتمال و برہم زدگی اوضاع است و
ایں در باوی النظر بر ہر کس ظاہر نیست و در تشبیہ محل گاہے باشد کہ وصف یا صیغ
یک از طرفین مذکور نشود۔ خاقانی گوید ۵

از عارض و رمے و زلف داری طاؤس و بہشت و مار باہم
و گاہے وصف طرفین را ذکر کنند۔ رودکی گوید ۵
چاکر انت بگم رزم چو خیاطا شد گرچہ خیاط نینداے ملک کشور گیر
یہ گز نیزہ تہ نہضم تو مے پیمایند کہ پیر نہ بہ شمشیر و بد و زند بہ تیر
لفظ گز و پیمودن و بریدن و دوختن وصف ملائم مشبہ بہ است و نیزہ و
شمشیر و تبر ملائم مشبہ و گاہے وصف مشبہ تنہا ذکر کنند عبدالواسع جیلی گوید ۵
خمیدہ قامت و رخ پر سر شکم دل پر نار
ز جو رگر دوں بد خواہ تو چو گردوں با و
و گاہے وصف مشبہ بہ تنہا حکیم سنائی گوید ۵
امتنانش چو قطرہ یار اں کاؤل و آخرش بود چو میاں

چهارم تشبیه مفصل - و آن تشبیه است که وجه شبه در آن ذکر کنند
 سلمان ساوجی گوید

۵

نغزو خرد ز لعل تو چو از شراب یا لاله زو و لم ز چشم تو چو از خمار و ست
 وجه شبه نغزیدن و لرزیدن است -

پنجم تشبیه قریب بمبتدل و سبب قرب و ابتدال چند چیز است آنکه
 وجه شبه واحد باشد یا آنکه مشبه به نسبت قریبه یا مشبه داشته باشد مثلاً تشبیه
 کنار با سید یا آنکه مشبه به اکثر در ذهن حاضر شود -

ششم تشبیه بعید غریب - و اسباب بُعد و غرابت چند چیز باشد یکی
 آنکه وجه شبه متعدد یا مرکب از چند چیز بود - دیگر آنکه مشبه به را با مشبه نسبت
 بعید باشد - چنانکه مختاری گوید

۵

ابر سیاه و برف سفید زمین سبز طوطی همه پدید شد از بیضه غراب
 ابر و برف را باراغ و بیضه مناسبتی نیست و یا آنکه مشبه به به ندرت در ذهن
 حاضر شود به سبب آنکه از وهمیات یا از خیالیات باشد و یا آنکه وجه شبه
 مرکب عقلی باشد -

تقسیم تشبیه باعتبار غرض

و آن بر دو قسم است - مقبول و مردود - اما مقبول آن است که دفاوه غرض کامل باشد و مشبه به در وجه شبه مشهور و مستلیم بود و مردود بالعکس آن -

تقسیم باعتبار اداة تشبیه

اگر اداة تشبیه مذکور باشد آن تشبیه مرسل گویند و الا تشبیه مکرر خوانند

متنصره

بدانکه قوت و ضعف تشبیه موقوف بر حذف و ذکر ارکان تشبیه است - پس در تشبیه که اداة و وجه شبه را حذف کنند قوی باشد به نسبت تشبیه که در آن هر دو یایک ازین هر دو مذکور باشد -

صاحب کتاب المعجم گوید که تشبیه کامل آن بود که معکوس توان کرد یعنی مشبه و مشبه به را به یک دیگر تشبیه توان کرد - چنانکه شب را برOLF وOLF را به شب و لعل را به هلال و هلال را به لعل - و ناقص تر تشبیهات

آن است که دهمی بود و آن را در خارج مثلے تصور نتوان کرد چنانچه بعضے
معتقدان ننورۃ آتش را بہ دریائے پراز مشک تشبیہ کرده است و در خشدین
آتش از میان انگشت سیاه بہ موج زر سیال مانند کرده و از شعرا از زرتشتی
بدین صنعت مقلع تر بودہ است و تشبیہات نیک و بد بسیار کرده و باز مے
گوید کہ تشبیہ بر انواع است -

اول تشبیہ صریح آن است کہ بعضے از کلمات تشبیہ در مستعمل باشد چنانکہ
گویند این بچیاں است یا بداں مے ماند -

دوم تشبیہ کفایت آن است کہ خالی باشد از حرف تشبیہ -

سوم تشبیہ مشروط - آن است کہ حرف شرط در آن بکار بر بند چنانکہ

۵

بخاری گفتہ -

اگر مورے سخن گوید و گموتے رواں دارد من آن مورے سخن گویم من آن مے کہ جان دارد

چهارم تشبیہ محکوس - آن است کہ چیزے ایچیزے تشبیہ کنند بعد از ان مشبہ بہ

را بچہ باؤل تشبیہ کنند - چنانکہ عنصری گفتہ ۵

زہم ستوراں و گرد سیاه زمین ماہ و زوئے زمین روئے ماہ

روئے زمین را از تشان نعل ستوراں بیاہ تشبیہ کرده است باز روئے

ماہ را از کثرت غبار بزمن تشبیہ کرد -

پنجم تشبیہ مضمحل آن است کہ شاعر در بعضے از اوصاف خویش تشبیہ مضمحل

گرداند و مراد او از آل معنی تشبیه باشد معزی گفته است - رباعی ۵

گر نورِ مه و روشنی شمع تراست

پس کاهش و سوزش من از مهرِ تراست

گر شمعِ توئی مرا چرا باید سوخت

در ماهِ توئی مرا چرا باید کاست

و مقصود شاعر از این معانی تشبیه روئے دوست است بماه و شمع -

ششم تشبیه تسویه آن است که چیزے را در بعضی از اوصاف با چیزے

برابر و مساوی کنند - چنانکه شاعرے گفته است ۵

گفتم ز دلِ خویش دہاں سازمت لایے گفتم تاں ساخت یک نقطہ دہانے

گفتم زنِ خویش میاں سازمت دوست گفتم تاں ساخت یک موئے میاںے

دل و میانِ خویش را با موئے و نقطہ متساوی کرده است -

ہفتم تشبیه تفصیل آن است کہ بعد از تشبیه چیزے بچیزے تفصیل

مشبہ بہ بیان کند - فرخی سنجرے گفته است ۵

؟ برقد تو گوئی سروے است در میانِ قبا

بروے گفتی ما هست بر نہادہ کلاہ

چہ ماہ بود و چہ سرد و نہ ماہ بود نہ سرد

مگر نہ بندد سرد و کلاہ ندارد ماہ

وایں راجع و تفریق خوانند -

تثنیہ متشیل

باید دانست کہ انتزاع وجه شبه از ^{صفت} خالی از دو صورت تواند بود
 اول آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف است چنانکہ در تشبیہ
 کلام بخش با غسل - دریں مثال تشبیہ مستلزم تصویر حالتی است کہ آن را
 بمیل طبع تعبیر می توان کرد و ہمیں او وجه شبه قرار می دهیم کہ لازم حلاوت است
 دوم آنکہ تشبیہ برائے امرے باشد کہ راجع بنفس وصف نیست بل در
 صورت فعل بحیز مخصوص متعدی باشد کہ مستلزم حکم خاص گردد چنانکہ گوی
 فلاں نقش بر آب می کشد و آہن سرد می کو بد پیدا است کہ نقش بر چیز کے کشیدن
 عملی است کہ اصل آن در آن چیز پایدار ماند - اما این معنی در آب متصور نیست
 و چون چنین است فعل فاعل مستلزم معنی عیبت خواهد بود و ہمیں حکم خاص است
 و این معنی نہ مجرور از وجود آری مجرور فعل کشیدن مترتب گشتہ بل بہ اجتماع مجرور
 یعنی بہ تعدی فعل کشیدن بسوئے آب حاصل آمدہ چنانکہ در مثال چارپائے برو
 کتابے چڈ گذشت کہ فی الحقیقت ماخوذ است از آریہ چھل آسٹا سرا
 و برہیں طور قیاس کن در مثال آہن سرد کو فتن کہ فعل کو فتن متعدی

بچیزے مخصوص یعنی آہن است۔ واجتماع ہر دو معنی فعل عربی است
است و از ہمیں قبیل است باد و درشت یا با و بدست بودن یا روغن مالیدن
و غیر ذلک۔

از انچه کہ ذکر یافت دانستہ باشی کہ وجہ شبہ در تشبیہ تمثیل یا بدعقلی باشد
نہ صی و از یک جملہ بابتش از ان منتزع مے باشد و ہر چند کہ آن را در عقلی بود
رسوخ بیشتر بود احتیاج آن بحالات کثیرہ ہم بیشتر خواهد بود قطعہ شیخ کہ دریں باب
فیض ترافادہ بریں مدعا شاہد عدل است۔ قطعہ

گلے خوشبوئے در جام روزے رسید از دست محبوبے بستم
بدو گفتم کہ مشکى یا عبیری کہ از بوئے دل آویز تو بستم
بگفتم من گلے ناچیز بودم ولیکن مدتے با گل تشستم
جمال ہمنشین دامن اثر کرد و گر نہ من ہماں غالم کہ بستم
ایں قطعہ خیالندہ مے بینی مقصود است بر حالات کثیرہ بہ نحویکہ از اجتماع
آہنہایک کلام مربوط و مسلسل حاصل و در حصول مقصود تشبیہ ہر یک را مدخل
است کہ اگر یکے را از آہنہا ساقط کنی مقصود تشبیہ باطل گردد۔ وہم ناگزیر
است از ترتیبی کہ متکلم آن را در نظم جملات ملحوظ داشتہ۔ چہ انتزع وجہ
شبہ از ان بے اعتبار ترتیب متکلم صورت نہ بند و مشبہ دریں مثال ذات
متکلم است کہ بہ فیض صحبت مدوح بذروہ عزت مترقی گشتہ و مشبہ بہ چیزے

است حقیر و خیس یعنی گل بالکسر کہ بہ ملا بہت گل بالضم مد این ج شرف ارتقا
 یافتہ و وجہ شبہ حصول سرمایہ سعادت است مرثی حقیر و خیس را
 بواسطہ حسن تربیت شریفیہ - و این وصف مفہوم عقلی واحد است کہ از ترکیب
 و نظم جملات متعددہ بطریق لزوم انتزاع یافتہ تو ہمیش آئنگہ متکلم مے گوید کہ گلے
 سر شوے در حمام کہ محل استعمال گل مے باشد روز بے از دوستے بدستم
 افتاد از بونے خوشش مشام جان مرا چنان معطر ساخت کہ از خود رفتم گفتم
 کہ مگر این مشکل است یا عنبر بہ تحیر فرو شدم (عرف تردید متضمن معنی تحیر است)
 ناچار ہمدراں حالت بزبان حال ازوے پرسیدم کہ من در کشف کیفیت
 بوئے خوشت فرو مانده ام آخر تو خود بگو کہ این سرمایہ دل آویزی نکتہ کہ
 مشام جان مرا معطر ساخت از کجا بدست آوردہ گفت کہ من ہماں خاک
 نرزد ہستم کہ دریائے کس و ناکس پا مال نمی شوم و بیچ سرمایہ خوبی با خود دارم
 اما از فیض صحبت گل سر رشته سعادت بدست آورده ام تا امروز بدین تہ
 فائز گشتم -

مے بینی کہ اگر سلسلہ ربط و التیام این تقریر را از ہم بگسلند حصول مقصود
 متکلم کہ او مردناہل و خامل الذکر بود امروز بحسن تربیت حضرت مہر ج در
 انبائے جنس سرعزت و افتخار بر آسماں مے افرازو - امکان ندارد -
 در باب تمثیل امریکہ شائستہ این اسلوب لطیف است آن است

تمثیل کلائے باید کہ از در پیچہ گوش سامعین در آمدہ حلقہ اثر بر در نہاں خانہ
 و لما کو بد تا فائتے کہ گماں بر ند کہ کلام معجز نظام دات من الیہاں لکھرا در حق
 تشبیہ تمثیل در و ریافتہ۔ وہم باید کہ نہاد مقصود را یہ پیرایہ حشمت و شوکت
 لفظ و معنی آراستہ در نظر سبک روحان پاکیزہ منش جلوه دہد چہ بسا افتادہ
 کہ حکمائے وقت پسند معنی ارجمند را یہ تمہید قیاس منطقی و برہان عقلی بر
 مستر شدان حقیقت طلب آل قدر افادہ معانی لطیفہ نکر دہ اند کہ یک سالک ملک
 حقایق بہ اشارات تشبیہیہ پر راہ روان دادی تحقیق افادہ کردہ ہر اس معنی
 آن است کہ حقایق عقلیہ کہ فہم ناقص فطرتاں بہ ذیال آل مشک جستن نہ تواند
 بہ لباس محسوسات جلوه ادن نظر بہ تہیل تفہیم مخاطباں اقرب الی الصواب نماید چہ محل
 تجربہ و مشاہدہ جز محسوسات خارجہ چیزے دیگر نہ تواند بود و ازیں جاست کہ محسوسات
 در طبائع عامہ ناس بیش از معقولات موثر افتادہ۔ بنا بریں اسلوب تمثیل کہ در آل
 امرے معقول را بصورت محسوس دامنہ نمائند و ہر مقامے کہ استعمال یابد
 نفوس وقتے عظیم پیدا کند نظر بہ ضرورت مقام مشکہ چہ حوالہ تلم است حکیم خاتانی
 گوید

و

خمت ز دولت بے نوا و انگہ درت کردہ را
 چشمش بدرد و تو تیا برباد نکبا داشتہ
 دریں مثال وجہ شبہ بودن شخصے است بحالت احتیاج چیزے کہ اورا

ازاں گزینیت و بایں احتیاج آں رارائگان از دست داده باشد - و ہم
او گوید در مقام ہجو حسا و پر فساد ۵

نشاند بر داندہ جز باندہ   نشاند کوفت آہن جند باہن
مصرع ثانی چنانکہ دانی مشتمل است بر تشبیہ تمثیل -
وسعدی در مقام تربیت اطفال گوید ۵

ہر کہ در خردیش ادب نکنند   در بزرگی فلاح ازو برخاست
چوب تر را چنانکہ خواہی ہرچ   نشود خشک خبر با تش است
و چہ شبہ از اں ظاہر تر است کہ محتاج تفصیل باشد - غنی کشمیری گوید
بر تو اضعفائے دشمن تکیہ کردن ابلہی است ۵

پائے بوس سیل از پا انگند دیوار را
و مرزا صاحب اسقطاقا از ایران زمین بہ نواب جعفر خان دستور عظم
حضرت خلدیگان مے لوسید ۵

دور دستاں بہ احساں یاد کردن بہت بہت
ور نہ ہر نخلے بیائے خود خرمے انگند
نواب ممدوح پنخیزا اشرفی در وجہ صلہ ایں شعر بہ میرزا ارسال داشت
نظامی در حسرت ایام جوانی و تگوبہش پیری و ناتوانی مے گوید ۵
چو باد خزانہ در افتد بہ باغ   زمانہ وہد جائے بکبل بہ زاغ

بالجملہ درامثلہ مسطورہ بتابل تمام باید نگریستن کہ چه طور اسلوب پیش
در مواضع مختلفہ معنی مقصود را از جائے بجائے میکشد۔ و عارض شاہد معنی
بغاۃ استعجاب مے آراید و الحق کہ بدیں اسلوب لطیف کہ معنی سحر حلال
ہمیں ست لہائے شنوندگان را بہر جانب کہ خواہند میل و ہند۔

دریں مقام نکتہ ایست تشکوف کہ جز فصاحت بلاغت شعار و دیگران را
بر آن دست رس نیست ما در ضمن مثالے برآں آگاہ مے سازیم۔ سعدی
گوید۔

قرار در کف آزادگان نگیرد مال نہ صبر در دل عاشق نہ آب در غریب
دریں شعر مصرع اول از وجہ و شبہ خبر مے دہد و در مصرع ثانی برائے
یک شبہ و دو شبہ بہ ذکر کردہ۔ توجیہ کلام آن است کہ مال در کف آزادگان
قرار نہ گیر و چنانکہ صبر در دل عاشق و آب در غریب۔ اما مے بینی کہ مستحکم سنی
کلام در تبلیغ معنی مقصود چگونہ اعجاز بدیع بنیابکار بردہ یعنی ادآہ تشبیہ بہ نجوے
ساقط کردہ کہ سامع را مطلقا نشانہ از ایہام تشبیہ بخاطر خطور نہ کند۔ و ہر
سہ چیز یعنی مال و صبر و آب را بوصف عدم قرار بہ یک جہت متصف نمودہ
تا یکے را از دیگرے بدیں وصف امتیاز نتواں کردن و اگر در مصرع
ثانی مے گفت چو صبر در دل عاشق چو آب در غریب کلام از حیث بلاغت ^{خارج}
مے افتاد و ایں اسلوب در ادائے معنی مقصود موثر تر افتد۔ بخلاف اسلوبے

که بر ذکر اداة تشبیه مشتمل باشد چه درین صورت مبالغه را در اداسے معنی مقصود
و غلے زائد نباشد چنانکه هم او گوید ۵

و دیده اهل طمع به نعمت دنیا   پر نشود همچنانکه چاه به شبنم
درین شعر جمله همچنانکه چاه به شبنم   پر نشود بر سبیل تمثیل بجائے مشبه ذکر
یافته لکن ذکر اداة تشبیه معنی مقصود را از مقام مبالغه در وصف بازداشت
و هم پوشیده ماند که در عمل اسلوب تمثیل باید که میان مثل و مثل له در
اکثر امور جزئیة متعلقه هر دو تطابق کلی باشد و هر چند که این تطابق زاید باشد
تشبیه تمثیل را در افاده معنی مقصود قدسے راسخ باشد چنانکه در مثال سابق
مشبه یعنی مثل له و دیده اهل طمع واقع شده لیکن نه مجرد و دیده اهل طمع بل از آن
جهت که به نعمت دنیا پرنه شود و همچنین مشبه به یعنی مثل که چاه است از آن
جهت مأخوذ است که به شبنم پرنه گردد و میان مثل و مثل له هر دو تطابق
متحقق است - توجیهش آنکه گدایان طامع حبه حبه و قراضه قراضه زر و سیم
بگدیه گرد می آرند - و با این ناواشنی آتش حرص و طمع ایشان می میرد -
و این حالت مشابه بحالت چاه است که کسے نخواهد آن را بقطره قطره
شبنم پر آب کند - و این امر عادتاً امکان ندارد -

در بیان تشبیه اصیل از اصول علم بیان بیشتر ازیں ذکر یافته که هر
چند در طرفین تشبیه تبعاً نوعی و تعابیر جنسی متحقق باشد تشبیه از حیض ابتدای آن

باوج ندرت و غرابت جلوه گر می آید و اوقع فی النفس بوده موجب استحسان
 سامع می گردد زیرا که درین صورت در معنی مقصود تشبیه پدید آید که سامع را
 گمان آن می رود که چیزے از جائے ظهور یافته که اصلاً مظنّه آن نبوده و
 ہمیں معنی باعث بر استعجاب زاید می افتد - خاقانی گوید ۵

ابر از هوا بر گل چکاو ماند بزنگی و انگاں
 در کام رومی بچکاو پستان شیر انداخته
 درین شعر ابر مشبه و زنگی و ابر مشبه به و همچنین گل مشبه و رومی بچکاو
 به واقع شده و میان طرفین هر دو تشبیه تباعد نوعی و تشبیه جنسی بدرجۀ غایت
 متحقق است بدر چپاچی گوید ۵

چو درخش از سقف مینارنگ طشت زرنگار افتاد
 فلک را کاسه های نقره در دریائے قار افتاد
 درین شعر آسمان مشبه و سقف مینارنگ مشبه به همچنین آفتاب مشبه
 و طشت زرنگار مشبه به و نجوم مشبه و کاسه های نقره مشبه به و تاریکی شب مشبه
 و دریائے قار مشبه به واقع شده و تباعد و تغایر میان طرفین تشبیه بر وجه تم
 ثنابت است به نهجی که اتصال هر دو از قبیل جمع بین المتغایرین است و
 استنباط وجه شبه از هر چهار تشبیه چنان می نماید که اصل و فرع مظنّه آن
 نبوده است و ازین روے در امر تشبیه نوعی از غرابت روے داده

۵

صائب گوید۔

زہر خشمش میان خندیدن ہچو بادام تلخ و در شکر است
 متکلم دریں شعر زہر خشمش و شیرینی خندہ را در یک جا جمع نموده کیفیت
 ثالثہ پیدا کرد۔ و آل را مشبہ قرار داده و بادام تلخ و شکر را در یک جا جمع
 ساختہ کیفیت ثالثہ را مشبہ بہ تجویز نموده۔

و چو ایں قضیہ مہمہد گشت مے گوئیم کہ ہر گاہ ایں اصل مطلق تشبیہ
 از ابتدال بغرابت مے کشد در تشبیہ تمثیل کہ مبنی بر قوت تاثیر و متکفل
 توضیح مقصود تشبیہ مے باشد چہا نقشہائے معنی دل آویز کہ بر صفحہ خاطر سماع
 نخواہد بست شعر حکیم سنائی بہ تصدیق ایں مدعا شاہد عدل است ۵
 نکلند عشق نفس زندہ قبول نکلند باز موش مردہ شکار

مراد از نفس زندہ نفس امارہ است کہ علی الدوام در طلب حظوظ
 حیوانی و حصول مشتیہیات جسمانی مستغرق بودہ از لذت معانی و معارف
 محروم مے ماند و مصرع ثانی بر پیل تشبیہ تمثیل آوردہ و عشق را بابا باز بند
 پرواز و نفس زندہ را بابا موش مردہ تشبیہ دادہ و ہر چند کہ جہات زندگی و
 مردگی مختلف است اما در باوی النظر چہاں مے نماید کہ دو امر متضاد را در
 یک محل جمع نموده و ایں معنی خالی از غرابت نیست و مقصود تشبیہ تذلیل و
 تحقیر نفس امارہ است بحیثیہ کہ قابلیت عشق ندارد و چہ ذلت و حقارت

بیش ازین خواهد بود که آن را موشش دانموده و موشش را مرده قرار داده
تا بداند که موشش مرده اہلیت آن ندارد که شاہ بازاوج علمیت آن را
بصید برگیرد۔

امثال چنانکہ معلوم است در ہر قوم و در ہر زمانے مطروا رواج
داشتہ و ترقیہ شوق و مدیت قومے معیار لطافت و غرابت آن است و در
توضیح غرض مشکوک و خاطر نشان بودن آن امثال را و غلطے تمام است گوئی ایراد
مثل در کلام بلوغ حکم و دعوی دارد کہ بہ حجت و برہان آن را با ثبات سانیہ
باشند تا زیاں را امثال بسیار است و علمائے عربیت در شرح و تفسیر تاخذ
و محل استعمال آن کتب تالیف نمودہ اند۔

ایرا و مثل را در کلام محلی است کہ تعیین آن موقوف بر رائے متکلم
بلوغ است بسا باشد کہ در آغاز کلام ذکر آن کنند و ما سبق لہ امثال را بعد از
مہمہ سازند و ہم در انشاء کلام تا ما قبل را با ما بعد ربطے پیدا یزد و گاہے
باشد کہ در عجز کلام ایراد نمایند و کلام را بر آن منقطع سازند۔ اما لابد است
کہ مثل را در الفاظ واضح آن ایراد کنند و در صنف فعل و جمع و مفرد و مذکر و مثنی
آن تغییرے جایز ندارد زیرا کہ مقصد از ایراد مثل اخذ مضموم آن است خصوص
مورور را اعتبارے نہ نہند بل معنی عام را بطریق مضموم کلی اخذ نمایند۔

واضح مثل ہر دے حکیم و متبصر باید تا مضموم ماخوذ از ان شعرا و عبرتے

و حکمت باشد که نزد کافران مسلم باشد - و وضع مثل مبنی بر اصول تشبیه است
چنانکه پیشتر از آن در تشبیه تمثیل شرح داده آمد -

پیشتر در بیان تشبیه گفته ایم که طبیعت انسانی چیزی را که بعد از مشقت
و تعب بسیار بدست آر و هر آینه آن را قدر و منزلت بیش می نهد و در تمثیل
چنانکه مقرر است وجه شبه عقلی می باشد و اما میان مثل و تمثیل تطابق در
اکثر امور جزئیة قرین فهم سامع نگردد و انتزاع وجه شبه صورت نه بند و در ادراک
تطابق میان هر دو بعد از غور عمیق و فکر دقیق بدست افتد و چون ادراک تطابق
متحقق گردد ادراک وجه شبه بسهولت میسر آید تا موجب انشراح خاطر سامع
افتد و عمل فکر و رویت نظریه مواد مختلفه متفاوت و بعض نسبت به بعض دیگر
آسان و دشوار می نماید -

درین مقام اشکال است که دفع آن ضروری است - تقریر پیش
آنکه عمل فکر و رویت در لغز و تعصیب هم بکار است باید که هر دو را از باب بیان
شمارند یا آنکه هر دو منافی بلاغت اند - زیرا که از قبیل تعصیب معنوی بود و ذهن
سامع را متشوش و مختل می سازند و عمل آن برین منوال است که مراد
از فکر رویت درین مقام نه آن است که ذهن سامع را در تشوش و اختلال
اندازد و طبیعت را پراکنده سازد - بل مراد آن است که فکر و رویت بیش
از آن بکار است که در ادراک معنی ساده و معمول است و مثال صاحب

لغز و تعمیہ در احتمال مشقت و تعب کہ در عقد و حل آں روئے و در مثال
 غواصی است کہ جان عزیز را در معرض خطر انگند و مشتے از خرمهرہ بست
 آرد۔ و برستی کہ اگر در ادراک معانی لطیفہ و تھالقی شریفہ اعتیاج بہ
 مزید فکر و رویت نے افتاد فرقی میان کلام بلخ کہ بحسن نظم ترکیب یافتہ
 و میان ہرزہ سوقیاں و ذرات و ستائیاں کہ از اصوات حیوانات عجم
 اثرے پیش بردار دے نے بود مخاطب لبیب و ذکی را در سخن نہی و قیقہ سی
 کلام با مخاطب کودن و بلید مزیت و ست نے داد۔ کلام معتد را کہ وقتے
 نے نہند نہ ازان است کہ در ادراک معینش ذہن را حاجت بتامل و
 تفکر زائد در کار است بل ازان جہت کہ در راہ فہم معنی سنگ راہ
 بودہ مخاطب را از ورود بمنزل مقصود باز نہ دارد۔ گوئی بیک اندیشہ
 را در خارزارے میکشد تا بے صعوبت گامے بردارد۔ فصحا این کلام
 کلام را در میزان بلاغت بچیزے نہ سنجد۔ نظامی بآں دسترس معنی سرہ
 کہ اور اسلم داشتہ اند۔ و مثنوی سکندر نامہ بعضے از اشعار را چنان
 معتد ساختہ کہ شرح را در بیجا پیچ حیرت انداختہ و ایشان در حل آں
 بتوجہیات رکیکہ و تاویلات بارودہ پرواختہ اند۔ بلے گفتہ اند انچہ گفتہ اند
 اما بقصد نظامی پے بردہ۔ و حال کلام ملخص و فیض بر عکس کلام معتد
 است چہ ذہن سامع را بگردشیدن آں شاہراہے فراخ پیش روئے

نظر مے آید۔ و اگر جائے پہنچ و نخے در راہ افتد متکلم بہ نشان دادن منزل
علامات امارات نصب مے کند بہ نحو یکہ و بیچ گو نہ کلفتے و صعوبتے بدو
عاید نکر دو۔

و اکابر علمائے بیان گفتہ اند کہ کلام ملخص موجب سرور و انشراح
خاطر مے باشد و جا حظ کہ از ائمہ اصحاب عربیت است فصلے مستقل
در باب نظر و فکر کلام فصیح و بلیغ آورده۔ و گفتہ کہ سبع را از در یافتن
صبید و بہیمہ از حصول علف آفتد لذت نیست کہ ملوک را از ظفر بر
اعداء و علماء را از انکشاف اسرار و مہارت کتاب بعد از فکر در دیت۔

از سابق دانستہ باشی کہ ایتلاف میان دو چیز متغایر الجنس موجب
غرابت تشبیہ مے باشد اما زہار گماں نبری کہ متکلم در امر تشبیہ چیزے
را از خود بدان منضم مے سازد کہ موجب غرابت باشد و آن چیز قبل از عمل
تشبیہ در آن موجود نہ بود حاشا و کلا بل عمل متکلم بیش ازین نیست کہ دو چیز
متغایر الجنس کہ پیش از عمل تشبیہ امرے مشترک در ہر دو ثابت و قائم بود
ایتلاف مے دہد۔ و مثال متکلم مثال آن صانع نزدیک است کہ در
ساختن حلی لوازم کمال صناعت را بکار برد و آن را در خوشنما ترین
صورتے جلوه دہد آیا گماں مے بری کہ اگر در اجزائے آن علیہ اعتدالے
کہ ضروری است پیش از ترکیب در آن موجود نہ بود آن علیہ بوضع

عجیب و بہیئت غریب بعض نظارہ مے آمد؛ و یا مثالش مثال غواصے
 است کہ گوہر شاہوار از تہ بحر ز غار بچپک فرا آرد آیا غواص را بیش
 از اجرت غواصی استحقاقے زائد مے نہی جلے باید تا بہائے گوہر نتیجہ
 مشقت غواصی قرار دہد۔ خوبی گوہر در نفس گوہر است نہ در غوطہ زدن
 غواص ہمچنین حسن تشبیہ بجائے خود در فرع و اصل پیش از عمل تشبیہ
 موجود مے باشد کہ بر دیدہ کوہ باطنناں جلوہ نے دہد متکلم بلغ کہ چشم بصیرت
 بکمال معرفت حقائق روشن است آن را در مے یابد و ہمیں قدر سزاوار
 تحسین و آفرین مے گرد و والا اور را بیش از اتلاف میان فرع و اصل
 دروے تصرفے زائد نباشد۔ و مناط غرابت تشبیہ آن است کہ باشد
 اختلاف طرفین میان ہر دو شدت اتلاف رے دادہ و بس۔

تبصرہ

در مابقی ذکر یافت کہ در ہم وجہ شبہ گاہے احتیاج بزیادت
 نے افتد بل بجز و اتمل ع در ذہن مخاطب حاضر آید و گاہے در ادراک آن
 توقفے روئے دہد بنا بریں دریں مقام دو اعتبار است کہ تعہد و تحفظ آن متکلم
 بیان را خلیے سودمند مے افتد یکے آنکہ ادراک اجمالی از ادراک تفصیلی
 اسبق الی الذہن است و وجہ شبہ در نظر اول بطریق اجمال مدرک نمی

شود و در نظر ثانی بطریق تفصیل و به همین معنی اشارت است آنچه اصحاب
 عربیت گفته اند النظر الاولی جمعا و این معنی نه همی در حق حاسه
 بصر مسلم داشته اند بل نسبت بجمع حواس صحیح و معتبر است. بنابراین در ادراک
 اجمالی مستقیم متساوی الاقدام باشند و در ادراک تفصیلی هر فردی از ایشان
 چیزی جداگانه دارد و بعض را بر بعض مزیت باشد که میان ایشان تفاوت
 عظیم بود و چون این تفاوت در محسوسات خارجی باشد شائبه شبهت مشاهد
 می رود در مقولات صرفه که مجال و تقش را نهایت نیست بدرجه اتم و کل
 متحقق است و هر چند که در ادراک تفصیلی مبالغه در وقت بکار آید احتیاج
 به فکر و رویت بیشتر افتد و بدین سبب موجب توقف زائد باشد مثلاً در تشبیه
 آنکه که از چتاق بیرون آید با چشم غرض که از رگند تفصیل و خصوص احتیاج
 بتفکر مزید دارد و مراد از تفصیل آن است که اوصاف متعدده چیز را
 در یک جا ملحوظ داشته در کیفیت یگانگی باطل تمام و انگرند و بعض را
 را از بعض دیگر امتیاز دهند تا تطابق میان طرفین تشبیه وجه کمال حاصل آید
 اما بیان اعتبار دیگر آن است که حضور چیز در ذهن بر طریق دوام
 موقوف است بر دوام احساس آن بحاسه که متعلق بدان است بالعکس
 اگر آن چیز بر طریق ندرت محسوس شود حضور آن نیز در ذهن متوقف باشد و
 بعد از تامل مستحضر گردد و به همین معنی اشارت است آنچه اصحاب عربیت

گفتند اندر ما غاب عن العین فقد غاب عن القلب وبالحکمه مدار ابتدال
و غرابت تشبیه بر قلت و کثرت مشاہدہ چیزے است و ہمیں نسبت قلت
و کثرت مشاہدہ سرعت و بطور ادراک و جوشیہ روئے دہر - بدر چاچی

۵

گوید -

چو دوش از سقف مینارنگ طشت زنگار افتاد
فلک اکاسہائے نقرہ در دریائے قار افتاد
در مصرع ثانی کا سہائے نقرہ و دریائے قار ہر دو مشبہ بہ ستار ہائے
روشن و تاریکی شب مشبہ واقع شدہ - و وصف مشترک میان طریقین ہر دو مشبہ
ظہور چینے مستدیر و معین المقدار و دوشندہ است و دفعائے مہبط و
تاریک و چوں این معنی مشتمل است بر تفصیل و خصوص محتاج مزید فیکرت
و رویت است - مولف راست ۵

ہوا قبرگون و درخش سناں مشبہ بود گفتی کو اکب فشاں
درخش نیزہا کہ در غبار سیاہ تابان است مشبہ و شبہ تاریک
کہ شبہ ثواب در آں مے ریزد مشبہ بہ واقع شدہ اما ادراک کمال و
محتاج مزید تا مل است چہ صحت ادراک و صف را ہمیں تصور درخش
نیزہ و تصور غبار سیاہ کفایت نمے کند - بل انعام ہیئت حرکات متفرقہ
نیزہا کہ در اطراف مختلفہ مہر کہ کارزار کہ بعضے ازاں بسوئے بالا و بعضے

دیگر برزیر و بعضی بسوی چپ و بعضی در جانب راست و بعضی بوضع مستقیم
 دیده می شود با هر دو تصویر مسطور بالا هم ضروری است و نتیجتاً حاصله
 مرکب که تمثیل نظارگیان باشد وجه شبه خواهد بود -

فرق میان تشبیه و تمثیل

پوشیده نماند که مفهوم تشبیه اعم است از تمثیل تا می توان گفتن
 که هر تمثیلی تشبیه می باشد نه بالعکس و تمثیل در حقیقت نوعی از تشبیه است
 چه بهیت حاصله میان فرع و اصل یعنی طرفین تشبیه بیک نقطه می باشد
 اما در تشبیه طرفین حقیقتاً مفرد می باشند یا تاویلاً و وجه شبه گاهی مفرد باشد
 و گاهی متعدد و گاهی مرکب و در تمثیل مشبه امری جزئی است که
 فردی از مفهوم کلی مشبه به می باشد - و مشبه مفهوم کلی می باشد مشتمل بر
 حکمی که در طبقات عامه ناس یا در جماعت مخصوص رواج یافته در صحت
 آن همگنان متفق باشند تفصیل این اجمال آنکه وجه شبه گاهی باشد
 که آن را از یک چیز انشراح کنند چنانکه کلام و کثرت را با غسل تشبیه کنند
 وجه شبه درین جا از وصف علالت منزع است چه علالت خود وجه شبه
 نتواند بدون بل وجه شبه امری است که لازم غسل است آن میل

طبع است کہ بر احساس قوت ذائقہ مترتب مے گرد و وہیں یک جہت میان
کلام و کشف و عمل بالاشتراک موجود است و گاہے باشد کہ وجہ شبہ متزع
از امور متعدده مے باشد کہ با ہم مقترن باشند و از اقتران آہنا حالتے حاو
گرد و کہ در صورت افرا و مقصور نیست - چنانکہ سعدی گوید -

نہ محقق بود نہ دانشمند چار پائے بر و کتابے چند

دریں مثال وجہ شبہ از احوال بہیمہ متزع یافتہ تو چہش آنکہ بہیمہ
کتب علوم و فنون را کہ ذخیرہ علم و حکمت و نتیجہ عقول اصحاب دانش و
فرہنگ است بر پشت مے برد و با این او از فہم آں و از عمل بر مقتضائے
آں خطے ندارد - و جز از رنج و تعب زائد کہ در کشیدن بارید و عاندی
گرد و حاصلے ندارد یعنی خست و سنگ و کتب دانش و فرہنگ در حق و
یکسان است - پیدا است کہ این مفہوم نہیں از امر واحد مثل بہیمہ یا کتب
متزع نیست بل از مجموع امور متعدده کہ عبارت است از وجود کتب و
مشتمل بودن آں بذخائر علم و حکمت و وجود بہیمہ و حاصل بودن آں بار
کتب را کہ اجتماع و اقتران این ہمہ اشیاء موجب استزع وجہ شبہ
گردیدہ و ازیں جاست کہ علمائے این فن ماخذ وجہ شبہ را دریں تشبیہ
پیشے مخصوصہ قرار دادہ اند کہ از اقتران امور مجتمع مزبورہ حاصل آمدہ و اگر
این اجتماع و اقتران را از میان برداریم استزع وجہ شبہ متصور نہ باشد

۵ و از ہمیں قبیل است شعراو

درشتی و نرمی بهم در باب است چو گردن که جراح و مرهم است
چه اگر درشتی و نرمی هر دو را مجتمعاً نگیرد حصول وجه شبه متصور نیست
اما در بعضی از مواد تشبیه بر عکس ماسبق اگر چه وجه شبه از امور متعده متفرع
باشد لکن برائے استزاع به حصول ہیئت مخصوصه احتیاج نے افتد چنانچه

۵

دریں شعر
بے تو چو شمع کرده ام گریه خنده کار خود گریه بجال دل کنم خنده پرور کار خود
وجه شبه از اجتماع گریه و خنده متفرع است لکن اگر اجتماع هر دو
را اعتبار نکنند و هر یک را از دیگرے علیحدہ دارند و گویند بے تو چو شمع
گریه میکنم در صحت تشبیه خللے رہ نیاید و تشبیه بصورت دیگر که غیر مقصود شاعر
نیست حاصل آید اما بر جائے خود صحیح است - لکن در مثال ہمیمه که سبق
ذکر یافت نتوان امور مجتمعه را از یک دیگر جدا کردن و رزق مقصود تشبیه
باطل گردد و فافهم -

مسائل تشبیه

بدانکه تو نمیستند که در مجاری محاورات خود استعمال تشبیه و تمثیل

مکررہ باشند و ضرورتِ این ہر دو از ان مسلم تر است کہ در صدوا ثباتِ آن
بایرادِ حج و براہینِ اعتیاج آفتد۔ و چون عملِ تمثیل بخدا فیروہ منی بر عملِ تشبیہ است
مناسب مے نماید کہ نخست بشرح بعضی از نکاتِ تشبیہ پردازیم۔

باید دانست کہ لطافتِ عملِ تشبیہ موقوف است بر حسنِ مدنیتِ قومے۔
زیرا کہ ہر چند مناظر و مہیوہ فطریہ در متعلقاتِ احوالِ پیشِ نظرِ آن قوم باشند آثارِ آن
بر صفحاتِ قوتِ تخیلہ ایشاں بروحیہ لطیف و ہنیت پاکیزہ نقش مے پذیرد و اما
کمال و نقصانِ تاثیر موقوف است بر لطافت و کثافتِ قویِ طبیعہ آن قوم
و ایں امر سیت دائر مع المدنیّت یعنی ہر چند کہ لوازمِ ترقیہ مدنیّت قومے بیشتر
بود و قدمِ ایشاں در عرصہ عملِ پیشتر گوئی کمالِ مدنیّت و کمالِ قوتِ عملِ ہر دو
متساوی الاقدام اند و از جملہ لوازمِ مدنیّت جو دت ادبیاتِ آن قوم است
در اثنائے محاورات و جو دتِ ادب در لطافتِ تشبیہات و استعارات
است اما ز ہمار گماں نہری کہ ہمیں غربی تشبیہ و استعارہ نز و فصحا ربلاغت
شعار موجبِ کمال مے باشد ما دلمے کہ شاہدِ معانیِ نفسِ لامرئہ در لباس
الفاظ و لکشِ جلوہ گر نیاید زیرا کہ ایں خوبیِ امرے است مضمونِ النفس متعین
عجم را بشوہ ایست کہ سخنِ ایشاں از رنگ و بویِ تحلف و تصنع عاری است
و متاخرینِ ایشاں در ایجادِ تشبیہات و اختراعِ استعارات سحر سامری بکار
بر وہ اند بل آفتاب را دید میضیائند و اما معنیِ نفسِ لامرئہ را چندان ملحوظ

نداشته اند متقدمین را سادگی الفاظ و متانت معانی هر دو حاصل است و مت
متاخرین بر نگینتی عبارات و شوخی تشبیهات و لطافت استعارات مقصور عمل بر
بدان ماند که یکے شاهدے را که حسن و جمال فطری و ابرغ حسرت بر دل غویان
یغمائی نهند بوضع ساده خالی از پیرایه آب و رنگ جلوه دهد و دیگرے پیره زن
زشت روئے را که باطلعت ممقوت و مینیت مسموم سویمان روح قطار گین
باشد بهرقت کرده بمنصه ناز نبشاند سلطان الشعراء را آغاز نامه به تمجید باری
عز اسماء گوید

شنا ما همه ایزد پاک را که دانا و بینا کند خاک را
و ملاحظه روی ترشیزی که از متاخرین است در فاحش ساقی نامه هم درین
معنی تتبع حکیم مذکور می کند

شنا میکنم ایزد پاک را خریا ده طارم تاک را
فرق میان هر دو اسلوب از آن روشن تر است که حاجت به بیان اند
مصرع ثانی ملاحظه روی همیں تخمے بیش نیست که حقیقه ندارد و حکیم گوهر معنی از بقیه
مفطرات بچنگ آورده که حقیقه دارد و عندلیبستان شیراز در وصف قلعہ مرمرین
قول ارسالان که در باغے بنا نهاده بود به نشر نوائے دلکش غن از گل اندیشه
می چکاند

قول ارسالان قلعہ بخت داشت که گردن بآلود برے فراشت

چنان نادور افتاد و در روضه که در لاجوردی طبق بیضه
 واقعی که این نوع سحر حلال خاصه آن ذات جامع کمالات است که
 کلام معجز نظامش از تار و پود فصاحت و بلاغت ترکیب یافته و عالمی از
 شگرف آفرینی مخفیست در ورطه حیرت افتاده - عمرنی شیرازی در ہوائے وصف
 روضہ بخت شرف پرواز مے کند

ایں بارگاہ کیست کہ گویند بے ہر آں کائے اوج چرخ سطح حقیض ترا تماس
 و نشاط اصفہانی در وصف بارگاہ سلطانی گوید
 آسمانے ویکہ است این بر فراز آسمان یا بہشت جاودانی است آشکارا و ہر
 یا ہذا چگونہ مے بینی بے نمکی ہر دو شعر را کہ چہ طور علو ناشائستہ را
 بر معنی بانستہ برگزیدہ اند و اے فرد گستر دند و نتوانستند صید معنی بدست آون
 نعم گفتہ اند آنچہ گفتہ اند - اما باز سچہ طفلان بیش نیست و مرا بہ حق کار است
 گو خواجہ راضی مباش -

بدانکہ کمال تاثیر تشبیہ موقوف بر چند چیز است - اول حسن تطابق مشبہ
 و مشبہ بہ در وجہ تشبہ - ہر چند کہ وجہ تشبہ در تطابق اوضح و اجلی باشد تشبیہ
 برو جہر اتم و اکمل اوقع نظامی در وصف طوی نو شاہ مجمر فکر را روشن میکند
 زیر جہتی دادہ پیر محسوس سواد حبش را بتاریج روس
 و ہمو گوید در بیان در آونختن رومیای باز نگیاں

تذروان رومی و زانغان رنگ

شده سینه باز یعنی دو رنگ

دو رنگی سینه باز بر عامیان واضح نہ بود و ذہن سامع بسرعت انتقال
بوجہ شبہ نمے کرد۔ بکلمہ یعنی کہ معنی تفسیر را متضمن است بوجہ شبہ متوجہ سلامت
تا در طلب آل کو تفکیک موجب احتلال ذہن است روئے ندہد۔

دوم۔ استعجاب و آل از عکس کیفیات اعیان یا از امر خلاف معهود
کہ مشاہدہ میروید پیدا شود۔ بدر چای از پردہ شبہ داج سر برے زندہ

مہر دو ہفتہ شود از کنار شبہ پیدا

شبہت ز گوشہ ما و دو ہفتہ پیدا شد

آغاز سبزہ عارض ابرہنجہ مذکور ساختہ کہ موجب استعجاب سامع گردید۔

نظامی از افق طبع رنگین غور شید معنی را طلوع مے دہد۔

چو شگرف سودند بر لاجورد سمور سیاہ زاد رو باہ زرد

زادین سمور سیاہ رو باہ زرد را خلافی معهود بل ناممکن است و طبعی

بہ ہیں قسم است تشبیہ کہ در آن بحرف استراک در وصف مشبہ بہ اہتمام زیاد

بکار برند و بحرف استفہام کہ متضمن معنی تعجب باشد عکس کیفیت و عقبت آل

ذکر کنند۔ جامی از جام سراپائے زینجا جرعدہ بجام عرفیان بزم معنی مے ریزد

۵

سروش کوہ اماسیم سادہ چھ کوہے کز کمر زیر او فتادہ
پارسیاں حرفِ اما را بمنی لکن کہ افادہ استدراک کند استحال
مے کند۔ سرین را در گرانی با کوہ تشبیہ کردہ و چون سامع را گمان آن بود کہ
سروش سواد و خشونت داشتہ باشد کہ در اکثر مواد لازم کوہ است بحرف
استدراک آل را زائل ساخت و این از قبیل تاکید الہج است۔

سوم۔ تفتید مشبہ بہ۔ زیرا کہ تفتید مشبہ بہ موجب از دیا و خصوص چہ شبہ
مے باشد۔ و مزید اہتمام تفتید آل را از خفیف ابتذال باورن غرابت مے
کشد۔ انوری در تہذیب قصیدہ مے گوید

باد شب گیری نسیم آورد سونے جو تبار

ابر نوروزی علم بفراخت بازار کوہ سار

ایں چو بیجان بشارت بر شتاباں در ہوا

و آل چو پیلان جواہر کش خراماں در قطار

دریں شعر تشبیہ با دوزخ مطلق چیک مقصود است بل بایکے کہ در رسانیدن

مردہ جانفزا از دوستے بدوستے بسرعت تمام قطع مراحل بعیدہ مے نماید و

بہچنین تشبیہ از دوزخ مطلق ببل مراد است بل بایکے کہ بہ لائی آبدار پر بار

بایکے کہ در قطار و پس ہم خراماں باشند راہ مے رود و ازین قبیل است

شعر شمشیر از در وصف موسم ربیع

ثالثہ بر لالہ فرود آمدہ ہنگام سحر راست چرخ غرض گنگوں عرق کردہ بار
دریں جا عارض مشبہ بہ مقید است بگنگوں و عرق کردہ و لفظ راست بمنزلہ
تقویت اداتہ تشبیہ واقع شدہ -

چہارم - تباہی نوعی در طرفین آل عبارت است از متغایر بودن مشبہ
مشبہ بہ در نوع - زیرا کہ اگر مشبہ و مشبہ بہ متحد النوع باشند استغراب جامع و معرض
لفضان افتد و این معنی تشبیہ را از پایہ کمال تاثیر بخلند - نہ بینی کہ اگر اسب
خوشخام را با اعوج نبی ہلال یا رخسارستم در مقام تشبیہ ذکر کنی در غایت ہیچ
وقتے پیدا نکند - اما چون طرفین در نوعیت مختلف باشد غرض تشبیہ برو جہر کمال
حاصل آید - نظامی دلاور جنگی را سوارہ در عرصہ کارزار بروں مے آرد

چو کوہے رواں گشت بر پشت باد
عجب ہیں کہ بر باد کوہ ایستاد

وہم انیس وادی است شجر ز لائی خوانشاری و وصف شکار گاہ
زہر سو پیل سے را کشاوند تل خاکستری بر باد دادند
ہمچنین در وصف پیل ملک اشعار فتح علی خان صبا کا شانی گوید
بگاہ پو یہ کوئی کردہ پنہاں بطار مہائے نیل اندودہ صحر
اگر بجائے نیل لفظ قیر مے گفت البتہ بلغ تر مے افتاد -

بہاں اسے قاری ہوشمند کہ بسیارے اڑنا اہلان اس فن تشبیہ

مقید را از تشبیہ مرکب باز نشاختہ ہر دو را بر یک منوال بانفہ گماں مے
 برند لکن بر ادیب لطیف پوشیدہ نیست کہ وجہ شبہ مقید امرے است مفرد
 کہ با مرکب ہیچ گونه القبا سے ندارد۔ زیرا کہ در مرکب چند چیز مے باشد کہ ہر یک
 جزوے از آن است اگر یکے را از آہا بنیدازی وجہ شبہ باطل گردد و مقید
 امر مفرد است کہ با چیزے دیگر ترکیب نیافتہ۔ بل اعتبار چیزے دیگر آں را
 بوصفہ متصف ساختہ و او خود ہماں مفرد است برقرار۔ اول و بالجملہ مرکب
 آن است کہ اشیا متعددہ را در ذہن مجتمع کردہ آں را بمنزلہ واحد قرار دی
 بہ نحو یکہ ذہن را بہ یگانہ گان التفاتے نباشد۔ و مقید آنکہ حقیقت اُحدہ مفردہ
 را سچوے خارج از آن اعتبار کنی و آن چیز خارج در نفس مفرد دخلے ندارد
 قائل۔ پنجم ابہام وجہ شبہ۔ وجہش آنکہ چیزے را کہ بعد از تامل و تطلب بدست
 آید ہر آئینہ واقع فی النفس باشد و آں را قدر و منزلتے بیش نہند و آنچہ بجست
 طلب بدست افتد بچشم اعتبار چیزے نیرزد۔ خاقانی شروانی در شان ہلال
 عید مے گوید۔

۵

عید ہمایوں فرنگ سیم غ زریں رنگ
 ابروئے زلال زرنگ بالائے کہسار آمدہ
 بد آنکہ خدق اداۃ تشبیہ و را بہام تشبیہ تقویت دیگر پیدا کند۔
 چنانکہ در سہیں شعر خاقانی۔

حقیقت و مجاز

بدانکہ حقیقت و مجاز ہر دو از صفات لفظ اند و لفظ دریں مقام مفرد و جملہ
 ہر دو را شامل است۔ لیکن حد حقیقت و مجاز مفرد غیر حد حقیقت و مجاز جملہ است۔
 حقیقت در مفرد کلمات است کہ از اں ارادہ کنند چیزے کہ بہ از اے او اں کلمہ برین وضع تفسیر
 یافتہ و ایں ہر گونہ وضع را شامل است۔ آچہ وضع بعضے از الفاظ سابقے مے باشد برین وضع بعضے دیگر را
 کہ الفاظ موقوفہ در زبانے بشر و مذہب اختلاف اتم در الضرب و ضلع و کدہ بستہ تازہ رواج مے یابد
 پس نتوان گفت کہ حد حقیقت در مفرد کلمات مولدہ را شامل نیست مگر تا تو ہم
 بعض الناس۔ و ایں معنی مخصوص بزبانے نیست بل بے هیچ تفاوتے کہ متصور
 در ہر زبان ہمیں نسق قیاس باید کرد و لفظ شیر را چنانکہ دانی بردارد
 مخصوص اطلاق کنند و دریں اطلاق ذہن سامع باصل مستند نے شود کہ بواسطہ
 آں شکل در مذہب مخصوص در ذہن فرو آید و یحتملین است حال ہر کلمہ کہ در
 مولدین مستحدث و آں را بر چیزے مخصوص اطلاق کنند و نیز ہمیں حال است
 مرآعلام را۔ چہ تسمیہ شتھے سپر خود را با اسم زید بعینہ ہماں صورت دارد
 کہ واضح لغت لفظے را بازائے چیزے وضع کردہ باشد و اگرچہ لفظ زید بجائے
 غیر علمیت مصدر است اما چوں اطلاق بر طریق علمیت بر شتھے معین قرار

یافتہ نتوان گفتن کہ بوقت اطلاق آن بر طریق علمیت ذہن سامع بسوئے
وضع مصدری مستند می باشد بل بے واسطہ چیزے قطعاً بر علم دلالت
مے کند -

اما مجاز و مفرد کلمہ ایست کہ ازاں ارادہ کنند غیر چیزے کہ بازائے
او آن کلمہ در وضع وضع تعیین یافتہ چنانچہ لفظ شیر را بر مرد و شجاع کہ در
شجاعت و لطیف شایہ شیر است اطلاق کنند بے یقین مے دانی کہ این اطلاق
قرین صحت نتواند بود و تا معنی ثانی (مرد و شجاع) را بسوئے معنی اول (درندہ
مخصوص) استناد نکندی و معنی استناد آن است کہ لفظ شیر را مثلاً موضوع
برائے درندہ مخصوص مسلم داشته بر طریق تشبیہ علی حد المبالغہ و ایہام حصول
معنی شیر و مرد و شجاع بر و اطلاق کردہ باشی و بے استناد این اطلاق جایز
نبود گوئی معنی اول اصل است و معنی ثانی فرع و بیہج فرع بے اصل
متصور نہ -

کتابیہ و مجاز

کتابیہ { مراد از کتابیہ آن است کہ متکلم ارادہ معنی از معانی کند و
و آن را بلفظے کہ در لغت برائے آن موضوع است ذکر نکند بل ذکر معنی
کند کہ در وجود تالی معنی مراد است و معنی تالی را بر معنی مراد بمنزله دلیل قائم

کرده بدین معنی بدان معنی اشارت کند - سعدی در تباہی عالم میگوید
 از بستر زرمش بر خاکستر گرمش نشاند - یعنی او را از تو انگری بدرویشی مبتلا
 ساخت - تو انگری را بستر زرم و درویشی را خاکستر گرم عادتاً لازم است
 و این هر دو معنی جداگانه تائی معنی تو انگری و درویشی است بعبارت آخری
 مے گوئیم که در کنایه انتقال از لازم به ملزوم مے باشد مع جواز اراده ملزوم
 و لزوم درین مقام عام است ازینکه عادتاً باشد یا عطفاً و کنایه بر سه قسم
 است اول آنکه مقصود از کنایه ذات موصوف باشد - چنانکه خاقانی گوید

آسمان کوه زہرہ آفتاب کان ضمیر

آفت ہرچہ آفتاب از کوه کان انگینتہ

آنچہ را آفتاب از کوه و کان انگینتہ جواہر است و سعدی گوید

بخواہ آں طبع را قوت بخواہ آں کام الدلت

بخواہ آں چشم را لالہ بخواہ آں مغز را عنبر

مقصود از مجموع این صفات شراب است دوم آنکہ از کنایہ مطلوب

نفس صفت باشد فقط نہ موصوف خاقانی گوید

دست کفچہ مکن بیش فلک کہ فلک کا سہایت خال انبار

دست کفچہ کردن کنایہ از خواستن چیزے است و در بعض مواضع

باشد کہ از لازم تا ملزوم و سائط متعددہ در میان می افتد و آں آملوچ

گویند چنانکہ در تازی کثیر الراء کہ کنایہ از مہمان نوازا است۔ نظامی گوید
 بزرگی بایست دل در سخا بند   سر کیسہ بہ برگ گذنا بند
 بستن سر کیسہ بہ برگ گذنا کنایہ از تعجیل در سخاست زیرا کہ انتقال از بستن
 بہ برگ گذنا بہ محکم نبودن سر کیلیہ ت ازاں بہ زودی داشتن سر کیسہ و
 ازاں بزودی بخشیدن۔

قسم سوم آنکہ غرض از کنایہ اثبات صفتہ برائے موصوفے یا نفی صفتہ از
 موصوفے باشد۔ حکیم مختاری گوید ۵

دامن ہمت سرفرازش   گردن چرخ را گریباں باد
 دامن ہمت ممدوح را گریباں گردن آسمان گفتن کنایہ ازاں است کہ
 ہمت او بلند تر از آسمان باد۔ حکیم اسدی گوید ۵

نکو گفت دانا کہ دختر مباد   چو باشد بجز خاکش افسر مباد
 و تعریض را ہم از باب کنایہ شمرده اند و تعریض مشتق از عرضہ بمعنی
 جانب و طرف است معنی تعریض اشارہ کردن بجانب و ارادہ جانب
 دیگر نمودن است چنانکہ سائبہ بجائے عرض حاجت گوید۔

”بہ سلام بندگان حضرت آقا آمدہ ام“
 مجاز { و در تعریف مجاز گفتہ اند کہ آن نقل لفظی است از معنی
 موضوع لہ بسوئے غیر آں بہ نحو یکہ میان ہر دو نوع از علاقہ متعلق باشد

و در مجاز استعمال از ملزوم به لازم می باشد و چون قرینه صارفه از اراده ملزوم اول
 قائم است جائز نه باشد که با اراده معنی لازم معنی ملزوم را هم مراد دارند پس
 آن علاقه اگر علاقه تشبیه است آن را استعاره گویند و نه مجاز مرسل و مجاز
 مرسل را علاقه بسیار است ما چند اقسام آن را درین جا ثبت می کنیم -
 قسم اول تشبیه کل به سیم جزو آن چنانکه سعدی گوید ۵
 بذکرش هر چه بینی در عروش است و لے داند درین معنی که گوش است
 مراد از گوش صاحب گوش است

و چنانکه عرفی گوید ۵

سرے در عهد ما سامان ندارد کسے کو آب اردناں نہ دارد
 مراد از سر صاحب سر است و آنچه صاحب حدائق البلاغت در مثالش
 این شعر حکیم سنائی آورده ۵

عشق را سحر بود و دل اکاں شرع را دیده بود و در اجاں
 و گفته که مراد از دیده پاسبان است بخیاں مولف محل تامل است زیرا که
 در شعر مذکور مراد از دیده همین عضو معروف یعنی چشم است و معنی آن است که مروج
 چشم شریعت بوده است که بواسطه آن امتیازے در اشياء عالم می توان
 کردن و معنی پاسبان احتمال مروج است قسم دوم تشبیه جزو به اسم کل
 عرفی گوید ۵

گلے زیریں باغ گر چینی بیاوروسته از بنیش
 که نقش لوح محفوظ است بر اوراق اغضانش
 مراد از دست درین مقام انگشته است زیرا که چیدن گل کار انگشت
 است و انگشت جزو دست است از دست بستم سوم تسمیه مسبب به اسم مسبب
 هم او گوید -

منم آن سیر زجاں گشته که با تیغ و کفن
 بر در خانه رجلا د غزلخواں رفتم
 درین تشویر شدن عبارت است از بیزار شدن و سیری بسبب بیزاری
 از غذا است - قسم چهارم تسمیه مسبب به اسم مسبب حکیم شانی گوید -
 سرد و گرم زمانه تا خورده نرسی بر در سرا پرده
 مراد از سرد و گرم زمانه انقلاب آن است انقلاب بسبب گرمی و سردی است
 قسم پنجم تسمیه چیز به اسمی که در زمان ماضی بدان موسوم بود عطار گوید -
 جو بچید مر خداست پاک را آنکه ایمان داشت خاک را
 مراد از مشت خاک انسان است که قبل از وجود خاک بوده - قسم ششم تسمیه چیز
 که در زمان مستقبل بدان موسوم خواهد بود - نظامی گوید -

یکه مرده شخصم لمردی رواں نه از کار روانی نه از کار رواں
 مرده در زمان مستقبل خواهد بود - قسم هفتم تسمیه میظروف به اسم ظرف یا تسمیه حال به اسم
 حال آن چنانکه در محاوره گویند نه جاری است و دریا روان است از این

قبیل است لفظ جناب کہ بمعنی فناء دار است و مراد از اں صاحب جناب
 باشد۔ قسم ہشتم تسمیہ طرف باسم مطروف یا محل باسم حال۔ خاقانی گوید ۵
 در مرکز مثلث گرفت ربع مسکون فریاد اوج مرغ از تیغ مہ صفالش
 از اوج مرغ بروج اسرار اودہ کردہ کہ ظرف آن است قسم نهم تسمیہ چیزے باسم
 آلہ آن۔ حکیم سنائی گوید ۵

متوسط میان صورت و ہوش شدہ اں سربان زان سوگوش
 زبان آلہ سخن است و گوش آلہ استفادہ آن۔ و شعر در تعریف نفس کلی است
 کہ از عقل استفادہ میکند مجاز ترسل اعلاتہا و یکیم است چنانچہ بر صریح کتب فصاحتی نیست

استعارہ

بدانکہ امام عبدالقادر جرجانی رحمۃ اللہ در کتاب دلائل الاعجاز بحث طویل
 رامذہ است در باب تخطیہ کسانیکہ تعریف استعارہ بالفاظ نقل لفظی از معنی
 موضوع لہ بسوئے غیر آن بعلاقہ تشبیہ کردہ اند و گفتا کہ قاضی ابوالحسن در تعریف
 ستعارہ مے گوید الاستعارۃ ما اتفی فیہ بالاسم المستعار عن الاصلی
 ونقلت الی عبارۃ فحصلت فی مقام غیرہا و این تعریف نظر بر حقیقت استعارہ
 درست نبود۔ زیرا کہ ما اسم شیر را بر مر و شجاع اطلاق نمے کنیم الا بعد از احوال

مرد شجاع و جنس شیر بوجه مخصوص یعنی استعاره نه محض نقل لفظی است از موضوع له
بسوی غیر آن بل نقل معنی است بجای معنی دیگر. و اگر مفهوم استعاره همین
نقل لفظی بود در غیر موضوع له می بایست که لفظ گوش را بطریق مجاز نقل
که درین شعر واقع شده استعاره گوئیم

در سخن باد و شال بسته باش   تا نباشد درین دیوار گوش
والحق که استعاره لفظ را نقل نموده تا اولاً معنی را نقل نمیکند بعبارة اغوی
مشبه اجزای جنس مشبه به قرار داده لفظ مشبه به را بر مشبه اطلاق کنند باین
معنی "شیر دیدم" بر طبق اصطلاح مشهور نقل لفظ غیر ازین نخواهد بود که مردی دیدم
که همچو شیر است نه آنکه حقیقتاً شیر است و درین صورت این ادعا صحیح نبود که او شیر
است بصورت انسان چه نقل لفظ و قیاس صورت بند که معنی اصل آن لفظ را
اراده کرده باشیم. اما چون لفظ را با معنی اصل آن نقل کنیم محال است که آن را
نقل لفظ گفته باشیم و بالجمله استعاره ادعائے معنی اسم است برائے چیز
نه نقل اسم از چیز به چیز دیگر که آنگاه بعضی الناس و ازین جمله که باقیم مسئله مختلف
فی بین علماء البیان که استعاره از قسم مجاز لغوی است یا مجاز عقلی بصرحت
انفصال می شود و قیاس بر کز خویش قرار میگیرد یعنی استعاره از قسم مجاز عقلی است نه
لغوی. چنانچه شیخ جرجانی تصریح بر این کرده و حیث قال ان الاستعاره کالکلیه
فی انکس تعرف المعنی فیها من طریق المعتقد و کذا فی اللفظ

فرق میان تشبیه و استعاره

لفظی که اطلاق آن بر غیر موضوع له کند بوجهی مشابہتی که میان هر دو معنی متفق است بر دو قسم است - اول آنکه ذکر مشبہ را بکلیت ساقط کند به نحویکه از ظاهراً احوال گمان آن نرود که متکلم اراده آن کرده است چنانکه درین شعر

ثاله از زگس فرو بارید و گل آب داد
وزنگ گری روح پرور مالش غناب داد

درین شعر از ثاله اشک و از زگس چشم و از گل رخسار و از ننگ گری دندان و از غناب لب نازنین اراده کرده و معلوم است که متکلم اراده معنی موضوع له له نکرده بل معنی غیر موضوع له خواسته که قرائن برآں دلالت می کند و اگر قرائن نمی بود کسی پند بقصود متکلم نمی برد پس ناگزیر است از قرینہ که دال باشد بر اراده معنی غیر موضوع له چنانکه گوئی "شیرے دیدم که تیرے انداخت" درین جمله تیرے انداخت قرینہ آن است که متکلم از شیر معنی موضوع له یعنی درندہ مخصوص اراده نکرده بل مراد شجاع که معنی غیر موضوع له لفظ شیر است و میان هر دو معنی علاقه مشابہت است بوجه امری که در هر دو مشترک است و آن شجاعت و قوت باس و بطش است دوم آنکه هر دو معنی

یعنی مشبہ و مشبہ بہ را مذکور سازند چنانکہ گوئی ”زید شیر است دریں صورت
 نتوان گفتن کہ شیر را برائے زید استعارہ کردہ بل گویند کہ زید را با شیر تشبیہ
 کردہ قسم اول را استعارہ گویند و قسم ثانی را تشبیہ و چون بنائے استعارہ
 ہم بر تشبیہ مے نہند اگر بر قسم اول اطلاق اسم تشبیہ کنند ہر آئینہ غلط نمزدہ باشد
 زیرا کہ اصل غرض متکلم تشبیہ است بر طریق مبالغہ ۔

از آنچہ گفتہ ایم احتمال آن میرود کہ بظاہر میان ہر دو قسم فرقے نباشد
 چہ در ہر دو صورت زید را شیر قرار دادن دلیل آن است کہ مشبہ افراد
 از جنس مشبہ بہ تجویز مے کنیم۔ جواب آن است کہ میان ہر دو صورت فرق
 بسیار است زیرا کہ در قسم اول اسم اصلی اورا طرح دادہ اسم دیگر را بر آن
 اطلاق مے کنند بحیثیہ کہ عمل تشبیہ در نفس متکلم مضمومے باشد گوئی اسم دیگر
 کہ بر آن اطلاق یافتہ در اصل لغت برائے او وضع کردہ اند و در قسم ثانی حال
 دیگر گول است۔ چہ ذکر مشبہ کہ مراد از آن اسم اصلی است در آن بالتصریح
 مذکور شدہ و صراحت ذکرش آن کہ از جنس مشبہ بہ قرار دادن ابا مے کند
 و سامع را ہنگام شنیدن گمان آن مے رود کہ متکلم در مثال مذکور از لفظ شیر
 در مذکور مخصوص ارادہ کردہ۔ بنا بریں قسم اول را استعارہ و قسم ثانی را تشبیہ
 گفتہ آمد ۔

و اگر خواہی کہ فرقے میان تشبیہ استعارہ بر طریق عادت مالوف

بدانی مثال آئیدہ مائل کن کہ مثال اسم مثال ہیئت است کہ بدان استدلال
 بر حسبہ از اجناس توان کردن مثلاً وضع ملک از وضع سوتیاں چنانکہ مرسوم
 است متمیز مے باشد اگر سوئیچے را از وضع سوتیاں عاری کنی و نشانے از
 نشانہائے سوتیاں برتن او نگذاری و اور انجملت ملوکانہ و لوازم پادشاهانہ
 بازار آوری تمام مردمان اور اگماں برند کہ ملکہ از ملوک است بہ نحویکہ در ظاہر
 حال بر سوتی بودن او پہنچ و چہ استدلال نتوان کردن الا باخبار و استخبار
 مے توان گفتن کہ توفی الحقیقت ہیئت ملوکانہ اورا بطریق عاریت ازانی و شتی
 و اگر بعضے از لوازم وضع سوتیاں ہمچنان برتن او نگذاری و بعضے از لوازم
 ملوکانہ با و از زانی داری نتوان گفتن کہ ہیئت ملوکانہ اورانی الحقیقت داده
 باشی چہ غرض از ہیئت ملوکانہ حصول نہایت و عظمت است کہ در دل مردم
 پیدا آید۔ و این مراد وجود لوازم سوتیاں متصور نیست و چون ہیئت مخصوصہ حسبہ
 را از اجناس خصوصیت و امتیاز مے بخشند ہیں حالی اسم است کہ چون سامع
 از شنیدن جملہ "زید شیر است" گمان آن مے کند کہ متکلم و حقیقت از شیر
 درندہ مخصوص ارادہ کردہ اطلاق اسم شیر ہم بر زید حقیقتاً نخواہد بود۔ و ہر گاہ
 حقیقت استعارہ را در میزان لغت و عادت وزن مے کنیم فرق میان تشبیہ
 و استعارہ بوضاحت تمام معلوم مے گردد۔ چہ شرط شئی مستعار آن است
 کہ مستعیر بمنافع آن ہمچو مالک انتفاع گیرد و در ہنگام انتفاع مستعیر بدان

شئی بنیدگان فرقے میان معییر و مستعیر معلوم نکلند ہم بریں نسق قیاس کن لفظ
شیر را در مثال شیرے دیدم کہ تیرے انداخت و مراد تو مرد و شجاع بود۔ چه
اطلاق لفظ شیر بر مرد و شجاع بہ ہماں پنج مستعار است کہ زید جامہ مستعار و
کند و بنیدگان را گمان آں نباشد کہ جامہ از غیر است الا بدلائل کہ کثاج
از ظاہر حال زید است و در مثال زید شیر است خود ظاہر است کہ ذکر زید
مانع اطلاق لفظ شیر است بر زید بطریق حقیقت۔ بل وراثت جامہ ایست
کہ طرفے از آں دیگرے را پوستانی و طرف دیگر تن خود را۔ دریں صورت
نتوان گفتن کہ تو جامہ خود را بدگیرے عاریت دادہ۔

و آنچه واجبے کند فرق میان تشبیہ و استعارہ ترکیب مبتدا و خبر است
تقریش آنکہ در جملہ زید شیر است شیر کہ مشبہ بہ است خبر واقع شدہ و مقرر است
کہ خبر مبتدا یا برائے اثبات وصفے باشد کہ خبر مشتق از اں است مبتدا را چون
زید و اناست یا برائے اثبات جنسیت کہ خبر موضوع برائے آں است چنانکہ
گوئی او مرد است۔ و ہر گاہ در جملہ زید شیر است اثبات وصف کہ مشتق از
خبر باشد نتواند بود۔ لا محالہ اثبات جنسیت مقصود خواهد بود و از اینجا کہ
اثبات جنسیت شیر برائے زید بطریق حقیقت نتوان کردن شک نیست کہ
کہ اثبات مشبہ جنس خواهد بود و چون اثبات مشبہ جنس مقصود ما باشد
ہر آئینہ اسے را بغرض احداث تشبیہ استعمال کردہ باشیم و از ہیئت

گوئیم کہ جملہ زید شیر است داخل تشبیہ است نہ استعارہ -
 وہ ہمیں دستور و مثال شیر کے پیش من آمد مقصود اثبات آمدن است
 مرشیرانہ اثبات معنی شیر بل اثبات معنی شیر بر جائے خود متحقق است و از
 ہمیں قبیل است شعر بدر چاچی ۵

سیاہ پیل است خنجر زن جہندہ آتش از کاش
 قد از چشمہ اشکش درد از لغز ما خاش
 از الفاظ سیاہ پیل و خنجر و آتش و اشک و خام اثبات شبہ با ابر و برق
 و درخش و قطرات باران و جرم ابر متصور نیست و چگونه اثبات شبہ متصور تواند
 بودن جائیکہ ہیچ از ذکر چیزے کہ بدل شبہ مقصود است بیان نیاید نعم اثبات شبہ
 وقتی متصور است کہ باصل ارادہ متکلم کہ و نفس او ضمیر است رجوع کردہ از
 مافی الضمیر و بحث و تفتیش کنیم تا بدیں بحث و تفتیش رجوع نکردہ باشیم از ظاہر
 حال متکلم اثبات شبہ چیزے بچیزے در شعر مذکور متصور نہ باشد -
 ازیں جملہ کہ گفتہ آمد فرقے میان تشبیہ و استعارہ کما ہو حقہ بوضوح
 پیوندد -

بدانکہ قضیہ فرق میان تشبیہ و استعارہ در بعضی از مواد کلام خاصہ و در نظم
 اشعار بر اکثرے از تحقیق نارسیدگان محققے ماند سبب آن است کہ در کلام
 فحول شعر کہ اساتذہ فن شعر هستند نظر بمبالغہ وصف اکثر ادا تشبیہ را حذف

میکند و ازین روئے غامیاں در غلطی افتد مسعود سعد سلمان گوید

چرخ است پرستاره و ابر است پر سرشک
آب است بے تحریک و نار است بے خال

درین شعر چنانکه می بینی بصراحت ذکر تشبیه زفته و نه از اداه تشبیه
چیز مذکور شده و تا شعر سابق را بدین شعر متصل نه خوانی بسهولت توانی
گفتن که اشعار مذکور را بر اسلوب تشبیه سازن ذکر کرده بل اقرب آنکه
برائے شمشیر مدوح استعاره کرده - نعم اگر به تقدیر کلام نظم و ترکیب الفاظ را
متبدل کنی مفهوم تشبیه بصراحت واضح گردد - چنانکه گویی شمشیر مدوح مثل
چرخ است که در شب پرستاره می باشد و در روز روشن نه - اما شمشیر او
همواره چرخ پرستاره است (چو شمشیر او است) و مثل ابر است و
ابر گاه می بارد و گاه نه اما شمشیر او همواره ابر بارنده است (خون
و شمنای می ریزد) و مثل آب است و آب گاه می راکد می باشد و گاه نه
اما شمشیر او همواره راکد است (در اجزائے او حرکت نیست) و آتش
است و آتش راکد می باشد و خال می باشد و گاه نه اما شمشیر او آتش بے دغا
است و بے تقدیر مذکور اگر اداه تشبیه بر تشبیه به داخل کنی و بگویی که شمشیر او
مثل چرخ پرستاره و ابر پر سرشک و آب بے تحریک و آتش بے دغا است
هر آئینه مقصود تکمیل را نوت کرده باشی چه اثبات صفت برائے هر یک از

مشبہ بہ دلیل آن است کہ متکلم برائے مشبہ مزیت بر مشبہ بہ ثابت کند و چون
صفات مذکورہ جدا گانہ در ہر یک از مشبہ بہ بروجہ کمال و دوام ثابت نیست
الابطریق اطلاق عام چنانکہ مذکور شد برخلاف مشبہ کہ این صفات ادعائے
بروجہ کمال و دوام ثابت است مزیت مشبہ بر مشبہ بہ متحقق گشت و اگر کسی
را اغیار شک بر آئینہ فاطر روے دہد و بگوید کہ مفہوم اثبات مزیت کہ ثابت
کردہ از الفاظ شعر مستبطنے شود۔ جوابش آن است کہ دریں صورت کہ تو می
گویی ایراد صفت برائے ہر یک از مشبہ بہ معنی ندارد و این از متکلمی ہمو مسعود
سعد کہ اکابر اہل زبان بادتادیش سر فروداوردہ اند متصور نیست فاعل
و چون این مقام از وقت و غموض قابل فہم ہر کور باطنے نہ بود بہ اطناب
کلام نوبت افتاد تا موجب بصیرت خواندگان آید وہم بریں نسق قیاس کن

ایں رباعی مجریہ بلیغانی۔ رباعی

ساتی کہ زمیناے گلگون مے رنجیت   مطرب ز زخمہ در مکنوں مے رنجیت
فضا دو طبیب گشتہ بود نہ ہم   آن نبض ہے گرفت آن غم مے رنجیت
ساتی و مطرب را دریں رباعی مشبہ و فضا و طبیب را جدا گانہ مشبہ بہ
قرار دادہ۔ اما چون ادوۃ تشبیہ را حذف کردہ در شعر ثانی احتمال آن بود کہ
ذکر فضا و طبیب را بر طریق استعارہ آوردہ۔ اما بر ماہر فن پوشیدہ نیست کہ
تشبیہ ساقچ است و حذف ادوۃ تشبیہ نظر بہ مبالغہ در وصف بودہ است

واگر ذکر اداة میگردم گفت که ساقی چوں فضا و مطرب چوں طیب نبض
میگرفت و خوں می ریخت قوتی در اثبات وصف بطریق مبالغه دست نه
داد -

و بالجملة حذف اداة در اکثر مواضع التباس تشبیه باستعاره میگردد و هر چند
که بنائے استعاره بر تشبیه نهاده اند اما شمه از ذکر مشبه را در آن گنجایش نبود
و مثل شعر بد پرچامی متعنی فرید تامل است
مه دو هفته شود از کنار شب پیدا   ثبت از گوشه ماه دو هفته پیدا شد
درین شعر چنانکه می بینی شب مشبه به خط و ماه دو هفته مشبه به روئی
نازنین واقع شده اما مطلقاً ذکر می از هر دو مشبه نه رانده لکن در مصرع
ثانی حرف تاء که مضاف الیه ماه دو هفته است خود مشبه نیست بل مشبه یعنی
روئی باوئی تعلق دارد تقدیرش اینکه شب از گوشه ماه دو هفته تو پیدا
شد و هم احتمال دارد که تاء مضاف الیه شب باشد اما مال واحد است بنابراین
نتوان گفتن که فی الجملة ذکر مشبه در میان آمده اسلوبش نه از قبیل تشبیه ساوچ
خواهد بود بل از قبیل استعاره و هذا هو الحق -

و باید دانست که در بعضی از مواضع تشبیه ذکر اداة موجب قوت مقصود
تشبیه میگردد و کلام را از پائین حسن تاثیر فرو می آرد و تامل کن در امثله زیر
شیر است و زید چوں شیر است که هر دو جمله از قبیل تشبیه ساوچ است اما بیان

ہر دو بون تین است و در اثنائے سابق این معنی بوضاحت تمام تمہید ذکر یافتہ
و ہم دریں شعر سعدی -

ماری تو ہر کجا کہ بہ بینی بزنی   یا بوم کہ ہر کجا نشینی بکنی
اگر اداۃ را ذکر مے کرد و میگفت کہ تو ہچو مار ہستی یا ہچو بوم ہستی
ہر آئینہ بر غلط نمے بود - اما مقصود تشبیہ را مختل مے نمود - و اگر خواہی کہ اس
معنی را بمزید وضاحت و کمال صراحت بیقین کلی استوار داری دریں شعر

شیخ نیک تامل کن
شنیدم گو سپندے را بزرگے   رہانید از دہان و دست گرگے
شبانگاہ کار و بر حلقش بمالید   روان گو سپند از وے بنالید
کہ از چنگال گرگم در ربودی   چو دیدم عاقبت خود گرگ بودی
مقصود ما ازیں استشہاد مصرع ثانی شعر اخیر است کہ اگر اداۃ را مذکورنی
ساخت و میگفت کہ تو خود ہچو گرگ بودی مقصود شیخ از تشبیہ باطل میگردد و چہ
مقصود تشبیہ آن است کہ غرض از دست و دہان گرگ رہانیدن آن بود کہ جان
نا توان گو سپند از صدمت ہلاک محفوظ ماند و چون آن بزرگوار خود در طعمہ ساختن
آں بیچارہ دندان آزد را زد و او را از راہ جفا کشی و سنگدلی عرضہ شمشیر
ہلاک ساخت و بر جانش ہماں بلائے چنگال گرگ فرود آورد - شکے
نیست کہ آن بزرگوار در پیکر آدم خود گرگے بود و اگر میگفت کہ تو ہچو گرگ

بودی احتمال آن می رفت که ضرر بے که بگویند از گرگ متصور بود ازاں
 بزرگوار کمتر بد و رسید چه شبه جنس یا مثلیت چیز است مستلزم آن نیست که حکم
 که برائے احد المثلین ثابت گشته برائے دیگر بے هم ثابت گردد - و در صورت
 عینیت جنس لابد است که هر دو فرد متحد الجنس در حکم متساوی الاقدام آیند
 و در مثال مذکور بخلاف ادوات تشبیه بزرگ را با گرگ همچین قرار داده - و بپس
 سبب حسن تشبیه مستلزم قوت تاثیر افتاده -

و همچنین حال است در باب استعاره صحیح در بعضی از مواد که مشبه الاز
 غایت اتحاد با مشبه به در وصف استقرار و نفوس بوده باشد که تحول زان
 امکان ندارد - و دخول ادوات تشبیه مستلزم می نماید - چنانکه نور را برائے علم
 و ایمان ظلمت را برائے جهل و کفر استعاره کنند - زیرا که این نوع اسلوب
 بوجه قوت شبه و متانت سبب و ممکن در اذهان بمنزله حقیقت استقرار یافته
 چنانکه نگویند در مثال مذکور که علم همچو نور است و جهل همچو ظلمت - هر چند که این
 اسلوب مستلزم بطلان نیست - اما در کلام فصحا مقامی ندارد - در محل تنقیح مسئله و
 حل عقده می گویند نور و ظلمت بتفاوت - خاطر از پر تو نور روشن گشت - و نگویند
 همچو نور در ظلمت بتفاوت و خاطر از همچو پر تو نور روشن گشت -

تقسیم استعارہ

بدانکہ استعارہ بر اعتبارات عدیدہ تقسیم مے پذیر و تقسیم اول باعتبار طرفین یعنی مستعار لہ و مستعار منہ و آن بر دو قسم است وفاقہ و عناد یہ۔ اما وفاقہ آن است کہ اجتماع طرفین در شئی واحد ممکن باشد چوں استعارہ ہدایت با حیات چنانکہ دریں شعر مؤلف ے

جہانے مردہ گونی باز جاں یافت ز فیض اد حیات جاوداں یافت
استشہا و بلفظ حیات است کہ مستعار منہ واقع شدہ و ہدایت مستعار لہ و اجتماع ہدایت و حیات در شخص واحد ممکن است۔

اما عناد یہ آن است کہ اجتماع طرفین در شخص واحد ممکن نباشد چنانکہ دریں شعر مؤلف ے

آتش حرص ابدل کن سُر مردہ چوں زندہ نیست مرو نہر
اجتماع مرگ و زندگی در شخص واحد ممکن نیست و از ہمیں قبیل است استعناؤ کہ بر طریق ہنرمند و استہزا آرمند چنانکہ مؤلف حق خطا بدو نس گفتمہ است ے
برنگ این مقلہ چشم بدو رہ سطورش جملہ رشک گیسوئے حور
تقسیم دوم بر اعتبار وجہ جامع و این چہار صورت دارد۔ اول آنکہ

وَجْهَ جَامِعٍ دُرِّ طَرَفَيْنِ دَاخِلٍ بَاشُدَ چنانکه درین شعر متوقف ه
 برید آں جمله را یکبارہ پیوند جداگانہ بہ اقلیمہ پراگند
 لفظ بریدن موضوع است برائے ازالہ اتصال و اجسامے کہ اجزائش
 باہم پیوستہ باشد۔ درین شعر بریدن جملہ قوم مستعار لہ و بریدن اجسام
 مستعار منہ واقع شدہ۔ و وجہ جامع ازالہ اتصال است کہ دو مفہوم
 طرفین داخل است عبد الواسع گوید۔
 گوید۔

بِ سِرِّ طَیِّفٍ تَوَکُّفًا تَوَدِیْلٍ بِرِئَسَتِ شَرْفِیِّ تَوَکُّرٍ دَارِ تَوَکُّوٰہِ
 درین شعر مثبت را بہ گواہ و دلیل استعارہ نمودہ و وجہ جامع اثبات است
 دوم آنکہ وجہ جامع از مفہوم طرفین خارج باشد چون استعارہ شیر برائے مرد
 شجاع وجہ جامع جرات است و آن از مفہوم ہر دو خارج است و ہم نظامی
 گوید۔

کَشِیْدَہٗ قَاہِیَّہٗ چوں سر و سپہیں دوزنگی بر سرِ نخلش رُطَبِ جِہیں
 درین شعر زلف مستعار لہ و زنگی مستعار منہ واقع شدہ و وجہ جامع سیاهی
 است کہ از مفہوم ہر دو خارج است سوم آنکہ وجہ جامع در بادۃ الرائے
 واضح باشد۔ نظامی گوید۔

ہنوزم ہندواں آتش پرستند ہنوزم چشم چوں ترکان مستند

زلف را به هندو و رخسار را آتش استعاره کرده و وجه جامع در هر دو
ظاهر است -

چهارم آنکه وجه جامع نوعی از خفای داشته باشد و آن را خاص دریابند
الوری گوید -

در نعره خنق آرد و در جلوه تشنج گر پس تو یاری نهد کوس و علم را
شعر است که شوکت الفاظ و شمت معنی یا خود دارد و اگر فکلی آواز کوس
را به خنق و عدم حرکت علم را به تشنج استعاره کرده - و آن در بادوی الرائے
ظاهر نیست -

تقسیم سوم به اعتبار هر سه یعنی به اعتبار طرفین و وجه جامع و این
دارد - اول آنکه هر سه حتی باشند - خاقانی گوید -
گا و سفالین که آب لاله تر خورد ارزن زرش از مشام بر آمد
شراب را بالاله تر و قطرات را که از صراحی بیرون افتد یا از زنی
استعاره کرد - و وجه جامع حرمت و استدارت و مقدار است و این هر سه
حسی اند -

دوم آنکه طرفین حسی باشند و وجه جامع عقلی ملک الشعراء فتح علی خاں صبا
صبا کاشانی در قصیده که بمدح پادشاه فتح علی شاه قاجار گفته است می گوید
چو از این بیشه شیر آتشین جنگ شکار انداز شد بدوشت دیگر

ز نافع آهوان سیمگون سم زمین را نینفه شد پرنانه تر
 از شیر آتشی چگ آفتاب مراد است سیمگون سم بودن به اعتبار
 روشنایی فلک است و حاصل هر دو شعر آنست که آفتاب بمغرب افول رفت
 و ظلمت شب اطراف عالم را فرا گرفت و وجه جامع ترتیب امری بر امری
 است یعنی ترتیب ظلمت شب بر رفتن روز و ادراک ترتیب امور کا عقل
 است نه کایس -

سوم آنکه مستعار له حسی و مستعار منه و وجه جامع عقلی باشد مسعود سعد
 گوید -

مرگ تابنده از نیام بر آر
 شمشیر را با مرگ استعاره نموده و وجه جامع اعدام است -
 چهارم آنکه مستعار منه حسی و مستعار له و وجه جامع عقلی باشد خاقانی گوید -
 تیغ او آب تن فتح است اینک بنگدش
 نقطه بای چهره بر آستینی دارد گوا ه
 مستعد بودن را به آب تن استعاره نموده و وجه جامع استعداد است -

پنجم آنکه هر سه عقلی باشد سعدی گوید -
 کس چن آسوده در زیر گل که چسپند ز مردم آسوده دل
 مرگ را خواب استعاره نموده و وجه جامع عدم ظهور فعل است هر سه عقلی است

تقسیم چهارم به اعتبار لفظ مستعار و این دو صورت دارد - اول استعاره
اصلیه و این چنان است که لفظ مستعار در وے اسم جنس باشد چوں استعاره
شیر برائے مرد و شجاع و استعاره گل برائے رخسار - دوم استعاره تبعیه و
صور نشا فہمیدنی است - بیاننش آنکہ لفظ مستعار در استعاره تبعیه فعل یا شبہ فعل
یا حرف باشد و تبعیه از آل گویند کہ فعل و حرف صلاحیت موصوفیت ندارند و
بنائے استعاره بر موصوفیت است یعنی لفظ مستعار باید کہ اسم ذات چیزے
باشد کہ موصوف بصفته تواند شد و فعل و حرف موصوف شدن نتوانند پس موصوف
در تبعیه معنی مصدری فعل و متعلق معنی حرف خواهد بود - و اطلاق استعاره بر فعل
و حرف بر سبیل تبعیت کنند نہ بطریق اصالت - و بالجمله تشبیہ در استعاره فعل و
متعلقانش راجع بمعنی مصدری آن فعل مے گردد - و در حرف متعلق معنی آل
حرف - و متعلق معنی حرف چیزے است کہ تعبیر و حرف از آل کنند - مثلاً سخاۃ
گفتہ کہ حرف از برائے ابتدا است و تا برائے انتہائے غایت و در برائے
ظرفیت و غیر ذلک و اینہا یعنی ابتداء و انتہاء و ظرفیت معانی این حروف نیستند
بل متعلقات معانی حروف است - مثال استعاره و فعل حکیم سنائی گوید ۵
متشابه بخوال در و ما ویز و ز خیالات بہیدہ بگریز
تمک کردن را باو بختن و اجتناب را بگریختن استعاره کردہ و در
اول لفظ مستعار صیغہ نہی است و در دوم صیغہ امر - مسعود سعد گوید ۵

دینِ مملکت نخند و خوش تاسر تیغ تو نگید زار
چکیدن خون را به گریستن استعاره کرده و گریه فعل مضارع لفظ مستعار
است و مثال تبعیه در حرف خاقانی گوید ۵

دل را بکنار جوئے بردیم از یارِ کنار جوئے شستیم
دریں شعر استعاره در حرف از است و مستعار له دور کردن خیال یار
است از دل و مستعار منه شستن دل از یار۔ پس اصل استعاره دریں دو معنی
واقع شده و اطلاق آن بر حرف از بر سبیل تبعیت است -

تقسیم باعتبار تجرید و ترشح

و آن بر سه قسم است قسم اول استعاره مطلقه و این چنان است که
چیز از ملائمت و صفات مستعار له و مستعار منه مذکور نہ باشد۔ عید الواسع
گوید۔ ۵

شگوفه بر سر شاخ است چوں خساره جانان
بنفشه بر لب جوئے است چوں جواره دلبر
زلف را به عنق جواره استعاره نموده و بیچ از ملائمت طرفین را
مذکور نہ ساخته -

قسم دوم استعاره مجروده و این چنان است که ملائمت و صفات مستعاره را ذکر کنند فقط فردوسی گوید -

بناخن زره بافت از مشک ناب در آدینخت از گوشه آفتاب
زلف را بزره استعاره نمود و لفظ ناخن و مشک و آدینختن از ملائمت مستعاره است یعنی زلف -

قسم سوم استعاره مرشحه و این چنان است که ملائمت و صفات مستعاره را ذکر کنند فقط انوری گوید -

در خضیه گره عزم موج است باغ را چون آبگیر با همه پر تیغ و جوش است
موج آبگیر را به تیغ و جوش استعاره نموده و لفظ عزم و غرور و جوش و ملائم تیغ و جوش است که مستعار منه واقع شده -

معنی عقلی و خیالی

بدانکه معنی بر دو قسم منقسم است عقلی و خیالی و هر یک از هر دو صورت مختلفه دارد و نوعی از عقلی آن است که آن را عقلی صحیح خوانند و آن بالعموم در شعرو کتابت و بیان و خطابت بمنزله اوله مطرو است که بنائے آن بر استنباطات عقلیه و فوائد حکما باشد چنانکه بسیارے ازین نوع معانی از کتب سماویہ

و کلام سلف که در اکثر احوال صداقت و دیانت شعارشان بود است متضارع
یافته و یا اصل آن از امثال قدیمه و حکم ماثوره تجویز توای کردن سعدی گوید

۵

چو کنعان را طبیعت بیهنر بود پیهمیزادگی قدرش نینفرد
هنر بنما اگر داری نه گوهر گل از خار است ابراهیم ز آذر

۵

و دیگرے راست

چو نادانان نه در بند پدر باش پدر بگزارد و فرزند هنر باش
چو دود از روشنی نبود نشانند چه حاجت نه آنکه آتش راست پیوندد

و این معنی است که در مقام خود صحیح و مسلم است و عقل بر آں شاهد
عدل و عقل بر پس اتفاق دارند که هر آئینه این معنی در هر زمانه و هر قوه قبول
عام و هم در تنزیل با بلع صورتی وقوع یافته حیث قال جلّت کلمته ان
الکریم عند الله الفاکر و در خبر آمده من البطاء به عمله لم یسرع

به نسب و همچنین این شعر سعدی

بند حلقه بگوش از نوازی برود لطف کن لطف که بیگانه شود حلقه بگوش

مصرع ثمانی مشتمل است بر معنی حدیثی که مروی است درین باب
حیث قال صلی الله علیه و سلم جلّت الطوبی علی حب من احسن الیها

و شاعر عربی گوید ۵ و کل امرء یولی الجلیل محبب

وہم از دست

وگر خواجه بادشمنان نیک خست بے بر نیاید کہ گردند دوست
و این قضیہ در ہر طبقہ ارباب دانش و حکمت مسلم است و در تنزیل
و ا روشدہ ا دفع یا لئی ہی احسن فاذا الذی ببنیک و بینہ عداوۃ
کانہ ولی حسیم

سعدی گوید

چو یا سفلہ گونی بلطف و خوشی نزل گردوش کبر و گردن کشی
شاعر عرب ہمیں معنی را بسلاک نظم مے کشد۔
اذا انت اکرم الکرم ملکته و ان انت اکرم مت اللیم تحررا
مصرع ثانی با شعر سعدی ہم معنی افادہ۔ سعدی گوید
نکوئی با بد اں کردن چنان است کہ بد کردن بجائے نیک مرداں
یقینی گوید۔

و وضع الندی فی موضع السیف بالعلیٰ مضمر کو وضع السیف فی موضع الندی
مے بینی کہ میان ہر دو شعر فرقہ نیست۔

و بالجملہ اس نوع معانی در ہر قومے و ہر زمانے متساوی الاقدام افادہ
و ایں را اغلب کہ براخذ و سرقتہ محمول نتواں کردن۔
اما قسم تحینی چنان است کہ آں را اصلا بر صدق قائل حل نباید کردن

و نہ آنچہ را قائل ثابت کند ثابت و آنچہ را نفی کند منفی گمان بردن و این را
بر انواع غیر عدیدہ مے آرند کہ حصر آں دشوار است و اکثر در اثبات معنی
مقصود بہ نوعی از احتیاج تخنیل و قیاس مصنوع متسک کنند و از ہمس^{ست}
کہ این معنی اکثر در صورت قیاس تمثیل وقوع مے یابد۔ میرزا رفیع قزوینی
گفتہ است

کسے بزاوہ خود خصم نیست حیرانم کہ سنگ بہرچہ گردید دشمن مینا
معلوم است کہ قائل در اثبات این دعوی کہ کسے بزاوہ خویش خصمی
نہ تواند کردن در مصرع ثانی قیاس تمثیل ایراد نمودہ کہ بیش از تخنیل نیست و
الاسک کہ مینار اے شکند نہ منبی بر خاصمت ایشان است و نہ میان
ہر دو شائبہ از عداوت یافتہ مے شود و متین اصفہانی گفتہ است
شور عشق از خویش مرداں ابروں مے آورد
شیر در طغیان آتش مے گذار و ہمیشہ را

گذاشت شیر ہمیشہ را ہنگام طغیان آتش نہ از شور عشق است بل از
رنگد برہیم جان تا سوختہ زبانہ آتش نگردد۔ اما شاعر آں را بطریق قیاس
تخنیل ایراد نمودہ تا بر دعوی او دلیل باشد۔ پیدا است کہ این نوع قیاس از
قبیل اقناعیات مے باشد بل اشبہ بکذب کہ در باطن ہیچ با خود ندارد و از
ہمیں قبیل است شعر مؤلف

ادب موز در بزم عربیان کز ادبی صراحی چن جاخیزد ز جا پیمانہ میخیزد

اما شک نیست که در تاثیر نفوس و خلل تمام دارد و بدانکه بنای
شعر و خطابت بر همین نوع قیاس تمثیل نهاده اند چوں خواهند که میان و چیز علت
را بیان کنند صفی که این هر دو مشترک باشند آن را بطریق علت اعتبار نمایند و اگر چه بمقتضا
قضایای عقلی صحیح نبود اما قائل را بر آن مواخذة نکنند چه بر شاعر واجب نیست
که چیزے را که قاعده و اساس قرار داده است بر طریق قیاس عقلی با ثبات
رساند بل آنچه را معتبر داشت تا معین از تسلیم صحت آن چاره نبود اگر چه معیار
حقیقت صحیح نباشد زیرا که تمثیلات شعر را بر قیاس منطقی و قانون عقلی تطبیق نتوان
داد از اینجا دانسته باشی که جمله عربیة مشہورہ خیر الشعر کذبہ چه معنی دارد؛ چه
شعر فی نفسه نه موجب رفعت و انحطاط شان چیزے باشد نه باعث بر فضل نقص
آن بل در اکثر احوال نظر باغراض ناقص اکامل و کامل را ناقص و امی نماید و آنچه
در معارضه جمله مزبورہ گویند خیر الشعر صدقہ مراد از آن شعر حکمت و موعظت
و ادب و دانش است که نزد عقلای مقبول مستحسن باشد و یا مراد آن است که چیزے
را بصفتی که در نفس الامر وجود ندارد و مدح و ذم ننماید و از اغراق و مبالغه اجتناب
ورزند چه این نوع کلام بر صحیفہ روزگار تا دیر پا ندارد ماند و کذب را حسن
شمردن نه از آن است که شعر مبنی بر کذب و زور باشد بل از آن است که
فن شعر میدانی وسیع دارد که معانی گوناگون را به تقریب و تمثیل بصورت حقیقت
جلوه مے تواند داد و در وصف چیزے سخن را حسب اقتضای مقام به پیرایہ

تبشیه و استعاره آراستن - درین صورت شاعر و اختران صور عجیبه معانی غریبه
و سعه تمام دارد به نحو که موجب استهزا نفس سامعین باشد و آنکه مقوله
اصدق را احسن شمرده و ادش آن است که شاعر طعنه حقیقت مانده شنیده است
که زنجیر و پائش کند تا بجز گامی چند نتواند راه رفتن یعنی غیر از معانی مشهوره و
معروفه بر سامعین چیزی زائد نتواند عرضه داد و گوی غریبه شریفه دارد که
محمود و معد و است و یا نازنینی سترون که بی هیچ زائد و هر چند در آن متدر
قلیله بواسطه تبشیه و استعاره تصرف را مجال بود اما عقل سلیم و فهم قویم بر تفصیل اصد
بر اکذب قوی می و بد و معلوم است که چیزی که در میزان عقل درست آید نزد
عقلای عزیز القدر و گرامی خواهد بود چه حق است اگر چه مسلم ندارد و باطل باطل
اگر چه عزیزش دارند تا کیست که این قضیه محققه را انکار نماید سعدی است
مروزی را بارگناه اے پسر که حال عاجز بود و در سفر
هر چند تمثیل است اما در نفس الامر حقیقه دارد که احدی را از انحراف
امکان ندارد و این منبئ بر تبشیه معقول است با محسوس و ازینها در کلام سعدی
بسیار است -

بدانکه دخل استعاره در تمثیل نه از ان جهت است که معنی لفظ مستعار را
اثبات نمائند بل از ان جهت که اثبات شبه معنی آن مقصود باشد - لطامی
گوید -

مرابف یارید بر پر زراغ   نشاند چو بلبل تماشا تے باغ
 از لفظ برف معنی تحقیقی آن مراد نیست و همچنین است لفظ زراغ بل مراد
 از آن سفیدی مود سیاهی آن است که بارنگ برف و زراغ مشابه است
 و ازین جهت مقصود شاعر اثبات سفیدی و سیاهی مودے است نه غیر آن و این
 نوع اسلوب سخن در کلام وحی بسیار است فرمود صلی اللہ علیہ وسلم ایاکہی
 خضراء الدہی یعنی از رنگہ صاحب جمال و بدنہاد باشد بہ پرہیزید و معلوم
 است کہ دریں جملہ معنی خضر اوہن مقصود نیست بل چیزے کہ دروے مشبہ منی
 آن متحقق است و بس -

و بالجملہ مراد از تخییل آن است کہ شاعر امرے غیر ثابت را اثبات نمائے
 و او عالمے چیزے کند کہ حصولش امکان ندارد گوئی سخنے گوئد کہ خود خود را ادا
 مے فریاد و سبیل و غل استعارہ و تخییل سبیل کلام محذوف است ازین رو کہ
 چون باصل آن محذوف رجوع کنند قائلش را تصدیق نمائند و دعویش را مسلم
 دارند -

از نیجادانستہ باشی کہ مراد از اکذب احسن نہ آن است کہ شاعر دروغی
 بانکہ بہیچ گونه در میزان عقل راست نیاید چنانکہ یکے از فرومایہ ترین لشکریان را
 باوصاف سلطان مدح نماید یا گدائے قلاش را بصفت شہنشاہی برآرد بل مراد
 آن است کہ شاعر در غل شعر صحتے بکار مے برد کہ در مدقین معانی را تحمل و تصریح مریو

کہ ہداں پے بروں موقوف بز فکر دقیق و غور عمیق باشد۔
بدانکہ تخییل صور مختلفہ واروگا ہے باشد کہ ہر چند علت حکم غیر علت حقیقی باشد

اما در ظاہر حال آن را صحیح گماں برند چنانکہ شرف الدین علی یزدی راست ہے
زمانہ چو باد است باد از نخست نقاب از رخ گل بعزت کشد
پس از ہفتہ دور میان چمن تنش را بجاک مذلت کشد

معہود است کہ در آغاز بہار باد صبا پردہ از رخ زیبائے گل بردارد۔
و آن را عروسانہ بمنصہ شاخ گلبن مے نشاند کہ موجب مسرت صاحب نظران
حقیقت بین مے گردد و بے بر نیاید کہ غارتگر خزاں بگی متاع حسن اور اتباراج
مے برد و این نوع از تخییل بروجہ تقریب و تمثیل است کہ ذہن مغروران جاہ
و منصب را بخود مے کشد و ہر چند ادعا بر بسیل مجاز است اما بحقیقت نزدیک
تر است۔ و گاہے باشد کہ بنائے تخییل بر ادعائے بے اصل نہند و این
صورت اگرچہ منہی بر تشبیہ باشد اما بیش از اہتر از نفوس سودے ندارد و
افادہ معنی تخییلی نکند و این در صورت غلو در مدح اکثر است ظہوری در مدح
ابراہیم عادل شاہ بعد از تمہید بہار گوید

مگر روشن شد از نار بر اہیم چراغ گل کہ بر شاخ انار است

نار ابراہیم ممدوح ادعائے محض است کہ اصلے ندارد و نظر بہ نسبت ہمتائی
آن حضرت صلوٰۃ اللہ علیہ در شان ممدوح ثابت ادعا نمودہ چراغ گل از انار

روشن ساخته شاعر درین شعر سه چیز را ادعا نموده اول نار ابراهیم علیہ السلام را
برائے مدوح که سنی آنحضرت است ثابت کرده دوم چراغ گل را ازاں
نار روشن ساخته سوم گل انار را بواسطه تشبیه چراغ قرار داده و میدانی که
هر سه چیز اصله ندارد اما در فن تخیل هر سه مسلم خواهد بود زیرا که بر شاعر تحقیق ادعا
خویش بر طبق اصول منطقیه واجب نیست کما مر

و قریب ایں ادعا صورتی است که اصل آن تشبیه است اما شاعر بواسطه
تصرف در عمل تشبیه آن را از حقیقت تشبیه بیرون آورد یعنی گوید ۵
نه انجم است فلک را که همت عربی
و مادام آب دمانش فگنده بر رخسار

بدانکه متاخرین در میدان تخیل بر متقدمین سابق آمده اند و هیش آنکه متاخرین
در عمل تشبیه انواع لطافتها بکار برده اند و بنائے تخیل موقوف بر غرابیت تشبیه
است هر چند که عمل تشبیه بحدت و غرابیت تمایل باشد و تخیل حدتی پیدا کند و مسلم است که نفس انسانی طبعاً
مائل بحدث است از روشن سوادان تیره خاک هند محمد علی ماہر اکبر آبادی که مرے نو مسلم بود

گوید ۵ من از بنیانی پروانه فانوس می سوزم

که در پیراهن یار است گرم جستجو باشد

پیشتر از ماہر ایں معنی را حضرت شیخ شیراز موزول ساخته حیث قال ۵

دلارام در بر دلارام جو لب از تشنگی خشک طرف جو

ہر چند ایجا در کلام شیخ است و بلا غلتش مسلم اما ماہر فن مے داند کہ
ماہر درین معنی نوعی از جدت پیدا کردہ کہ بنائش بخوبی است و ازین رو
پسند طبع مکملہ سنجھاں است البتہ این قدر بہت کہ اگر حرف ربط و حرف عطف
ہر دو را سا قط مے کرد و مے گفت ے

کہ در پیراہن دلدار گرم جستجو باشد
ترکیب مصرع ثانی چنانکہ مے باست از خوشنامل م محفوظ مے بود -
منہجی از اساتذہ متقدمین است و در تراشیدن تشبیہات ناورہ کہ
متضمن غرابت باشد آفتاب را بدیضای نماید از دوست ے
ہے راندن فرس امن بتقریب چو انگشتان مردار غنڈن
آیا مے بینی کہ پو یہ دویدن اسپ را تشبیہ بہتر از تواثر حرکت انگشتان
مطرب چیزے دیگر متصور است لاواللہ ایں نتیجہ صفائے ذہن آن بلند مقام
است و لیس -

لہ بعد از تسوید مسودہ در نظر ثانی چہاں بوضوح پیوست تواثر حرکت انگشتان تلغرافی مشبہ

قرار مے توان دادن - ۱۲ منہ

بهره چارمین

علم بدیع

و آن علمی است که بدان معرفت و جهت رسیدن کلام بعد از آنکه مراتب اقتضای
 حال و وضوح دلالت را ملحوظ داشته باشند حاصل آید - و آن وجوه را در
 اصطلاح این فن بصناعات تعبیر کنند و آن بر دو گونه است معنوی و لفظی -
 باید دانست که نظر بخواهر همواره مقصور بر تحسین معانی بوده است و ایراد
 صنایع را از قبیل تصنع و رعیل می پنداشته اند و قطع نظر از منع آن که در آثار وارث
 شده تصنع کلام بلیغ را از پایه بلاغت فرو افکند و از قدمای فصاحتیج کس بگوید
 این نوع اسلوب کلام نگر دیده چنانکه بر ناظر کلام اساتذۀ قدیم محقق نیست اگر ایما
 در کلام ایشان چیزی از این نوع یافته شود آن را به استرخا عنان طبیعت حمل
 باید کرد تصنع را در آن راه نیست اما اهل عجم در اواسط قرون بدین هنجار مایل
 شده در اختراع انواع صنایع سعی بلیغ جایز داشتند تا غایتی که ایراد صنایع را
 و کلام منشور و منظوم از قبیل کمالات فن شعر و انشاء گماں برده اند -

جمله اہل تحقیق بر آن رفته اند کہ الفاظ بمنزلہ ادواتے است کہ چیزے را کہ در خاطر فرو آید بدان اظہار توان نمودن و ہمانا این معنی براستی نزدیک تر است و شک نیست کہ ایراد صنائع از قسم تجنیس و ترصیع و تجميع و غیر ذلک در کلام منشور باشد یا منظوم نظر بتاویہ اصل معنی وقتی ندارد۔ بل بسا باشد کہ موجب اختلاف بلاغت و منجر لیساً و معنی میگردد۔ زیرا کہ معانی مقصود بالذات است و الفاظ مقصود بالعرض۔ بنابراین مشکلمے کہ معانی را تانی لفظ و تابع آن می پسندد۔ ہر آئینہ از منہج حکمت انحراف می درزد۔ و مجزایں نوع اسلوب ثنائیہ مشاطہ است کہ عروس زشت زور با نواع حلی و حلل بیاراید۔ و بر وضع زیبا نگارے ہر ہفت کردہ معرض نظارہ لطیف طبعان جلوہ دہد۔

زشت باشد و بقی و دیبا کہ بود بر عروس نازیبا
فصل الدق و زینہ بالتزام صنعت تعطیل قصیدہ گفتہ والحق سبحانے گوہر
شاہوار خرف ریرہ چند سفتہ کہ در بازار جوہریان سخن نہیچ نیز زد۔ انوفجہ از آن
حوالہ قلم است

امام و سرور و صدر ممالک سلام	صلاح ملک ملک ملک ملک کلام
سمائے ساوہں صدر سماک امح ریح	ہلال تہر طلوع و سوار سام حسام
ملک محل و ملک مطمح و ملک اراک	ملک علو ملک طالع و ملک الہام
دم معطر او درو ملک را موسم	دل مظہر او کوہ علم را آرام

عطائے کامل او مصدرِ علو ہم ہوا تے درگہ او موردِ حصول مرام
 ایں قصیدہ را من اولھا الی آخر ہا برہیں منوال یافتہ واگر راستی
 سنگلاخے یافتہ و پہنچ یافتہ۔ مے تو ان گفت کہ مجموعہ مفردات الفاظ را
 ترتیب دادہ کہ ہیئت ترکیبیہ آن بسان الفاظ کتب لغت افادہ معانی
 اسنادیہ بنی کند۔

لطف اللہ نیشاپوری بشمشیر صنعت جامع الحروف خونِ معنی رنجتہ
 اثر و صفِ غم عشقِ خطِ تہ خطِ یکسے جز بفضلال
 معنی آن است کہ رنجِ خطِ نازنین نظارگیاں را اسیر خود ساختہ ہیں
 معنی را غنی کشمیری از حنیضِ خاکِ براوجِ افلاک کشیدہ
 حسن سبزشِ بختِ سبز مرا کرد اسیر
 دامِ ہمرنگِ زمیں بود گرفتارِ شدم
 دیگرے دریں میدانِ تنگِ سمند طبع را جولاں دادہ است
 تنِ عیشتم نحیف گشتہ بغم گلِ بختتم نہفتہ گشت بخار
 پوچ است و با معنی سرے ندارد۔ واگر این را شعر مے تو ان گفت چرا
 شعر

فندان تو جملہ در و مان اند چشمانِ تو زیرِ ابرو ان
 بہ بے مانگی مثل است ؟

امیر خسرو دہلوی کہ پایہ استادۃ ایشان بس بلند و روش کلام شان نزد اہل
فن و دانش و دلپسند است۔ بانواع مختلفہ التزام مالا یلزم پر داختہ اند چنانکہ اس
اِس رباعی ازیشان است۔ ۵ رباعی

موئے مہر مابوئے مابو یا بہ بے او موئم موئے ویم ما و ا بہ
ما نیم ہی آل مہ ما یا ما بہ ما با مہ و موئے مہر ما یا ما بہ
در صطلح شعرا بہ معنی کش اِس صنعت را موصل الشفقتین خوانند و در التزام
صنعت قلب میفرمایند۔ ۵

شکر بہ ترازوئے وزارت برکش شو ہمرہ بلب بلب ہر مہوش
و اِس شعرا در حقیقت شعر نتواں گفتن۔ اگر از آخرش تا اولش
مقلوب خوانند ہماں حاصل گردد۔ و اِز اِس نوع التزامات کلام ایشان بسیار است
مقرر است کہ زیادت قیود و شرائط و چیزے باعث بر از و یاد اشکال
می افتد و در اِس صورت ہم معنی از الفاظ در غایت صعوبت باشد۔ اِہی
شیرازی کہ صاحب آتشکدہ اور اسرار و فصاحتے زمان و سر دفتر بلقاے
سخندان می نویسند مشنوی در التزام تجنیس و ذوق فقیہین و ہر شعر ترتیب
دادہ ہر چیز در ظاہر بر کمال قائل آن وال است اما لیل بصیرت دانند کہ چہ
قد حسن معنی را بر اِس التزام لایعنی نشان نمودہ۔ چنانچہ مولف آتشکدہ خود
نی گوید۔

والحق در کمال صعوبت است و در نظر فقیر این صنائع ربطی به محاسن
 شعری که باعث تغیر حال مستمع است که غرض کلی از شعر آن است ندارد
 هر چند فقیر مؤلف نمی خواست که به تسوید صناعات بدیع خود را اتمام سازد
 اما چون اسانده معانی در کتب خویش التزام آن نموده اند نظر باقتضای اتفاق
 ایشان آنچه را مستحسن دانست بروجه اختصار شرح داده آمد -

توریه

و این را ابهام نیز خوانند و آن ایراد فنی است در کلام که دو معنی داشته
 باشد و اطلاق هر دو معنی در آن محل صحیح آید - جامی گوید
 جان بختند از لب کشته را و انگه بخون فرمال دد
 غونخواری آن شوخ بین کز بهر کشتن جان دد
 "از بهر کشتن جان دد" دو معنی دارد - اول از بهر کشتن زنده می کند -
 دوم دلداده فریفته کشتن است درین شعر هر دو معنی راست می آید و صاحب
 تلخیص تعریف توریه به نحو می مذکور ساخته که با تعریف ابهام متناسب مطابقت
 دارد - محل تامل است -

ایہام تناسب

صاحب کتاب المعجم گوید این صنعت چنان بود کہ لفظ ذومعینین بکار دارند
یکے قریب یکے غریب تا خاطر سامع نخست بمعنی قریب رود و مراد قائل معنی
غریب باشد چنانکہ عنصری گفته است در مدح سلطان محمود ۵
تو آں شاہی کہ اندر شرق و در غرب جہود و گبر و ترسا و مسلمان
ہمیں گویند در تسبیح و تہلیل کہ یا رب عاقبت محمود گرداں
مقام استشہاد لفظ محمود است ۔

اما صاحب حدائق البلاغت می گوید کہ ایہام تناسب چنان است کہ
دو معنی را بدو لفظ تعبیر نمایند کہ یکے از اں دو لفظ دو معنی داشتہ باشد و
معنی دوش کہ غیر مقصود باشد بمعنی لفظ دیگر گونہ مناسبستہ دارد چنانکہ خاقانی
گوید ۔ ۵

از دم خلق تو در مسدس گیتی بوئے مثلث بہر مشام برآمد
لفظ مثلث دو معنی دارد یکے شکل ہندسی کہ معروف است و دیگر نوع
از عطر کہ دیرین مقام مقصود است و نظر بمعنی اول مناسب بہ لفظ مسدس
افتادہ ۔

ایہا م تضاد

و آن چنان است کہ دو معنی غیر متقابل را بدو لفظ تعبیر کنند کہ نظر بر معنی حقیقی
میان ہر دو تضاد متحقق باشد۔ چنانکہ مولوی معنوی فرماید ۵
ہما نگہ ید ابر کے خند و چین ہما نگہ ید طفل کے جوشد لبین

طباق

و آن را تضاد نیز گویند و مراد از آن ایراد دو معنی ایست کہ میان ہر دو
تقابل تضاد باشد۔ ہر دو اسم باشند یا فعل۔ نظامی گوید ۵
ازاں ہر دو آمد ایں کارخ دلاوینز کہ چوں جا گرم کردی گویدت خیز
فغانی گوید۔ ۵

نے شود مژہ ام گرم زان سحر کہ بنار کشاد ز گیس مخمور بست خواب مرا
و از وادی طباق است ذکر عناصر اربعہ والوان مختلفہ نظامی گوید ۵
چو باد از آتشم تا کے گریزی نہ من خاک تو ام آہم چہ ریزی

مقابلہ

و ایں نوع از طباق است ضابطہ اش آن است کہ دو معنی یا بیشتر را

که متوافق باشند ذکر کنند پس چند معنی دیگر را به ترتیب ذکر کنند که با معانی آوّل
متضاد باشند حکیم مخاری گوید ۵
مخالفان تو مرو و چون جواب خطا موافقان تو مقبول چون سوال صواب

مراعاة النظر

این را تناسب نیز خوانند - صورتش آن است که در کلام اشیاے متناسب
را که متقابل و متضاد نباشند ایراد نمایند - سلمان سادجی گوید ۵
چو از زاغ کمان گردد عقاب تیر او پیران
شود بوم وجود شوم خصم جفت با عنقا

مشاکلت

و آن ذکر کردن معنی ایست بلفظی که بازائے آن معنی موضوع نباشد
به سبب مصاحبت آن معنی با معنی دیگر که بازائے آن موضوع است - میرزا
صائب گوید ۵

لب سوال سزاوار بنجیه بیشتر است عبت بخرقه خود بنجیه زنده دروش
لب را بنجیه زدن کنایه از عدم سوال است - والا لب بنجیه زدن
و چون در مصاحبت بنجیه بخرقه زدن واقع شده لب بستن از سوال را با بنجیه

بجز قه زدن تعبیر نموده -

عکس

و آن چنان است که جزوے را بر جزو دیگر در کلام مقدم آرند - و باز
آن را از آن دیگر متغیر کنند - انوری گوید ۵
دلے دارم ہمیشہ بہم غم غمے دارم ہمیشہ بہم دل

رجوع

سخن گفته را نقض نمودن و بمعنی دیگر پرداختن - عنصری گوید ۵
چماہ بود و چو ستر و نہ ماہ بود و نہ ستر قبانہ دار و سرو و مکرنہ بند و ماہ
یکے از موزون طبعان پنجاب گفته ۵
دوش فرتی بر سر سرو از سر انصاف گفت
سرو قدیار را ماند و لے رفتار کو

لف و نشر

ضابطہ اش آن است کہ اول چند چیز را ذکر کنند و آن الف گویند
پس متعلقات آنہا را بے تعیین مذکور سازند - و آن را نشر خوانند و این را

بدون نوع آزند - یکے مرتب و صورتش آنست که ترتیب لف مطابق ترتیب نشر
باشد - حکیم مختاری گوید -

چرخ و جلال و هنر و طبع و کف او ابر و فلک و اختر و دریا و مظهر نیست
و بهترین لف و نشر آن است که استاد قدیم حکیم فردوسی بدان راه یافته
بروز نبرد آن یل اچمند بشمشیر و خنجر به گرز و کند
برید و در شکست و به بست یلان اسرو سینه و پا و دست
دیگر غیر مرتب و طریقتش آنست که ترتیب لف مخالف ترتیب نشر باشد
شاعرے گوید -

افروختن و سوختن جامه دیدن پُران زین شمع زین گل زین آموخت

جمع

طریقش آن است که چند چیز را در یک حکم جمع نمایند حکیم مختاری گوید
همی و لت ملک ملک حسام به فرزند او ندگیرد نظام

تفریق

ضابطه اش آن است که در دو چیزے که به یک وصف متصف باشند
وجه تباين انصاف ظاهر نمایند - حافظ گوید

دست ترا با بر که یار و شبیه کرد کایں بدره بدره می دهد و قطره قطره آتش

تقسیم

همان لف و نشر است اما فرق میان هر دو آن است که در لف و نشر
تعیین نسبت چیزے بر چیزے نمی کنند و در تقسیم تعیین نسبت ضروری است
عبدالواسع جلی گوید -

بناں اوست و بخشش سنان اوست و در کوشش
لقائے اوست و در مجلس لوائے اوست و در میدان
یکے ارزاق را با سطر دوم ارواح را قابض
سعادت را سوم مایه چهارم فسخ را برهان
و نوع از تقسیم آن است که اقسام چیزے را با استیعاب مگر سازند
عنصری گوید -

پیوسته و شمتان تو زین گونه مستمند یکشته یا اگر خسته یا بسته در حصار
و گاه باشد که جمع و تفریق و تقسیم هر سه را جمع نمایند و این خالی از
صعوبت نیست - خاقانی گوید -

مجلس دو آتش داده بر این از حجر و آن از شجر
این کرده منتقل را مقرواں جام را جاد داشته

تخرید

طریقش آن است که از شے ذی صفتی شے دیگر انتزاع نمایند که هم
بدان صفت متصف باشند و مقصود از این نوع تصرف مبالغه در کمال آن صفت
می باشد - عربی گوید ۵

مست ذوق عربیم که نغمه توحید تو لذت آوازه در کام جہاں انداخته
شاعر خود را ششخه غیر خود قرار داده که مست ذوق اوست و مقصود از آن
اظهار کمال ذوق خود است -

مبالغه

وصف چیز می را در کمال شدت و ضعف ادعا نمودن به حیثی که مستبعد
یا متمنع باشد و این بر سه قسم آمد - اول آنکه ادعائے مذکور عقلاً و عادتاً ممکن
باشد و آن تبلیغ گویند - انوری گوید ۵

بودیم بر کنار ز تیمار روزگار تا داشت روزگار تر از کنار ما
در حال وصل فالغ بودن عاشق از غم روزگار عقلاً و عادتاً امکان دارد
دوم آنکه عقلاً امکان دارد و عادتاً مستبعد نماید - عربی گوید ۵
مارا به کام غویش بدیدش بسخت دشمن که هیچ گاه مبادا به کام ما

عادتاً متعارف نیست که اگر کسی دشمن را بحکم خود ببنددش بروئے بسوزد
اما عقلاً امکان دارد اگر چه عادتاً مستبعد است -

سوم آنکه عقلاً و عادتاً متمنع باشد و این را غلو نامند و در کلام حکامه بر این
و همگامه آریاها بسیار یافته می شود - نظامی گوید -

ز سیم ستوران در آں پهن دشت زین شش شد و آسمان گشت پشت

مذهب کلامی

و آن ایراد کلام است بر طریق دلیل و برهان چنانکه شیوه متکلمین است انوری
گوید -

منافع رسا در زمین دیر ماند پس است این کی آیت دلیل دوت
طریق برهان درین شعر آن است که هر منافع رسا باقی می ماند - و تو
منفعت رسا هستی - نتیجه آن است که تو باقی خواهی ماند -

حسن تحلیل

و آن دلیلی علت مناسب است برائے وصفی که در حقیقت علت آن
نه باشد - چنانکه خاقانی گوید -

همچشم تو رخیت خون عشاق زلف تو گرفت رنگ ماتم

سیاہی زلف صفت است ثابت فی نفسہ و علت آن در ظاہر معلوم نیست
متکلم علت آن را چنین اذعانمودہ کہ در ماتم عشاق سیاہ پوش آمدہ -

تاکید المدح بمائشہ الذم

و این را بر دو نوع می آرند - اول آنکہ از صفت ذمی کہ نفی آن کردہ باشد
صفت مدحی برائے آن استثناء کنند بتقدیر داخل بودن آن مدح در آن
ذم - حکیم مختاری گوید -

گوش شمالی چون بحر موزون است چراست بحر کفش را عطائے ناموزون
متکلم اول موزونیت شمالی مدوح را مسلم داشته سپس بعضی از شمالی
یعنی جو دو کرم را ناموزون قرار دادہ - ہر چند حرف استثناء لفظ مذکور نیست -
اما اسلوب کلام بر معنی استثناء دال است -

دوم آنکہ صفت مدح برائے چیزے ثابت کنند و از عقب آن صفت مدح
دیگرے بہ حرف استثناء ایراد نمایند -

رایت شہ تدرودش لیک عقاب جملہ پر
پرچم شہ غراب گوں لیک ہمائے معرکہ

تاکید الذم بمایثبه المدح

و این نیز بر دو نوع می آرند - اول آنکه صفت مدحی را نفی کنند و صفت ذمی از آن مدح استثنای نمایند - چنانکه گوئی "فلانی را مروت در جبلت نیست الا آنکه بدرگ هم هست"

دوم آنکه صفت ذمی ثابت کنند و عقب آن صفت ذم دیگر به حرف استثنای ذکر کنند - چنانکه گوئی "فلانی بد معامله است الا آنکه دروغ گویم هست" شاعر گفته است -

ناں شان نہ گد میں سخن شان درشت لیک
گاہ عطا ترش رو و در وعدہ کاذب اند

استنباع

ستودن مدوح را به نحوئی که از مدح مدعی دیگر حاصل آید - چنانکه انوری گوید

اے زید و اے تا ابد ملک سلیمان یافتہ ہر چہ جہت جز نظیر از فضل زیدان یافتہ
در ضمن این معنی کہ جملہ مقاصد ترا حاصل است - این معنی را بیان نموده کہ نظیر تو در عالم یافتہ نمی شود -

توجیہ

وایں را تحمل الضدین نیز مے گویند۔ ضابطہ اش آن است کہ بہ نخے
ایراد کلام نمایند کہ تحمل دو معنی متضاد باشد چنانکہ شاعرے در حق خیاط اعول
گفته است ۔

قبائے از پئے من دوخت خیاط   دو چشم او برابر بودے اے کاش
یعنی بنیا بودے یا نابینا ۔

نعمت خان عالی در وقائع حیدر آباد باریادیں صنعت زبان طعن
در حق اعیان دولت عالمگیری در از کردہ ۔ والحق کہ داو سخنوری و کور نمکی
داوہ ۔

تجاہل عارف

وآن چنان است کہ از امرے معلوم عمد خود را جاہل قرار دہند۔
و غرض ازیں نوع تصرف نکتہ باشد کہ نظریہ مناسبت مقام موجب از دیار
بلاغت باشد ۔ چنانکہ شاہ پور گوید ۔

نمے دالم کہ خواہی بود یا گر دوں چہیں دالم
کہ دامنگیر گرد و خون من نامہربانے را
ونظامی گوید

چہ مے گفتہ و در چہ پر ختم کجا بودا شہب کجا تا ختم
وگا ہے کاں کد امیہ افادہ معنی تجاہل کند - شاعرے گوید
سو ختم شمع لقاے کہ بیاد م آمد خون شدم رنگ خنائے کہ بیاد م آمد

قول بالموجب

و این چنان است کہ لفظ را کہ در کلام غیر واقع شود بر خلاف مراد او
حل کند - چنانچہ انوری گوید
دوستی گوئی نہ از دل می کنی راست می گوئی کہ از جاں می کنم

اعتراض

و این را حشونیز نامند - ضابطہ اش آن است کہ قبل از اتمام کلام ایراد
لفظی کند کہ معنی مقصود بے اتمام باشد - پس اگر کلام را از رتبیہ بلاغت
بند از دآن را حشون قبیح خوانند و اگر موجب از دیا و حسن کلام کہ دو حشون ملج -
چنانکہ انوری گوید -

گر بخندم کاں پس از عمرے است گوید زہر خند
ور بگریم کاں بہ روزے است گوید خوں گری
ضمیر گوید بسوئے آسمان راجع است و ہر دو جملہ "کاں پس از عمرے" است

و "کال بهر روزیت" بطور خوشو ملیح واقع شده - کمال اینخی و خوشو قبح شاعر گفته است -

گر می زسم بخدمت معذورم   زیرا ار چشم صدراع سرم است
لفظ چشم و سر خوشو قبح است -

تنسیق الصفات

آن است که صفات چیز را متعلق آرند - سعدی گوید -

خداوند بخشده و دستگیر   کریم خطابش پوزش پذیر

فردوسی در مدح سلطان غازي گوید -

به تن ژنده پیل و به جان جبرئیل   به کف ابرو بهمن به دل رود نیل

صلح لفظی

تجنیس

ایراد و لفظ در کلام که در تلفظ متشابه و در معنی متغایر باشند و آن بر

چند نوع است -

تمام و ناقص و زائد و مرکب و مزدوج و مطرف و خط -

بجینس تمام

آن است که دو کلمه متفق اللفظ مختلف المعنی یکبار بر بند - چنانکه شاعر

گفته است -

به یمین تو چرخ واده یسار به یسار تو ملک خورده یمین

بجینس ناقص

آن است که کلمات متجانس متفق الحروف و مختلف الحركات آرند چنانکه

قطران گفته است -

پیاده شود و دشمن از اسپ ولت چو باشی بر اسپ سعادت سوار
بر اسپ سعادت سوار و داری بدست اندر دل از سعادت سوار

بجینس زائد

آن است که کلمه متجانس از دیگر بحر فیه زیادت باشد - چنانکه

شاعر گفته است -

در حسرت رخسار تو ای زیبارو از ناله چنانال گشتم و از مویہ چو مو

پنجمین مرکب

آن است که از دو لفظ متجانس یکے مفرد باشند و دیگرے از دو کلمہ مرکب

شاعرے گفته است - ۵

خورشید کہ نور دیدہ آفاق است تا بند و نشد پیش تو تابندہ نش

و مولف راست - ۵

رہ راستی گیر تا زندہ کہ ایدون بر ہوار تا زندہ

پنجمین مزدوج

آن است کہ کلمات متجانس پہلوئے یکدیگر بیارند - چنانچہ معرّی گفته است

ہست شکد باریا قوت تو ای عیار یار ۵

نیست کس از دآں یا قوت شکد بار بار

سال سرتاسر چو گلزار است خرم عارضت

چوں لیل من صد دل اندر عشق آن گلزار

نیمہ دینار ماند آن دمان تنگ تو

در دل تنگم نگند آن نیمہ دینار نار

و این قصیدہ از اول تا آخر ہمیں نسق است۔

تجنیس مطرف

آن است کہ دو لفظ متجانس در جملہ حروف متفق باشند الا در حرف طرف چنانکہ
معرزی گفته است۔

از شراب تیغ بودے باد ساراں / شراب
وز طعان رنج بودے خاک ساراں / اطعام

تجنیس خط

چنانکہ شاعرے گفته است

ہماں خوشتر کہ نوشی اندریں مدت مئے صافی
ہماں بہتر کہ پوشی اندریں موسم خزاو کن

رد العجز علی الصد

لفظی کہ در صدر بیت آرند آن را در عجز باز آرند۔ رشید و طوطا را

برین نسق قصیدہ ہست۔ چنانکہ

قرار از دل من رہو دآں نگار / ہداں عنبریں طرۃ بیقرار

نگار است رخسارہ من بخوں   ز بہر آن رخسارہ آن نگار
 نگار است در سر مرا بے شراب   در اندوہ آن ز گس پر خار
 و این صنعت صورت مختلفہ دارد۔

اشتقاق

آن است کہ دو کلمہ متقارب باشند در ترتیبِ حروف۔ چنانکہ شاعر
 گفتہ است۔

نوائے تو اے خوب پھر نوائیں   در آور دو در کارِ من بے نوائی

ترصیع

کلمات را بسج و الفاظ را در وزن و حروف خواتیم متساوی داشتن
 چنانکہ رشید گفتہ است

اے منور بتو نجوم جلال	وے مقرر بتو رسوم کمال
بوستانے است صدر تو ز نعم	آسمانے است قدر تو ز جلال
خدمت تو معول دولت	حضرت تو مقبل اقبال
در کرامت ترا نبودہ نظیر	در شہامت ترا نبودہ ہمال
تیرہ پیش فضائل تو نجوم	خیرہ پیش شمائل تو شمال

ہم چیں تا آخر قصیدہ جملہ ابیات مرتع گفتہ است و آنچه در حروف
خواتیم متفق نباشد آن را بجمع موازنہ گویند۔ چنانکہ شاعرے گفتہ است

بہ بزم و رزم تو ماند ہے عزان و بہار
بہ تیغ و کلک تو ماند ہے قضا و قدر
و سکاکی گوید کہ بجمع در زثر مثل قافیہ در شعراست۔

ذوالفائین

و آن شعریت کہ دو قافیہ داشتہ باشد۔ سنائی گوید
عقل و فرمان کشینی باشد عشق و ایمان چشینی باشد

مشلون

شعرے را گویند کہ در دو بحر یا بیشتر خواندہ شود۔ اہل شیرازی مشنونی
سحر حلال مشتل بریں صنعت ترتیب دادہ و ہر شعر را ذو فائین آوردہ۔ و
ایں بیت سلمان ساوجی در سہ بحر خواندہ می شود و ہم موصل بہ دو عرف
است۔

لب تو حامی تو لو خط تو مرکز لالہ شب تو حامل کوکب مر تو بانظ مالہ
بحراول رمل شمن مجنون بحر دوم ہزنج مشمن سالم بحر سوم مجتث

اعنات

و این التزام ما لایزم است یعنی چیزی که لازم نیست بر شاعر آں را
 بر خود لازم گرداند و این را صورتی معین نیست یعنی نیشاپوری قصیده گفته
 که در هر مصرعش ایراد لفظ سنگ و سیم را لازم قرار داده مطلعش این است
 اے نگار سنگدل اے لعبت سیمین غدار در دل من مهر تو چون سیم در سنگ اتوار
 و همچنین کاتبی نیشاپوری قصیده گفته بالتزام لفظ شتر و حجره در هر مصرع
 مطلعش این است -

مرا غم است شتر بارها حجره تن شتر دلی نه کنم غم کجا و حجره من
 و امیر خسرو در التزام لفظ پیل و پیش و پلنگ و کلک در هر بیت
 قصیده گفته مثلاً

پلین تن شاهی و ز اقبال بلندت دُور نیست
 گر پیش گرد و پلنگ افکن بگس کلک شکار

مطلع

و این چنان است که کلام مشتمل باشد بر واقعه مشهوره یا اشارت

نمائند به چیزے کہ در کتب متداولہ مذکور باشد - چنانکہ خاقانی گوید
 ہر کہ نظارہ توشد دست بریدہ می شود
 یوسف عہدی وہماں نیم بہائے رفتے تو
 اشارہ بقصہ دست بریدن زنان مصر است از مشاہدہ جمال
 یوسف علیہ السلام -

توشح

آن است کہ چون حروف اوائل ابیات قصیدہ یا قطعہ را فراہم آرند -
 بیتے یا مصرعے یا نام شخضے بر آید -

سیاقۃ الاعداد

آن است کہ اعداد را مرتب یا غیر مرتب مذکور سازند - خاقانی گوید
 یک شد از سه حرفش چار اصل و پنج شعبہ
 شش روز و ہفت اختر نہ قصر و ہشت منظر
 یک دوشد یعنی مضاعف شد مراد از سه حرف لفظ چاہ است کہ در
 شعر سابق مذکور است -

بهره مخمین

موازنه و تنقید

با همه جوش جنون فرزانه ام آشنای معنی بیگانه ام
 بدانکه این بهره کتاب اہم مقاصد علم بلاغت است - چه موازنه میان دو کلام
 کہ عبارت است از سنجیدن آن ہر دو در میزان قواعد بلاغت تا بلوغ را از
 غیر آن باز دانشد غایت این علم شریف است و کسیکہ از موارد استعمال آن
 قواعد آگاہ نباشد اورا قوت سنجیدن دو کلام و تمیز میان ناقص و کامل دست
 ندادہ - و بیہیچ امر از امر نظم کلام و تالیف آن شگرف تر نتواند بود - چه
 باندک مایہ معرفتہ توان دریافتن کہ تالیف و نظم کلامی از تالیف و نظم
 کلام دیگر تفاوت عظیم دارد - و بہتقدار تفاوت پایہ کلامی از کلام دیگر بالا
 و از بالا بالا تر قرار می توان داد و بہم جرا - و این معنی وقتہ متحقق گردد کہ
 چون دو جملہ یاد و شعر را کہ در معنی متحد باشند و در تالیف الفاظ مختلف در
 چیز تقابل و توازن در آرند - چه معنی لطیف را محلی شائستہ باید در تالیف

و نظم کلام زیر کہ باندک تغییر و تبدلے و تقدیم و تاخیرے کہ در تالیف و نظم کلام
 راہ باید نشان بد معنی بر کرسی دیگر جلوہ گر آید و تاثیر و انفعال نفوس موقوف است
 بر دو امر یکے آنکہ محل ہر لفظ در کلام ہماں باشد کہ حال مقتضی آن است اگر
 از محل اصلی او را بردارند و بہ محل دیگر نشانند خللے در اصل مقصود راہ باید۔
 دیگر آنکہ سرشتہ تناسب الفاظ را از دست نہ ہند۔ چہ بسیار باشد کہ
 لفظ در نفس معنی بالفظ دیگر متحد الافادہ باشد۔ اما چوں نیکو نگہدیکے ازاں
 ہر دو ثانیستہ آن محل باشد و دیگرے برخلاف آن۔ و چوں در تالیف و نظم
 کلام ایں ہر دو امر را نیکو بجا آرند۔ ہر آئینہ داد بلاغت دادہ باشند۔
 و فہم ایں معنی بر روشن سواداں و لطیف طبعان و ثنوار نیست۔ چہ نویسنده
 ترست کہ بمزاولت سالیان در از مہارت تمامہ در فن کتابت ہم رسانیدہ و
 بر تہ استادان خوش قلم شہرت یافتہ صفحہ کاغذ را بہ نقوش حروف رنگ زینت
 مے دہد کہ موجب حیرت نظار گیاں مے افتد و باز اے آن طفل نو آموز کہ ہنوز
 تشکیل نقوش حروف را بصحت نہ ہمیدہ باشد بہ زشت ترین صورتے بر صفحہ
 لوح ثبت مے نماید و سبب ایں تفاوت ہر چند بظاہر بر قلت و کثرت ممارست
 موقوف است اما اعمان نظر قلت و کثرت ممارست را پیش از شرط اعتبار
 زائد نمی نہند۔ زیر کہ بمشاہدہ معلوم است کہ ہر چند دو کس در ممارست علمے از
 علوم یا فنے از فنون عمرے بسر آرند و در استعمال و اشتغال بدان سعی یکن

بکار برند - اما چون مادہ قابلہ ہر دور موازنہ کند - تفاوت عظیم میان ہر دو
 یافتہ می شود و موجب این تفاوت جز بلطافت و کثافت طبائع چیزے دیگر
 نتواند بود - ولطافت طبع دریں باب اصل است - چه سلامت ذوق جز
 بر طبائع لطیفہ دست نہر - و ہر چند کہ سلامت ذوق کامل تر باشد احساس
 معانی بر وجہ اتم - و امام عبد القاہر جرجانی در پایان کتاب دلائل الاعجاز
 وین باب شرح بلیغ را ندہ حاصلش اینکہ خصوص مزایا و لطائف کلام امرے
 از قبیل امور خفیہ و معانی روحانیہ است و تا سامع پاکیزہ نہاد صاف طبع
 مخاطب نباشد بہزار حیلہ ہم نتوان اورا بر آں آگاہ ساختن کہ کودن کور
 باطن را از اں جملہ بیچ بہرہ نباشد و الحی کہ امام بلند مقام آنچہ گفت حق گفت
 و من این معنی را در طبائع اہل روزگار خود بار بار بمشاہدہ آورده ام و صحیح یافتہ
 ام -

پیش از آنکہ در پارہ از کلام اساتذہ بر طریق موازنہ و تنقید غرضے رود
 نظر بر رفع سوئے ظن حرف گیراں کہ بیشتر مطمح نظر ایشان غیر از مرار و لجاج چیزے
 دیگر نہ باشد و مقصد اصلی صاحب تالیف را نہ ہمیدہ زبان طعن و رازمی
 کند مے گوئیم کہ غرض فقیر مولف از تنقیدات و توضیحات کلام پیشینیان محض
 تہنیتی قاری است بر بعضے از خفایائے زوایائے کلام بلیغ کہ از نظر مبصران
 کند بصیر متور و محتجب مے ماند نہ اظہار قابلیت سخن فہمی خویش و طعن بر

پاستان بیان ستوده کیش کیف که ایشان قافله سالار مهران ستمدانی و قدوة
سخن گستران ارباب معانی بوده اند - و کفی باللہ شهیدانہ بینی کہ علمائے فن
رجال و مطاوی مباحث روایات چگونه غنث را از سبین و سبک را
از سنگین امتیاز می دهند و این اصلا بر تعبیر و تشبیح سلف محمول نتوان کرد
و مع ذلک نمی گوئیم کہ کلام بشر گاہ از صمت خلل و زلل مامون و محفوظ
نتواند بود - زیرا کہ این پایه جز از کلام رب العزت دیگرے را مسلم نیست
و مادر محاوره زبان پارسی بکلام اساتذہ ایرانیان احتیاج داریم نہ در
تصحیح معانی کہ این امر مخصوص بقومے نیست -

در ماسبق تمهید ذکر یافت کہ چوں کلامے را با کلامے دیگر در محال ازین
و تقابل در آرد تفاوت عظیم میان ہر دو مشاہدہ کنند و این تفاوت بر جہ
متعدہ ظاہرے گردد و ما آن را در اثنائے مشکہ متفرقہ کہ مذکور خواہد
واضح کنیم تا باعث بر زیادت بصیرت خوانندگان افتد انشاء اللہ تعالیٰ

۵

نظامی گوید

دریں باغ رنگیں درختے نرسد کہ ماند از قفائے تبرزن نرسد

سعدی ہمیں معنی را معرض بیان جلوہ مے دید

دریں باغ سروے نیامد بلند

کہ باد اجل بنحیش از بن نکند

لفظ رنگین در شعر نظامی که نعت باغ واقع شده بامایتق لہ الکلام خیدل
 ربطے ندارد۔ چہ مایتق لہ الکلام اثبات معنی فنا و بے ثباتی ممکنات است در
 عین حالت بچیت و شاد کامی و این معنی را بہ نوعی از توجیہ بطریق لزوم از
 لفظ رنگین اخذ مے توان کردن و شعر سعدی ازین گونه توجیہ پاک است
 نظامی فنا را برائے جنس درخت ادا نموده و سعدی این معنی را برائے
 نوعی از درخت کہ در رشتافت قامت و دوام حضرت مثل است ثابت کرد
 و در مایتق لہ الکلام سرور او غلے است کہ دیگر افراد درخت را بر وجه کمال
 حاصل نیست و ہر چند گمان آں مے رود کہ اثبات عموم فنا برائے جنس
 در تکمیل مایتق لہ الکلام دخل تمام دارد اما چون بنظر دقیق و ارسند چنان
 بوضوح مے پیوند کہ جمیع افراد جنس درخت بہ اوصاف سر و متصف نتواند
 بودن و لفظ بلند بر آمدن را باوے نسبتے است کہ ذوق سلیم و طبع مستقیم
 مرہون منت آن است۔ چہ این معنی اشارت است بہ ارتقاء از پستی
 بہ بلندی کہ شبہ بہ ارتقاء انسان است بمدارج عالیہ۔ و لفظ رستن و شعر
 نظامی از اشارت بدیں معنی عاری است چہ مفہوم رستن از ظہور بہر گونه
 نباتات از نہاں خانہ خاک خبر مے دهد و ہمیں قدر بامایتق لہ الکلام مناسبتے
 بیش ندارد۔ و آنچه در مصرع ثانی فرمودند کہ ارتقاء تہرزن درست

نمانده مستلزم استیصال کلی نتواند بود۔ بخلاف آنچه سعدی فرموده میچشمم
ازین برکندن دال است بر آنکه با داجل اثرے از آثار فانی باقی نگذشت
ومع ذلک نکته دیگر در شعر سعدی ملحوظ است که در شعر نظامی نیست و
آن این است که اسناد افکار در شعر نظامی بسوئے تیرزن است که منشا فعل
ارادی می باشد و در شعر سعدی بسوئے با داجل که از امور مقدره طبیعی
است وقوع آن منطوق است و وقوع این مقطوع۔

بحیر بلیقانی گوید۔

شاه قزلباش ارسلان که دست دلش از جہاں نام بحر و کان برداشت

انوری گوید

گر دل دوست بحر و کان باشد دل و دست خدایگان باشد
چگونه بینی شعر مجیر را که بر شعر انوری مزیت تمام دارد و چشم آنکه
مجیر بازائے دست و دل مدوح نام بحر و کان را از صفحہ هستی پاک ستوده
تلاکے نیست که نام بحر و کان زبان زد او گردد۔ و شعر انوری بیش از پیش
دست و دل مدوح با بحر و کان افادہ معنی زائد نگرد و غایت مبالغہ را در
نفوس تاثیر عظیم است کما لایحقی و در شعر انوری تکرار دل و دست اگرچه
درین مقام منافی بلاغت نیست اما اگر تلافیش بصورت دیگر امکان داشته
بلغ ترا مدحے ❖

قدسی گوید
نسبت خود بہ سگت کردم و بنفعلم
زانکہ نسبت بہ سگ کئے تو شب بے باقی
دیگرے راست -

از سگان سر کئے تو ز بس منفعلم کہ بہم صحبتی پہچو منے ساختہ ام
شعر قدسی متضمن بر کمال مراعات حسن ادب است بخلاف شعر ثانی کہ
دال بہ ہم صحبتی سگان کئے محبوب است ہر چند کہ خود را اہل آں ندانستہ
و میان نسبت بہ سگان و ہم صحبتی ایشان فرق بسیار است اما اگر قدسی
در اظہار علت لفعال لفظ زانکہ رائے آورد و بجائش اے کہ عرف ندائے
گفت مے بینی کہ معنی شعرا ز کجا تا بہ کجائے رسید۔ و در شعر لفظ ثانی پہچو منے
بغایت بلیغ افتادہ۔ زیرا کہ دال است بر نا اہلی او بہ ہم صحبتی سگان کئے
محبوب و تصدیق زوینی راست -

پا بوس سگان تو نگہم بہم نیست دارم ہو سے چکنم و ترسم نیست
از جملہ لوازم شعر عاری است -
حافظ گوید -

مہر تو در درونم و عشق تو در دلم
باشیر در دروں شد و با جاں بدر شود
دیگرے راست -

تا جاں ز بدن بروں نخواہد رفتن درو تو ز تن بروں نخواہد رفتن

شعر حافظ مشتمل است بر دو معنی کہ در مصرع ثانی مذکور است شعر ثانی
 ہمیں یک معنی را متضمن است کہ در دو مصرع ذکر یافتہ و ہمیں وجہ شعر حافظ
 را فریتے دست دادہ۔ اما مصرع اول کہ مشتمل است بر عطوف و معطوف علیہ
 یکے از ہر دو حشو محض است کہ در معنی مقصود زیادتے پیدا نئے کند و سلطان
 ابو یزید درین معنی گوئے سبقت از ہر دو را بودہ چنانکہ مے گوید۔

با عشق تو در خاک نہاں خواہم شد
 با ہر تو سر ز خاک بر خواہم کرد
 سلطان نگفتہ کہ مہر تو با جاں بدر شود۔ بل گفتہ کہ زیر خاک ہم با من
 خواہد بود۔ و درین مبالغہ اسیت در مخدرات محبت و احاطت آن بجامع قلب
 کہ کھمت زوال را در آں مجال تطرق نیست۔ علی نقی گوید۔
 اے و اے بر آں مرغ گرفتار کہ از وے
 صیاد شود غافل و در دام بمیرد

۔

عزیز گوید۔

اے و اے بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد
 در دام ماندہ باشد و صیاد رفتہ باشد

۔

عذری گوید۔

بر صید نا توانے بیدار رفتہ باشد گرسر نکشتہ اورا صیاد رفتہ باشد

ظہوری گوید

۵

بر آں صید مسکین چہ بیداد رفت کہ در دام از یاد صیاد رفت
 بخیر بصیر کہ از صحبت ارباب مذاق بہرہ یافتہ باشد پوشیدہ نیست
 کہ شعر ظہوری از ہر سہ شعر سابق بر تہ غایت دلکش و موثر افتادہ - زیرا کہ
 با وجود قلت الفاظ کہ لازم بحر تقارب است مشتمل است بر استفہام کہ در مثل
 این مقام افتادہ بمعنی عظمت مے کند و از عذری عذر مے میخواہم و کشتن ہر بند
 مے طلبد و در صرع سعدی

ع

کہ نتوان سرکش تہ پیوند کرد

احتمال ترکیب اضافی دارد نہ توصیفی و شعر عربی متین است و شعر علی نقی بد نیست
 و آنچہ حیرتی تونی گفتہ -

۵

ماند در زلف تو دل شائے بر آں صید سیر کہ بدام افتد و از خاطر صیاد رود
 نقل است کہ موجب ثقل است - سعدی گوید

۵

دو دوست قدر شناسند روز صحبت ا کہ مدتے بریدند و باز پیوستند
 امیر خسرو گوید -

۵

لذت وصل ندانند مگر آں سوختہ کہ پس از دوری بسیار بجاناں برسد
 وجہ ترجیح میان ہر دو شعر پیدا نیست - اما مے توان گفت کہ سعدی
 در اسناد اعتقاد دولت وصال بسوئے طرفین دایر او طباق الاضداد

قدمے فرا ترک گذاشته و شعر خسرو مثل است بر قصر صفت علی الموصوف
 کہ افادہ معنی حصہ کند۔ و این امر موجب تقویت مبالغہ افادہ نظیری از
 متاخرین این معنی را ساز می دهد۔

کس از معانقہ روز وصل یابد ذوق
 کہ چند شب ہم آغوش خود جداخت است
 شعر خوب است اما آنچہ فرق میان یابد و دریابد کہ مقتضائے مقام
 ہمیں بود متحقق است بر اہل مذاق مخفی نیست چنانکہ حافظ گوید
 زمیو ہائے بہشتی چہ ذوق دریابد کسیکہ سبب زرخندان شاہے نگزید
 مفہوم یافتن عام است و مفہوم دریافتن متضمن است معنی حصول و
 تحقق را و بیشتر استعمال آن در کیفیات نفسانیہ دیدہ شدہ چنانکہ در شعر حافظ
 و نظیری لفظ کس را بے یائے مجہول آوردہ۔ اگرچہ غلط نیست اما منافی
 بلاغت است زیرا کہ حرف کاف کہ سچہ صلمہ است مقتضی آن است کہ لفظ
 کس را بایائے مجہول مے آورد۔ و جملہ زہم آغوش خود جداخت است
 کلام سوقیان است۔ ہم نظیری گوید

حسن تو ز یور تو بس است این قدر چہ را
 برگوش و سینہ ز حمت ز یور بہا وہ
 ہر دو اضافت حسن تو ز یور تو زاید از ضرورت است مقتضائے

مقام آن است که زیور را بے اضافت بطریق مفہوم عام ایرادی کرد
چنانکہ حافظ گفته است -

ز عشق ناتمام ما جمال یارستغنی است
بہ آب رنگی خالی و خطا چہ حاجت روائے زیارا

ومع ذلک نظیری آنچہ را در بیتہ ادا نموده حافظ آن را در مصرع ثانی

باتمام رسانده - و ہموگوید -

اگر پیالہ مے دادہ اند اگر خم زہر ز خوان دہر قناعت بہ بیش و کم کردہ
تقابل بیش و کم در مطلق پیالہ و خم درست است اما در پیالہ مے و خم زہر
تقابل بیش و کم تجویز نمودن صحیح نیست زیرا کہ ہر دو مقید اند و تعابل در دو
مقید و قمتے درست آید کہ از یک جنس باشند حاصل ایراد آن است
کہ تعابل در پیالہ و خم از مقولہ کم است و مے و زہر از مقولہ کیف پس ہر
دو تعابل پیشی و کمی را است نیاید حافظ این معنی را بہ ہنجار شگرف ادا نموده

بہ در دو صاف ترا حکم نیست دم در کش

کہ ہر چہ ساقی تاز بخت عین الطاف است

ومع ذلک اگر بجائے لفظ خواں بلفظ میکدہ یا میخانہ مے گفت مناسب

بل ان سب مے بود -

مخفی نہاند کہ نظیری ہر چند اہل زبان است و خوش بیان اما در کلام او

چوں زلالی خوانساری نشیب و فراز بسیار است کونان از من این حرف را
شنیدن تاب نیارند اما سره کردن لفظ و معنی را بطبع و قیاد و ذہن نقاد و در خورست
در غزلے می گوید -

مراد لے است سیہ پوش در مصیبتِ عمر
کنوں تو ناز و ستم را و کاں بیارانی
بہیں و بدیدہ اضاف بہیں کہ اگر بجائے لفظ کنوں تو لفظ ہنور می گفت
شعر از تغیر یک لفظ چہ قدر شگفتہ تر می افتاد و در جائے دیگر می گوید
زخیل طائران قدس گری اگر در قید بال و پر نباشی
ماہرن مے داند کہ اگر می گفت
کنی با طائران قدس پرداز اگر در بند بال و پر نباشی
چہ قدر جودت لفظ و شوخی معنی با خود مے داشت کمال خجند گوید
ہر کجا باشد نشان پائے اوزانجا پیشم
خاک برداریم چند اینکه آب آید بروں
حافظ گوید -

بر زمینے کہ نشان کف پائی تو بود سالحا سجدہ صاحب نظران فہم بود
بیا اے ناقد بصیر تا شعر کمال را در برابر شعر حافظ چہ پایہ می بینی گویی
کمال دریں شعر نزو اہل فن کمال خود را بصورت نقصان و انمودہ حاصل ہر و

شعر گرانی داشت تن نشان کف پای محبوب است و بس - اما لفظ از انجا در شعر
 کمال بر ذوق سلیم ناگوار و بر طبع مستقیم خیل و شوار می آید بل حیث محض است و
 بچشم خاک برداشتن هر چند افاده معنی تعظیم و تبرک می کند اما با عجز شعر ثانی چند
 مربوط نیست - زیرا که از برداشتن خاک بر آمدن آب معمول نیست بل از
 کندن و کاویدن - چنانکه مشاهده می رود - و زیادت حرف یا در چند اینک محض
 برائے استقامت و زن عروضی است و رسیخ معنی دخل ندارد و مع ذلک
 معنی محصلش اوقع فی النفس نیست و نه ذهن سامع را به استغراق می کشد -
 و حاصلش پیش از تعظیم خاک پائے محبوب نیست - بخلاف شعر حافظ که در ادائے
 معنی مقصود پیرایه دکش بدست آورده به نحو یک سر رشته تناسب لفاظ و متانت
 ترکیب وجود معنی از دست نداده و ازین جا است که بغایت موثر افتاده -
 مخفی مباد که قلت الفاظ اگر در فهم معنی مقصود مغل نباشد از کثرت آن مدوح
 تراست چنانکه در بیان ایجاز و اطناب بوضوح پیوسته - شاعرے راست
 خاموش گسستم و لب بستیم از تعریف دوست
 کال نه در تحریر ما گنجد نه در تفسیر ما
 چگونه می بینی تطویل کلام بے مرام که بی هیچ از انبساط نفس که لازم شعراست
 با خود ندارد - چه معنی مقصود پیش ازین نیست که استادے آن را در یک مصرع
 به اسلوب احسن و الموده - حیث مقال

خاموشی از شنائے توحید ثنائے تست

قلت الفاظ با احتواء بر معنی مقصود کلام را بدرجہ اعجاز مے کشد۔ و از
وجہ اعجاز قرآن حمیدیکے این است چنانکہ در محل خود ثبت یافتہ۔ گلستان
سعدی گزین ترانہ مذہب است این نوع کلام را۔ میرزا صاحب گوید۔
گر بسہوار غنچہ گل بالش و بستر کند
می شود نیلوفری از بوئے گل پہلوئے او

۵

ملاحظہ فرما گوید

گر بود بند قبا از بوئے گل باریک تر میکند ہم رنگ مرغ لاله پہلوئے ترا
در ہر دو شعر فرقی بسیار نیست بلے زیادت لفظ سہو در شعر صاحب در
و مبالغہ مزیتہ پیدا کردہ اما بالش غنچہ گل را در نیلوفری بودن پہلوئے نازنین
مداخلہ نیست ہمیں لفظ بستر کفایت می کرد زیرا کہ بالش نیز سہو باشد و ممکن از بالش بالش پہلو
مراو باشد کہ معمول نازنینان است و آنچه ملاحظہ فرما بند قبا را از بوئے گل باریک تر
گفتہ نزد راقم الحروف و جہے ندارد۔ چہ بوئے گل را بلطافت وصف کنند۔ نہ
بدقت۔ بلے اگر باریک تر را بمعنی لطیف تر بگیرند مغیش بلے متکلف است می
آید۔ چہ لطافت از لوازم دقت است و ہر دو شعر از وصف ایجاز عاری
عرفی گوید۔

۵

ز دیدہ رفتی و مردم ہماں نفس فریاد کہ بے تو مردم وانگہ چنیں آسانی

نظیری گوید -

۵

نخل ز مردن خویشم گماں نبود الحق کہ بے رخ تو چناں جاں دہم بآسانی
عرفی و نظیری ہم عصر هستند و رشتہ رقابت فی مابین ہر دو متحقق اما انصاف

بالائے طاعت است اگر اجدے از کاسہ لیسان اہل زبان کہ زنگِ تعصب
بر آئینہ طبعش غالب آمدہ باشد از تسلطِ مبالغہ افراطی سرباز زنداوارا بلکہ مدارِ اجودیت

و افضلیت شعر عرفی بر سہ لفظ است کہ شعر نظیری از آں ہر سہ فارغ است
اول لفظ ہماں نفس کہ دلالت میکند بر مرگ علی الفور عاشق کہ مجروح مفارقتِ معشوق

بر تسلط یافت - دوم لفظ فریاد کہ از بیچارگی و و اماندگی عاشق خبر مے دہد گوی
شکر مے بستم پیش از حد برودست یافتہ و او از دفع آں خود را عاجز دیدہ بنالہ

وزاری بہ دیگران متجسس گشتہ سوم لفظ آنکہ کہ قوتِ مضمونِ جملہ سابقہ را کہ
مشتمل است بر علت فریاد عاشق مضاعف نمودہ - و زانش شعر استاد مے

۵

است و لعلہ للمضوی -

کبر زشت و از گدایان زشت تر روز برف سرد و آنکہ جامہ تر
و بر ادیب مستقیم الطبع مخفی نیست کہ لفظ گماں نبود الحق در شعر نظیری در

نفس مضمون لطافت پیدا نکردہ - بل اغلب کہ اقرب الی الخشواست و اگر
لفظ نخل ز مردن خویشم در شعر شمس نے بود کہ فی الجملہ تلافی نقصان مے کند

مے گفتیم کہ نظیری در جواب شعر عرفی خود را اخمو کہ اساتذہ ایں فن ساخته و مرا از

گفتن سخن حق و غوغا مزاحمت منکراں باز نہ دارد۔ مارا بحق کار است
گو خواجہ راضی مباحث۔

مولف شعر العجم را عادت است کہ در تعریف ہر شاعرے الفاظے چند
اختراع نموده در مدح و ثنائے او مبالغہ دور از کار بکار مے برد و بطراحت
تمام مے کوشد و الحق در بعضے از جاوہ اعتدال انحراف و زیدہ چنانچہ در
مطاوی خصوصیات نظیری مے گوید کہ بعضے از ترکیب از ایجاد و اختراع
نظیری است کہ مختص بدوست و در مانند این شعر اورا نقل کردہ ے

شمار نے تاسحر و ستم بلفے در ہے دارد
گر بیانم گریہ نیست دامن دامن است امشب
و ندانے کہ قدمائے اساتذہ این اسلوب ترکیب را در استعمال
آوردہ اند۔ مسعود سعد سلمان گوید ے

بہر و تیغ تو خارا بدرد تیر تو خفاں
نہ خفاں پیش آن خفاں نہ خارا پیش آن خارا
منوچہری کہ از اکابر قدمائے این فن است مے گوید ے
تاریک شد از ہر دل افروزم روز
شد تیرہ شب از آہ جگر سوزم روز
شد روشنی از روز و سیاہی از شہم
اکنون نہ شہم شب است و نہ روزم روز

مسعود و متوجہری ہر دو پیشتر از نظیری اس جنس ترکیب انبہد جان
خریدہ اند۔ غایتہ مافی الباب ہر دو استا و آن را بصورت نفی آورده اند
و نظیری بصورت اثبات و لاجرح و مصرع اول شعر نظیری خالی از تشدید
نیست۔

حقیقت موازنہ نہ ہمین است کہ ظاہر الفاظ را با قوالین نحو یہ
بے ملاحظہ اسلوب ترکیب و سہولت ماخذ و ادائے معنی درست کنند چہ
ممکن است کہ معنی را متکلمے بر یک ہنچ مخصوص ادا سازد و ہماں معنی را
دیگرے بر ہنچ دیگر و میان ہر دو تفاوت عظیم باشد چنانکہ در امثلہ سابقہ مذکور
شد۔ فردوسی در ہجو سلطان گوید

درختے کہ تلخ است و بے اسرشت   گرش برنشانی بہ باغ بہشت
و راز جوئے خلش بہنگام آب   بہیخ انگیس ریزی و شہد ناب
سرا انجام گوہر بکار آورد   ہماں میوہ تلخ بار آورد
ملا ماتی بجوابش پرداختہ۔

اگر بیضیہ زارغ ظلمت سرشت   نہی زیر طاؤس باغ بہشت
بہنگام آل بیضہ پرورش   زانچیر جنت دہی از رش
دہی آبش از چشمہ سلیل   بداں بیضہ گرم و مد جہر پیل
شود عاقبت بچہ زارغ زارغ   بر در ہنچ پہودہ طاؤس باغ

برستبصران بلاغت شعار که بکدام صحیح و رائے بیخ فرتے میان غشت
 و سمن و خنیں و ثنیں کردن می تواند بود است که نظریه اختلاف اسلوب و
 سهولت و اخذ و ادائے معنی چه قدر تفاوت میان هر دو کلام رود داده و
 هر چند مولانا جانی رحمة الله در تعریف جواب هاتفی که همشیره زاوۀ ایشان
 بوده است لب تحسین کشوده اما تعریف مولانا مستلزم آن نیست که ایشان
 جواب هاتفی را در برابر اشعار فردوسی و قفے زائد نهاده اند - بل مراد ایشان
 آن است که هاتفی آنچہ گفته بر جائے خود مغتنم است و بد نیست چه در جو
 تفاضل از آن واضح تر است که احتیاج به تفصیل افتد - بر وجه اجمال این
 اشارت می رود - بگویش همیش نبویش که فردوسی معنی مقصود را در سه
 بیت به اتمام رسانیده - و ملا در چهار بیت و قلت الفاظ از وجه بلاغت
 امری اہم است که در هیچ حال اغماض از آن جایز نہ و لفظ ظلمت شرت
 اگر چه صفت کاشفہ زاغ است اما در نفس معنی و قفے ندارد و در شعر ثانی
 لفظ آل بضمیہ مشومض است گوئی وضع منظر جائے مضمر بے سبب داعی
 آن جایز داشته و همچنین در شعر ثالث لفظ چشمہ زاید است - چنانکہ لفظ
 باد در باد صبا زائد می آرند و در مصرع ثانی ہیں شعر لفظ باد بضمیہ از ہیں
 قبیل است کما لایخنی - و همچنین در ترکیب طاووس باغ لفظ باغ جز بر رفع
 ضرورت قافیہ و نفس معنی زیاد تے پیدا نکرده - و در ابیات فردوسی مشومض

واقع نہ شدہ البتہ می توان گفت کہ در مصرع ثنائی شعر ثنائی لفظ انگلیس بر مفهوم
لفظ شہد افادہ زائد نمی کند۔ اما این نوع عطف در کلام اساتذہ بالعموم جاری
است۔ و طبع مستقیم آن را مستکرہ نمی دارد۔ و ابو شکور بخنی ہمیں معنی را از
کلام فردوسی اخذ نمی کند

درختی کہ تلخش بود گوہرا اگر چرب شیریں ہی مورا
ہماں میوہ تلخت آرد پدید ازو چرب شیریں نخواہی مزید
براستی کہ بدگفتہ۔

بدانکہ مدار صحیح تنقید بر سلامت ذوق ناقد است ترکیب باشد کہ مخل معنی
مقصود و ناقد و ترکیب باشد کہ مخل معنی مقصود نمی افتد۔ اما در معنی مقصود و مغل
ندارد۔ قسم ثنائی زشت و قسم اول زشت تری نماید۔ صاحب آتشکہ در ضمن
تنقید رباعی لطف الدنیا پوری می گوید "اما بزم فقیر ہر گاہ در شعر از ترکیب کلیات
معنی مقصودے در نظر نہ باشد گفتن این مقولہ شعر محتاج ب فکر نیست چہ جائے اینکه
قابل تحسین باشد و ازین گونه مستلزم لزوم مالا یزیم است بل اگر ترکیب این
الفاظ مخل معنی مقصود نہ شدہ حاصلے داشتہ باشد قابل تحسین است "الافلا"
و شاہد این مقال در امثلہ کہ حوالہ قلم است باید دید۔ اسدی طوسی کہ از اساتذہ

قدیم این فن است و تعریف اسب سمنہ خامہ را جواں می دہد
زشت از بر بارہ زہنوں یکے باو پاکوہ ہاموں ہیوں

کم آسا و دسا زو ہنجار جئے   سبک پا د آساں و و تیر لپے
 شتا بندہ از پیش ورہ بزرپس   جہندہ روان و گر زندہ بس
 یکے وشت پیمائے بزمہ راغ   بیدار و رفتار راغ و نہ راغ
 شبہ رنگ کوہ پیکہ و مشک مُم   پری پو و آہونگ و گور سم
 کہ اندام و متا زش و پرخ گرد   زمیں کوہ و دریا بڑورہ نور
 بستی چو باد و بہ بالا چو ابر   شتا و چو ماہی دلا و چو بہر
 زانڈیشہ دل سبک لپے تر   زراٹے خرومند رہ جوئے تر
 چو شب بود لیکن چو شب آفتہ   بہ تگ و زنگہ شستہ در یافتہ

حکیم از رقی گوید -

فلک سیراں بارہ کوہ پیکہ   کہ با آب و تش نہ پوید برابر
 بہنگام تندی بہنگام نرمی   سبک تر ز کشتی گراں تر ز لنگر
 چشم و بہر مئے و سیم و سریا و   چو جزع و چو مشک چو لولہ دومر
 باب اندرون ہجو لولہ بے بیضا   بآتش دروں ہجو یا قوت سحر
 بہ کبر پلنگ و بر رفتار شاہیں   بفرہ سما و بزور غضنفر

انوری گوید -

پلنگ بہتیت و غتر غاژ دُم گوزن سیریں
 عقاب طلعت و عنقا شکوہ و طوطی پر

قوی قوائم و باریک دُم منسراخ کفل
دراز گردن و کوته سم و میان لاله

حکیم طران گوید -

زبالا بپستی قضاے الهی ز پستی به بالا دعائے پیمبر
چنان دشت بار ابریم برنشته که انگشت مرم و رقهائے دفتر

میر معزی گوید -

رونده تر که رفتن ز ماه برگردوں بهنده تر که جستن ز تیر در پرتاب
به نیکوی چو تذرو به فرخی چو بهما به ره بری چو کلنگ و به کشتی چو عقاب
دو چشم او چو دلولو برآمده ز صدف دو گوش او چو دو خنجر بر آخته ز قراب
بختی سخن که اسدی را زبانه چوں ذوالفقار حیدری که امت فرمود
و این مزیت است مخصوص بدو و بس فقیر مولف گوید که در تعریف اسب کلام
بدین جودت و بامیت و کثرت تشبیهات نادره و سلامت الفاظ و لطافت
معانی و غلو از حشو و زوائد بنظر نیامده و عسی ان لا یقدر علیه احد - اگر در طرح
و تحسین آن استاد یگانه مبالغه و اطراء بکار آریم همانا از عهدہ توصیف آل
بیرون نیامده باشیم و الحق حقیقت این من البیان لیسجل ہیں است - و مضمون
شعر اخیر ماخذ است از آیه و لا الیل سابق النهار و بوجه احسن اخذ نموده
اما قطعه حکیم از رقی را که از اکابر مشاهیر این فن است در برابر قطعه اسدی

نہا دن پشک را با مشک سجیدن است - و سرمای عقل فوانش را بہ باد دان
 چہ از روئے لفظ و چہ از روئے معنی و چہ از روئے ندرت تشبیہات و چہ
 از روئے لطافت استعارات و بر ماہرن حقیقت ایں سخن خود روشن است
 از رقی را مصرع "کہ با آب و آتش نہ پوید برابر" چہ قدر یک المعنی افتادہ
 زیر کہ لغت سببی را بازائے لغت ثبوتی و قعے نہ نہادہ اند - چہ مقصود آن
 است کہ آن اسب در پویدن بر آب و آتش سبقت نمی گیرد و ایں مفہوم ثبوتی
 است نہ سببی و حکیم ایں معنی را نظریہ قرآن مدح بطریق لزوم حاصل کردہ
 وہم و شعر ثالث اگر چہ مصرع اول مشتمل است بر تشبیہات متعدودہ و مصرع
 ثانی بر تشبیہ بہا اما از فراہم آوردن مواد تشبیہ در شعر چیزے از غرابت کہ حسن
 تشبیہ بد اں مربوط است نیاوردہ - ومع ذلک لفظ او در مصرع اول کہ ضمیر
 غائب است شش مخض است بی هیچ ضرورت بد اں رجوع نمی کند و آنچه در مصرع
 ثانی ایں شعر باہر یک مشبہ بہ حرف تشبیہ را ذکر کردہ ما سوائے مشبہ بہ آخر یعنی
 مرمر کہ خالی از حرف تشبیہ آوردہ دال بر عجز از تلافی است و اگر می گفت

چو جزع و چو مشک و چو آہن چو مرمر

فی الجملہ راست مے آمد و شعر ثانی مشتمل بر لف و نشر است اما لف ثانی
 یعنی بہ ہنگام نرمی یا نشر ثانی یعنی گراں تر و لنگہ مطابقت کلی ندارد چہ مفہوم
 نرمی مستلزم انقطاع حرکت نیست - بخلاف گراں تر و لنگہ - چہ کشتی بہ ہنگام

لنگر انداختن از حرکت باز مے ماند۔ و این نوع از ضعف تشبیه است و تکرار
لفظ ہنگام و مصرع اول نخل بلاغت است و اگر در شعر خام بجائے لفظ
زور لفظ شان می آورد و نظریہ مناسبتے غضنفر جائے می داشت۔

اما حکیم نظر ان غیر از سرعت رفتار چیزے دیگر از اوصاف اسب مذکور
نہ ساخته۔ و در مصرع ثانی شعر ثانی لفظ مردم و قیقتے ندارد و چہ مفہوم این لفظ
عام است باور قبائے دفتر خصوصیتے ندارد و اگر مے گفت انگشت قاری مناسبت
بل انسب مے افتاد۔

و انوری و میر معزی در میدان وصف دوش با دوش یکدیگر گام نہ
اند۔ و ہر چہ گفتند بہتر گفتند۔

از متاخرین اشرف در وصف اسب مے گوید

چند از خش قمر طلعت و شعری نظرش	آنکہ چوں فکر منجم بد و فوق سما
سخت سم زرم دم آنکہ میرین بہن کفل	چوب مئے خشک پے فراختہ سر رنجبتہ پا
دود آتش بود آں ہوسرش پنداری	کاغذ باد بود زیں بہ فرازش گویا
موبر اندام صفا پرور آن غیرت باغ	چوں عرو نے است مرتبہ ہر اوج ہوا
بر گل لہ است کہ افتادہ در آغوش نسیم	بر حریر کفش داغ نشان تمغا
قطعہ خوب است اما اگر در شعر اول بجائے فکر منجم فکر منہدس نظر بعل ہیچون	
مے آورد و موزوں تر مے بود کما قبل فی البراق	

چونکہ ہندسی گردوں نورے

وہ نہیں بجائے لفظ بد و لفظ بد پر و بطرق استعارہ نظر بہ مقام الیق بود و ہم از پائیں بہ بالا رفتن را لفظ پریدن مناسب تر است نہ دویدن و شعر ثانی چنانکہ دانی از ہمہ اشعار فصیح تر افتادہ۔ و در شعر رابع لفظ شدہ حسواست و اگر می گفت۔

ع

چوں عروے است مرتب بسیر لوح ہوا

جائے داشت چہ اوج را با حروف نیست نیست۔ و اگر در مصرع اول بجائے غیرت باغ لفظ رشک پری مے آوردنی بینی خوبی شعر از کجاست بہ کجا می کشید۔

و اگر خوف اطناب سنگ راہ سمندر خامہ نے بود۔ ہر آئینہ مقام در وصف اسب بہ ایراد کلام اساتذہ دیگرہ وسعت داشت بنا بریں بہ ہمیں قدر انکسار۔ و ہم ازیں قبیل است قطعہ صاوقائے اصفہانی کہ گاؤ تخلص میکرو بجا بہ

قطعہ خاقانی کہ در حق بعضی از حسادے گوید

خاقانی آں کس کہ طاق تو مے روند

ز غانڈ و نغ را روش یک آ زو است

گیرم کہ مار چو بکند تن بہ شکل مار

کو ز ہر بہر دشمن کو نہر بہر دوست

اے صادق آں کساں کہ طریق تو مے روند
 ایشاں خزند و غر ووش گاوش آرزوست
 گیرم کہ خرکند تن خود را بشکل گاؤ
 کو مشایخ بہر دشمن و کوشیر بہر دوست
 راہ بمنزل پیدا کردن امر ویکہ است و بر آں راہ گام زدن امر ویکہ
 و وصول بمنزل امرے است غیر ازین ہر دو کما قیل ۵

خلیجی قَطَاعُ الْهِنَاءِ فِي إِلَى الْحِجَى . کثیراً باب الوصول قلاقل
 ایں بد اں کے ماند و ایں را بد اں چہ نسبت مصرع اول بہاں مصرع ثانی
 است کہ حضرت گاؤ آن را بے زحمت شخوار حوالہ ہضم نمود و بہ اظہار حرف ندا
 در استحکام اساس ادا ضغیف ہم رسانید ند چہ اظہار حرف ندا در مثل ایں مقام
 منافی قواعد بلاغت است و در یافتن ایں معنی تعلق بہ سلامت ذوق دار و و
 در مصرع ثانی ضمیر جمع غائب مشو محض است معنی بد اں احتیاج ندارد۔ اما آنچه
 در قطعہ قابل غور و سخن بہمان است آن است کہ مار چو بہ چو بہ است سیاہ
 رنگ کہ خطوط کو چیکہ سفید بر جلدش نمایاں بود و عین مشابہ بہ مار سیاہ کہ خطوط
 سپید دار و مے باشد۔ و بنیدہ آتا بہ حق نظر در آں گاہ نہ کند اغلب کہ آں را
 مار گماں برد و ایں روے مار چو بہ را مانند مار گفتن و چہ دار و بچلاف

خبر کہ باگاؤ اصلاً مشابہت ندارد کہ احتمال تشابہہ میان ہر دو پدید آید پس
تجویز مشابہت تن خبر باگاؤ از صادق چگونہ راست مے آید گوی ہمہ چارہ او
را کہ دریں باب بتقدیم رسانید گاؤ خور و دمع و لک حکیم خاقانی مخالفان خود
را از اغ قرار داده و در تمثیل مارچوبہ را ذکر کرد و بخلاف صادق کہ ایشان را
خبر قرار داده و در تمثیل چیزے نیاورده - بل در طی ہر دو منزل از خبر بیچارہ
بار منت بر خود نہادہ -

و گاہے باشد کہ در معنی معین متعارف نوعی از جدت اضافه کنند -
نامعنی معلوم را در قالب نور بزند کہ باعث برانجذاب نفس افتد - کسے
راست -

زین سال کہ خاک شب ہجرت بکنم مشکل کہ روز حشر سر از خاک برکنم
و دیگرے ہمیں معنی را ببلک نظم در آورده -
ز بس کہ خاک بسر کردم از غمت مشکل
کہ روز حشر سر از خاک بر تو انم کرد
و شاعرے این معنی را بہ پیرایہ دیگر در معرض بیان آورده -
بیا کہ گریہ من آن قدر زین نہ گذشت
کہ از فراق تو خاکے بسر تو اں کردن
معنی آن است کہ از کثرت گریہ من ہمہ روے زین تر شدہ

نمایاں تھیں کہ بمقدار ایک مشت خاک خشک جائے یافتہ نہ شود۔ در شعر اول
 و ثانی کیلئے را بر دیگرے مزیتے نیست بحر یک معنی مبالغہ در افتادن
 خاک بر سر چیزے دیگر یافتہ نہ شود۔ بخلاف شعر ثالث کہ با کثرت گریہ حسرت
 نایافتن خاک خشک را اضافہ نموده و نوع از جدت بہم رسانیدہ۔ فردوسی
 در توحید باری عز اسمہ گوید

جہاں را بلندی و پستی توئی   ندانم چہ ہر چہ ہستی توئی
 نظامی گوید۔

پناہ بلندی و پستی توئی   ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی
 ہر دو شعر را بجائے خود مقامے الہیست اما پیداست کہ شعر فردوسی
 بوجہ اشتغال بر استفہام کہ بر عجز اور اک کئے اوسبحانہ و تعالیٰ دلالت مے کند
 در مقام بلاغت از شعر نظامی قد مے فراتر گزاشتہ و لفظ ندانم حقیقت عجز را
 موکہ ساختہ ازیں روئے شعر نظامی بلیغ و شعر فردوسی بلیغ تر افتادہ۔ زیر اک
 فردوسی در مصرع ثانی دو معنی را بہم آورده و نظامی ہمیں بر یک معنی اکتفا
 نموده۔

بدانکہ در دو کلام ہم معنی بسا باشد کہ فرقے لطیف و تفاوئے شریف مضمحل
 باشد۔ و عامہ طبائع را بر آں اطلاع دست نہد اما طبع نقاد و ذہین تفاو
 بمجرا و استماع بدال راہ مے یابد۔

شاعرے گوید۔

حیف در چشم زدن صحبت یا آخر شد
رونے گل سیر ندیدیم و بہار آخر شد

دیگرے گوید

تا چشم نہادیم بہم صبح دمید
تا چشم کشودیم زہم روز گذشت

حسن خاں شاملو گوید۔

برونے سبزہ و گل خواستم کہ مے نوشم
ز شیشہ تا بعد ریختم بہار گذشت

ہر سہ شعر را چوں یگان یگان بر جائے خود بہ بینی در ہر یک معنی یابی
دل نشیں کہ سزاوار مدح و تحسین است۔ اما نظر دقیق حکم میکند بہ افضلیت شعر
ثالث کہ مشتمل است بر دو معنی یعنی سرعت زوال زمان عیش و ترتب حسرت
بے پایاں بر آں۔ بخلاف شعر ثانی کہ بجز معنی سرعت زوال حال چیزے زائد بخود
ندارد و شعر اول اگرچہ شعراذ معنی حسرت است اما مصرع ثانی نفی تمتع بقائے
محبوب بر وجہ کلی نمائے۔ بل بخلاف آں شعر است از حصول لقائے او اگرچہ
زمان تمتع در از نکشیدہ و در شعر ثالث لفظ خواستم گوی جان معنی است چہ حسرت
عدم تمتع چیزے کہ غایت آرزو باشد و بجز تحقق در آید و در پے تمتع بجا باشد
کہ ناگاہ اسباب تمتع کلی منقطع گرد و ہر آئینہ بلائے عظیم است و عذاب بے الیم۔
بدانکہ ہر گاہ معنی را در قالب واقعہ محققہ تشکیل و در لباس تمثیل جلوہ ہند

بیشیتے کہ مستحکم را از آن واقعہ صورت دعوائے مع الحجت مفہوم گردو۔ ہمانا
 ایں نوع اسلوب بیان واقعہ فی النفس آید واحدے را مجال انکار نباشد۔
 سعدی در عدم ثبات حیات ناپاوار و مال کار آن بروجہ عبرت میگویند
 ز دم تیشہ یک ز بر تزل خاک بگوش آہم نالہ در و ناک
 کہ ز ہمار گر مری آہستہ تر کہ چشم و بنا گوش رویے است ہر
 ہمیں معنی را انجام کہ زمان او پیشتر از زمان سعدی است چنان صورت
 ۵

۵-۴- خاکے کہ بزیر پائے ہر نادانے است زلف صنم و عارض جانانے است
 ہر خشت کہ بر کنگرہ ایوانے است انگشت وزیرے و سطرانے است
 و حافظ شیراز ہمیں معنی را باندازیکہ مخصوص بدوست خیریں ادا مے کند
 قدح بشرط ادب گیر زانکہ ترکیبش

ز کاسہ سر جمشید و بہمن است و قباد خا
 حافظ معنی را کہ در جملہ بشرط ادب گیر و ولایت نہادہ قیام آرا در جملہ
 بزیر پائے ہر نادانے است ادا نمودہ و سعدی آن را در مصرع اولین شعر
 ثانی اما نظر دقیق اقتصادانے آن میکند کہ سعدی از ہر دو گوئے بلاغت ربودہ۔
 چہ مخاطب را بہ نحوے متنبہ ساختہ کہ معنی استعطف را از دوست تداوہ و لفظ
 ز ہمار شکل بر مفہوم نہی و لفظ اگر مری شعر از معنی بدل مروت کہ از لوازم

سجاحت طبیعت انسانی است واقع شده اما آنچه موجب انجذاب تاثر
 طبائع و قیقه رس است آن آئینه سحری از زبان همان بنفید خاک شدگان فریاد بگوشش
 تیشنه ن می ساند و این بمنزله اتمام حجت است که او دیگر از تیشنه دن بازدارد و لفظ درونک را در تقویت
 این معنی و غلے تمام است و رباعی خیار و شعر حافظ هر دو از این نکته عاری آمده
 و این نوع اسلوب بیان مخصوص به شیخ است و احدی را از اساتذہ منتقدین
 و متاخرین دست نداده و پیدا است که کلمه حکمت و دانش را اگر بر طریقی واقع
 محققه بیان کنند اقرب الی القبول می افتد زیرا که نازل بمنزله دعوی مع لجت
 می باشد چنانکه در جائے دیگر می گوید

چو خلعت نیست خنجر آهسته تر کن که می گویند ملاهاں سرودے
 اگر بار اں بکوہستان بنارد بسالے و جلہ گرد و خشک سالے

اصل معنی همان است که در مصرع شعر اولین بیان فرمودند اما شعر ثانی بمنزله
 حجت است گوئی اصل معنی را مدلل بدلیل ساخته که احدی را مجال انکار آں
 نیست و نظر بر بنای بدست تمثیل که در شعر ثانی مذکور است نسبت سر و بے ملاهاں
 از لطائف طبع صافی آں بزرگوار است چنانکه در باب قناعت می فرماید

آں شنیدستی که وقتے تا جری در بیابانے بفتیا و از ستور
 گفت چشم تنگ دنیا دار را یا قناعت بگرد یا خاک گور

دریں قطعہ آنچه از وجوہ بلاغت مضمراست در چشم هر کور باطن جلوه

نہد و ہر خید فہم ایں گو نہ وجہ تعلق بہ ذوق سلیم دار و اما بندے ازینہا عوالہ
قلم مے نمایم تا پایہ بلاغت شیخ بر سخن فہماں ہویدا اگر دو۔

بیچ میدانی کہ وزان الفاظ آن شنیدستی چیست؟ وزانش آن است
کہ در مواضع متعدده تنزیل بالفاظ اناک وارد شدہ یعنی مبلغ کمال بلاغت
آن است کہ متکلم بلیغ چوں خواہد کہ سامع را بہ امرے عظیم متوجہ سازد و کلام را
مصدر باستفہام نمودہ معنی مقصود را در معرض بیان مے آرد۔ گوئی متکلم بر
طریق استفہام سامع را متنبہ مے سازد کہ آنچہ مراجعہ دادنی است امرے است
عظیم۔ مے باند آں ابگوش ہوش استماع نمودن و تامل زائد در آں بحریتین
شیخ دریں قطعہ واقعہ تاجرے را موضوع لہ قرار دادہ کہ نظر بمناسبت مقام
مقتضائے حال است چطابقہ نیازگاناں در حصول منافع و بہائے بضاعت
انواع مصائب سفر را تحمل باشند و بہر قدر یکہ بدست آرند سیر نشوونیل در
طمع زیادت مال بودہ ہر گونہ بار مشقت را بر خود سہل انگارند۔ تا در قطع مراد
و شوار گذار جان خود را در معرض خطر افکنند و اگر قومے دیگر را موضوع لہ قرار
مے داد نظر بمناسبت مقام موزوں نے افتاد و از پشت ستور بر زمین افتادن
امرے معلوم و معمول است و ایں را جزو واقعہ گرانیدن و راوائے معنی مقصود
و خلے تمام دار و چہ معنی مقصود منع از حرص و التزام قناعت است و آن را
را از زبان تاجرے کہ از ورطہ مہالک جاں بسلامت برد و خود را در

محل عبرت دیگر اں در آورد بمسامع مستعین افکندن چه قدر منہی است
بر کمال بلاغت تکلم و دال بر غایت رعایت صدق مقال تاجر و مودعی بہ
اصغائے سامع برو جہ حسن قبول کہ احدے را در آں مجال سخن نے ماند۔ و
نکتہ کہ در ایراد لفظ تنگ و رفعت چشم مضمراست بر مستبصر پوشیدہ نیست
چہ چشم حریص یا آنکہ دائرہ وسعتش خیل محدود است ہر چند کہ در گرد آوردن رخسار
و نیویہ سعی تمام تر نماید و بیش از پیش کامران آید ہنوز مصداق قول معنوی

۵

کاسہ چشم حریصاں پُر نشد تماصف قانع نشد پر در نشد
بودہ در صد و ہل می مزید می باشد۔ الا کہ بذیل قناعت تسک جوید یا مرگ
ناگزیر اور ازیں بلائے بے درماں رہائی بخشد۔ و ایں حصر معنی بہ حرف تردید
دریں دو صورت مذکورہ کوئی حکم کردن است بر قطع و فصل معنی مقصود و مولوی معنی
ہیں نکتہ را در شعر مذکور بیان فرمودند و در مصرع ثانی تمثیلے آورند کہ ہر چند در
ذہن سامع اقرب الی القبول است اما چون صدف اہلیت قناعت ندارد و پُر
در شدن آن نہ از جہت قناعت باشد بل امرے طبعی است کہ قطرہ آب پس
از روزگارے در بطن آن گوہر آبدار برے آید کوئی دعوی ایست بے برہان
و تمثیلے است از قبیل اقناعات۔ میرزا صاحب گوئد ۵
بداد حق قناعت کن کہ از اکسیر حسندی بخاکستر اگر پہلو تہی سنجاب می گردد

حاصل شعر پیش ازین نیست کہ فیض قناعت مرد را بحدے مستغنی مے
 سازد کہ بستر نرم و خاکستر گرم در نظرش تفاوتے ندارد ہر چند کہ این معنی حکمت
 است اما اسلوب بیان ہچنان است کہ می بینی - و لفظ اکسیر با سنجاب مناسبے
 ندارد و مصرع ثانی اگر جنیں مے گفت **ع**
 بخاک از بنگی روزے طلایے ناب می گردد

فی الجملہ مناسبے داشت و ماخذ شعر میرزا این شعر نظیری است **ع**
 ز سلطانی بہ کنج گلخنے انگندہ تقدیرم
 کہ خاکستر بجائے بستر سنجابم اندازد
 اما معنی این شعر از وادی دیگر است - شیخ در وصف تربیت نااہل
 مے فرماید **ع**

خرے را الیہ تعلیم میداد   برد بر صرف کردہ سعی داتم
 حکیمے گفتش اسے داں بہ خوشی   دریں سودا بترس از لوم لاتم
 نیاموز و بہاتم از تو گفتار   تو خاموشی بیاموز از بہاتم
 دریں قطعہ چند چیز است کہ ذہن سامع را بخود مے کشد تفصیلش اینکے مخصوص
 است لایققل کہ اہلیت قبول فیض تربیت ندارد و اگر احسے از شیخ النظر نااہل
 کہ این نوع بدہیات را نفہد و خرا بر آدمی زادہ قیاس نمودہ اہتمام مزید
 بہ تعلیم و تربیت او جائز نشود ہر آئینہ ابلہ بل سرآمد ابلہان نہ مانم اہد بود

بنابراین مجرود استماع شعر اول حماقت این چنین معلوم بر سامع منکشف می
گردد و در ایراد لفظ سعی و اتم و معنی مضمراست یکے آنکه آں ابله در بلاهت
بحدی استحکام دارد که با آنکه عمری دریں کار عبث بسر برد نتیجہ آں ہمہ
زحمّت سعی بر منکشف نہ شد تا حاجت افتاد به حکیم دانشمند کہ اور ازین
مخت عبث باز دارد۔ دیگر آنکه تربیت نا اہل گاہے منہج مرام نے افتد و در
اختیار لفظ حکیم اشارت میں معنی کہ حکما را لازم است کہ علم بہ حال از سعی سبوا دارند
و غیر حکما را اگر چه ازین معنی گاہ باشند کہ فطرتا ساتھ ناس لازم نیست و اگر ایں معنی ملحوظ
متکلم بلوغ نے بود مجال آں داشت کہ میگفت **ع**
کے گفتش کہ اے ناداں چه کوشی

و هو کما تری لایلیق بالمقتضی و اختیار حرف استفہام بر حرف ہنی از
آن است کہ حرف استفہام بطریق لزوم دریں مقام در قوت صیغہ ہنی است و
مشتمل بر معنی زجر کہ موجب تنذیم و تحجیل مزجور است و در لفظ کوشی ایما است
بہ عدم امکان حصول مرنا ممکن اگر چه در حصول آں بذل سعی بلوغ نموده باشند۔
و اختیار لفظ سودا مشعر از معنی جنون است چه صدور ایں نوع حرکت مجزا از
مردم مختل الذہن و مجنوں المشاعر متصور نیست و جملہ تبرس از لوم لائم و ال
است بر آنکہ سعی در کار عبث جزا از حسرت نہ امت نتیجہ نہ بد۔ و چون مظنہ
آں بود کہ مخاطب ناخر و مند بر خوانے کلام ماسبق کہ متضمن معنی ہنی از کار

عبرت است آگاه نہ کرد و بطریق تصریح آن را بر پنجہ سنی بہیودہ متنبہ ساخت و
بصراحت حرف نفی در صیغہ نیاموزد کہ دال بر یاس از مقصود است اورا
از سعی محبت باز داشت و در ایراد لفظ بہائم بصیغہ جمع اشارت است بعدم
قبول جمع بہائم فیض تربیت را دافرا ذیل منفی مشعر است از بودن بہائم
از جنس غیر ذوی العقول - و عجز قطعہ مشتمل است بر حکمتی کہ تبلیغش در اسلوب
بہتر از آن اختیار نمودن تصور نیست - چہ تعالما سبق لہ الکلام امرے ذکر فرمود
کہ از حلقہ فضائل نفس انسانی است یعنی الترام صحت کہ بسیارے از اساتذہ
در مدح وے سخنہا گفته اند - امیر خسرو گوید

پشیمان ز گفتار دیدم بے پشیمان نہ گشت از جوشی کے
ربانی ہمہ جا بہ کلم گفتن است دُر از رشتہ ایمین نہا صفتن است

حاصل ہر دو شعر پیش از مفہوم جملہ عربیہ من جنت ہذا " نیست و مصرع چہارم
مشتمل است بر تشبہ کہ ادعائے محض است بر وجہ حسن تعلیل و مجہیز دیگرے
گوید -

یاد دارم از حدت این نکتہ سربستہ را
سینہ ہارا غاشی گنجینہ گوہر کند

دیگرے گوید

بے زباں باشش نہ بینی کہ قلم تازباں بافت سرش و زخراست

لفظ سینه در شعر اول و لفظ زبان در شعر ثانی مبینی بر مجاز است نه حقیقت
و هر دو تمثیل از قبیل حسن تعلیل است و تخییر حسن تعلیل نسبت به تخییر واقع
محققه آسان تر است چنانکه در قطعه پیش نیز که تخییر واقع محققه را لابد است
از وجود امور که مناسب محل افتد -

اما موازنه میان هر دو شعر چنان است که شعر اول مبینی بر تخییر و تمثیل
است و ثانی مبینی بر تخییر و تمثیل و پیدا است که تخییر در باب منع ابلغ از تمثیل
است و ایراد لفظ نه مبینی در استحکام بناسد دلیل تقویت به هم رسانیده اسخ
گوهر معنی را به رشته نظم می کشد -

تا صدف مهر جموشی ز نذر لب غویش
آب در حوصله آتش گوهر غلطاں نه شود

اگر چه موضوع درین شعر همان موضوع شعر سابق است اما میان اسلوب
هر دو تفاوتی است ظاهر چه در شعر سابق معنی مقصود را از زبان صدف بیان نموده
و این محض ادعا است درین شعر متکلم زبان و آواز اداعه نماید - بنا برین اسلوب شعر
ثانی بلیغ تر افتاده و همچنین میر و نقی راست -

آب دهن ز فیض جموشی گهر شود
این راز سر بمهر با از صدف رسید

اگر لفظ سر بمهر نمی آورد و نظریه هر دو شعر سابق جدت نمی داشت استاد

دریں باب حرفے بامعنی برزبان رانده ۵
 بہ طبعم پہنچ مضمون بہ زلب بستن نے آید
 خموشی معنی دارو کہ در گفتن نے آید
 جملہ در گفتن نے آید نظر بہ ایہا میکہ در خود دارو گوئی جان شعراست
 کمالا یحییٰ - غنی گوید ۵

ہر خاموشی بہ لب نہ تابو و عیشت بحام
 بے زبانی پستہ را در خندہ مے دارو دم
 میوہ لست کہ بحام اہل مذاق خوش نے آید - دیگرے راست ۵
 غم نہ دارو راہ در دار الامان خامشی
 غنچہ تصویر فالغ از غم پژمرون است
 گلے است پژمرده یا غنچہ است ناشگفتہ دیگرے راست ۵
 طوطی گویا ہے باشد گرفتار قفس زاغ را اندر قفس ہرگز نہ دارو پہنچ کس
 نعمت لست دلخراش بشنو و اندوہ گین مباحش - مے بینی چہ طور بے محابا
 الفاظ زانده را فراہم آورده بمقصود متکلم خبرا یں نبود کہ مے گفت لمولفہ ۵
 طوطی آمد ز عرف در قفسے زاغ را در قفس تکرر کسے
 باید دانست کہ نظر در الفاظ تعلق بہ بہت کثرت دارو و نظر در معنی
 بہ کیفیت از بہت اول متکلم باید تا تواند سررشتہ ایجا را از دست نہ دہد

و لفظ حشو در کلام نیارد - و هر یک را بجائے خود نشاند و الا کلام را از پایہ
 بلاغت فرو افکندہ باشد چنانکہ در شعر مذکور لفظ ہمے باشد و گرفتار تفسیر
 در مصرع ثانی و هرگز و هیچ کس جمله اینها حشو است یا اطناب بے ضرورت -
 و این معنی ناشی است از قلت تدبیر و امتیاز و تعیین اسالیب مناسبہ کہ
 مخصوص و مختار اساتذہ نخل است - و از جهت ثانی باید کہ مقتضائے حال
 را بہ نظر غائر ملاحظہ نمودہ الفاظ مناسبہ بمقام را بازائے معنی مقصود تعیین
 و بد - چه بسا باشد کہ معنی باہر و لفظ مناسب و نامناسب ادا مے گرد و
 اما در ایراد لفظ مناسب چیتے پیدا آید کہ کلام را از جائے بجائے مے کشد -
 شیخ شیراز در حکایت شاعر اصفہانی مے گوید

کساں را نشد تا وک اندر حمیر کہ گفتند دو زند خفتاں بہ تیر
 اگر بجائے لفظ کساں لفظ یلاں مے بود ہر آئینہ مقتضائے حال بود
 چه لفظ کساں را با معرکہ کارزار آں نسبت نیست کہ لفظ یلاں را یعنی مقام
 مقتضی مخصوص لفظ بود نہ مقتضی عموم و اغلب کہ بہنی بر تصحیف نساخ بودہ
 باشد - و ہچنین است این شعر خواجو کرمانی کہ از مشاہیر اساتذہ ایران
 است -

گر پُر از لالہ سیراب بود دامن کوہ
 نیست آں لالہ کہ خون جگر فرہاد است

لفظ سیراب و نفس معنی مدخل ندارد و الا بتکلف که ظاهراً مقصود مستحکم
 نیست و ایراد لفظ که با ذکر فرما و چندان مناسبت ندارد زیرا که عام است
 و هر کوه را باغون فرما و چه تعلق به بل مقام مقتضی خصوص است و لهذا اگر ذکر
 بے ستون مے کرد و نظر به مقام انسب بود و در مقام عذرا از خواجوا این قدر مقتضی
 نخواهد بود که شعراء فرما در این لقب گویند یا کرده اند چه گویند لفظ مرکب است
 که بمنزله علم قرار یافته و از لفظ کوه مقصود اشاره با احتمال مصائب شاد است
 در راه عشق و آل و در لفظ بے ستون مقصود نیست مع ذلک ترکیب بے ستون
 کن ناموزون و طویل مے افتاد و در مصرع ثانی نیست آن لاله منافی بلامت
 است بدو وجه - اول آنکه مقام مقتضی صیغه نمی بود نه نفی تا مخاطب را از
 لاله گمان برون باز و اللهم إلا أن يقال أن النفي قد تضمن النهی اما اغلب
 که از قبیل تفسیر القول بما لا یرضی قائم خواهد بود - دوم آنکه لفظ آل حشو
 محض است بل سوم آنکه ذکر لاله درین مصرع اگر چه از قبیل وضع منظر محسوس
 مضمر است اما چون متضمن نکتہ لطیفه نیست که شرط این جنبین وضع مے باشد
 اظهار شش چندان وقت ندارد معنی بیش ازین نبود اگر میگفت المؤلف
 مبین امن بے ستون پر لاله که از خون فرما و دار و نشانی
 مدت بست سال یا زاندا از آن برآمده باشد که غزل مے از فقیر
 مولف بملاحظه بعضی از معاصرین سخن فهم در آمد به تحسین آن مبالغه بسیار

رواداشت و هنوز شعر خواجو بمطالعہ ام نہ رسیدہ بود و این شعر از آن غزل
است۔

۵

در گوشش من زلالہ رنگین بچہ غورد
سر جوشش موج خون شہیدم برونگار
اشارہ بقیس عامری است اما انصاف در دست تست آیامے
بینی کہ لفظ حشو در شعر راہ یافتہ یا در متانت ماتخذ تقصیرے رودادہ و ذکر
لفظ بچہ بجائے قیس کہ شعر از تلمیح بقیس عامری است بمقابلہ تصریح
باسم فرمادہ در شعر خواجو چہ قد لطافت دارد۔ زیرا کہ در اظہار و تصریح آن قوت
نیست کہ در اضممار و کثابت۔ و ہمچنین لفظ سیراب در شعر خواجو نظر بمناسبت
لالہ و خون بالفظ رنگین موازنہ کن و در اسلوب شعر بدیدہ اعتبار بہ ہیں کہ
چہ طور معنی مقصود بصورت واقعہ محققہ ذکر یافتہ کہ موڈی است بہ انجذاب
نفس سامع چنانکہ پیشتر ازین شرح دادہ آمد۔ بے خواجو از گلزمین لیران
سر زردہ و روحی کج نج زبان از تیرہ خاک مہند امانتواں گفتن کہ پایہ استابو
خواجو محدود بہ ہیں یک شعر است خواجو شاعرے متین است در شان
بلاغت آیتے مبین حافظ شیراز باں ملاحظہ کلام کہ داشت خود را از
جملہ معتقدان او مے شمارد چنانکہ مے گوید

۵

استاد غزل سعدی است پیش ہمہ کس اما
دارد سخن حافظ از سخن خواجو

بدانکہ کلام بشر ہر چند کہ بر عایتِ لوازمِ بلاغت متصف باشد بجلی از
معائب خالی نہ تواند بودن۔ و کلام اکابرِ اساتذہ ہم ازیں کہ گفتم پاک نیافتیم
اما چوں کہ رسوا دواں مے شنوند کہ فلانی بر کلامِ احدے از پیشینیاں کہ پایہ
استادیش مسلم است متعرض گشتہ بے آنکہ در حقیقت اعتراض غرضی کردہ باشند
بہ انواعِ طعن و تشنیعِ زباں مے کشایند و با اوازِ درِ منازعت در مے
آجند و نئے دانند کہ خالی از عیب بودن خاصہ کلام ربانی است نہ کلام انسانی
و ایں نسبت مگر از کوتاہ نظری و قدامت پرستی ایں کاسہ لیسانِ کدون فطرت
کہ در قوانینِ نحو و معانی و فہمِ رموزِ سخندانہ قد مے راسخ ندارند۔ و خود را
بہ تقلیدِ کورانہ از جملہ محققینِ اعلام مے شمارند۔ خاصہ در زمانِ ما کہ مزاوالتِ
کلامِ اساتذہ ہم آشیانِ عنقا است و ابنائے روزگار از غایتِ بیگانگی
طبع با عقل و سواستی معنی شناسی نا آشنا۔ زہار کہ از ذوقِ گرفتن بر احدے
کہ غلط کردہ باشد یا باطل گفتہ تحاشا کنی کہ ایں ہم از قبیلِ راہِ غلط
رفتن است بجهال آں را بر کبر و عجب حل کنند۔ نفوذ بالمد من ذلک۔
میر غلام علی آزاد بلگرانی در خزائن عامرہ اشعارِ سلمان ساوجی انتخاب
زودہ و ایں شعر اورا نقل نمودہ

چہ طیبی اے دل افتادہ چو ماہی بر خشک
جاں پیور کہ بہ جوے آبِ رواں بار آمد

وے گوید کہ مصرع اول اگر نہیں باشد لطف دیگر پیدا مے کند ع

چہ طپی اے دل و اماندہ چو ماہی در بر

فقیر مؤلف گوید کہ اصلاح لفظ بر خشک بہ ترکیب در بر بغایت نفیس

است چہ لفظ بر نظر بہ ہر دو معنی یعنی سینہ و زمین خشک کہ مقابل بحر است

بر وجہ ایہام مناسب مقام است زیرا کہ بمعنی اول تعلق بدل دار و بمعنی

ثانی بباہی۔ اما وقت نظر اصلاح لفظ افتادہ بہ لفظ و اماندہ مسلم نے دار و

چہ ہچنانکہ لفظ افتادہ دریں مقام افتادہ مے نماید ہم چنین لفظ و اماندہ نظر

بہ تعلق دل و ماہی و اماندہ است۔ اصلاحش چنین مے باید ع

چہ طپی اے دل بتیاب چو ماہی در بر

چگونہ مے بینی لفظ بے تاب نظر بہ مناسبت دل و ماہی کہ چہ قدر

مناسب افتادہ۔

مخفی نہ ماند کہ ادراک ایں گو نہ تناسب الفاظ کہ مطابق مقتضائے حال

باشد موقوف بر ذوق سلیم و طبع مستقیم است چنانکہ مرثیہ بعد آخری شرح دادیم

و شیخ عبدالقادر کہ از اجلہ آئمہ بلاغت است بارہا در کتاب لائل العجاز

تصریح بدان نموده۔ چنانکہ در پایان کتاب مذکور مے فرماید

لان المزایا التي تحتاج ان تعلمهم مكانها وتصور لهم شأنها

لہ ضمیر منصوب ابع است بہ کسانیکہ نظر مثال محمد و است بر ظاہر الفاظ و از معنی ہیج خبرند از بند ۱۲

امور خفیة ومعان روحانیة انت لا تستطيع ان تنبئه
 السامع لها وتحدث له علیها بها حتی یكون همیاً لا دراکھا
 وتكون فیہ طبیعة قابلة لها ویكون له ذوق وقریحة یجد
 لها فی نفسه احساساً بان من شأن هذا الوجود والفروق
 ان تعرض فیها المزیة علی الجملة ۛ

واگر ذوق سلیم و طبع مستقیم حاکم بہ مزیت کلا سے برکلا سے دیگر نے ہو۔
 امتیاز کے میان حید و روتی و تفاوتے میان قبیح و قبح و حسن و احسن باوید
 نیامدے۔

و از قبیل شعر مذکور است این شعر مرزا رفیع قزوینی ۛ
 بے ہمتی نگہ کہ بایں رُتبہ آفتاب
 تا شد بلند پہلے تاراج شبنم است
 معنی شعر خیلے بلند است و ربط نفیس میان مثل و مثل لہ اگرچہ تخمیل
 محض است پیدا کردہ اما لفظ بے ہمتی نظر بہ مناسبت مقام از بے ہمتی است اگر
 بجائے لفظ بے ہمتی لفظ دہلی ہو مگر لفظ رتبہ و آفتاب و بلند چہ قدر موزوں
 مے افتاد کما لایخی۔ میر محمد افضل شایب شعرے دارد ۛ

خواب دیدیم کہ آئینہ معارض تہ شد میکند صورت این واقعہ حیران مارا
 ہر چند این گونہ معانی کہ مبنی بر اصلے از حکمت و دانش نباشد و بیش از

تحلیل شعری چیزے باخوندار و برعیار مذاق صحیح پچیزے نہ سنجدا ناظر و اعتبار
 اوبیات است نہ در فراہم آوردن ذخیرہ ترہات - وہیں بہت در معرض
 تنقید آمدہ - ترکیب معارض بتوشد - دریں شعر بر طبع لطیف خیلے گراں مے
 افتد وہیں معنی را انواب مصمام الدولہ کہ از اکابر امرائے بارگاہ پادشاہ
 محمد فرخ سیر بودہ است در مطلع آوردہ ۛ

سحر خورشید لرزاں بر سر کوئے تو مے آید
 دل آئینہ را نا ز م کہ بر روئے تو مے آید
 ترکیب معارض بتوشد با ترکیب بر روئے تو مے آید معارض افتادہ و
 لاکن این ہذا من ذاک لفظی باشد کہ شعر از پایہ بلاغت بیگند و لفظی باشد
 کہ آن را از حنیض ترے براوج ثریا کشد - فغانی مطلع داد ۛ
 بہویت صبحم نالاں بہ گلگشت چمن رفتم
 نہا دم روئے بر روئے گل از خوشین رفتم
 میرزا صائب این مطلع را بحسن مطلع مے آورد ۛ
 بہویت صبحم گریاں چو شبنم در چمن رفتم
 نہا دم روئے بر روئے گل از خوشین رفتم
 والحق کہ اصلاح خوب لے کردہ - مؤلف تذکرہ آتشکدہ در بیان تذکرہ
 انتخاب مثنوی یوسف زلیخا را کہ خودش بہ سبک نظم در آوردہ ضمیمہ تذکرہ

ساختہ و در بیارے از مقامات آل ترکیب و اہمہ را بہ استعمال
آوردہ در جائے گوید ۵

بہ مژگاں لولوئے سیما بگوں سفت بیار خود زبے آرائی این گفت
ترکیب مصرع ثانی بنایت متکررہ افتادہ لفظ این آنے نذر و کاش
میگفت - ۵

ز بیتابی بہ یار خویش می گفت

و در جائے دیگر می گوید ۵

کہ اے تابندہ ہر برج شاہی درونت بہتر از نور الہی
لفظ بہتر بہتر نیست - اگر نظر بہ مناسبت لفظ نور بجائیش لفظ روشن
می گفت روشن تر سے بود و در جائے دیگر گفتہ ۵

چو پند جوتے ار آہو روانہ بروا ہوتے مشکیں از میانہ
اگر بجائے جوتے ار آہو گاہ آہو می گفت البتہ بد نے بود و لفظ روانہ ہرگز
روانہ بل بنایت نابکار است و گوش از استماع آن بیزار و ہم نے گوید
ز صیادے مراد پر پاکندے است ۵

کہ صید اوست ہر جا صید بندے است

مناسبت لفظ بند و زنجیر با پاشہرت وار و مناسبت کند با پا در
کلام اسانڈہ یافتہ نشدہ و آئینچہ معلوم این فقیر است اغلب کہ ذکرش بالفظ

گردن و بام و کاخ می آید چنانکه برواقف کلام اساتذہ پوشیده نیست و
ازیں نوع در متونیش بسیار است -
طالب جاجرنی گفته است ۵

اے نسیم صجگا ہی با من بیدل بگو
کایں زماں آرام جانم در کد این منزل است
اگر در مصرع ثنائی چنین میگفت بهتر می بود ۵

کاں مہر خرگا ہی من کد این منزل است
ترکیب ماہ خرگا ہی مستعمل اساتذہ است و نظر بلفظ منزل مناسب مقام
است کما لایحی نعمت خاں عالی گوید ۵

نیار و کاسہ در یوزہ رامہ جز بہ پیش مہر
علو ہمتی لازم بود در طبع سائل ہم
اگر بجائے لفظ مہر لفظ خورنی آورد مناسب بل انسب می افتاد و بدو وجه
اول نظر بہ ترکیب کاسہ در یوزہ کہ برائے خوردنی موضوع است دوم در وزن
عروضی حاجت بر کن مزاحف مخا عیلاں نے افتاد بل رکن سالم مخا عیلاں در
نی نشست و در مصرع ثنائی صلہ لفظ لازم در پارسی با عرف در ویدہ نشدہ بحرف
باستعمل است -

سیح کاشی راست ۵

در بزم عاشقاں چو بر آرم ز سینه آہ
چوں ہمیز می کہ دو د کند و درم انگند
جمله ترکیب بر آرم ز سینه آہ بر مذاق صحیح خیلے ناگوار و قلیل است اگر
چہیں مے گفت ۵

در بزم عاشقاں چو کشم آہ از جگر
ہمانا جائے داشت - نوعی جنوشانی دیوانے مختصر دار و قصیدہ در آن
یافتہ شدہ و این سہ شعر از ان است ۵

شہے کہ خطبہ نام نجستہ فرجاش زبان تیغ و لب زخم میکند تکرار
مقتضائے مقام در مصرع اول آن بود کہ ذکر حلاوت میکرد تا نقش مناسب
الفاظ درست نشیند ترکیب نجستہ فرجام را با تکرار نام چہ مناسبت بانستہ کہ
چہیں مے گفت ۵

شہے کہ خطبہ نام حلاوت فرجاش زبان تیغ و لب زخم مے کند تکرار
باز مے گوید ۵

نسیم لطف تو گر برگ گل بجنبا ند گلابخانہ بر شبنم شود و دماغ شرار
ترکیب برگ گل بجنبا ند خیلے رکیک است و از مذاق سخن شناساں
صحیح الفکر دور و اگر مے گفت ۵

نسیم لطف تو گر در چمن بغنچه وزد
گلابخانه شبنم شود و ماغ شرار

باز می گوید

هابیت تو با شرار گر کند تاثیر
سزود که هر چکد چون عرق ز پیکر مار
در الفاظ مصرع اول و ترکیب آن مسامحت در زبده و اگر میگفت
ز بسکه سبیت تو رفته در نهاد شریب
سزود که ز هر چکد چون عرق ز پیکر مار

سعدی گوید

چگونه شکر این نعمت گذارم که زور مردم آزاری ندارم
حافظ گوید -

من از بازوئی خود دارم بے شکر که زور مردم آزاری ندارم
غالب که حافظ مصرع سعدی را تفسیر کرده اما موازنه در مصرع
اولین هر دو شعر است و جوهر بلاغت در شعر سعدی بر اهل بصیرت مخفی نیست
اول آنکه مفهوم استفهام شمل است بر عذر عدم امکان او اسے شکر و این سبک
متضمن است مرافقه تنظیم نعمت منعم را و منعم این گونه نعمت جوختی سبحانه و
تعالی و دیگرے نتواند بودن گوی مصرع سعدی مساوق آن است که شکر این
نعمت خداوندی امکان ندارد و مصرع حافظ ازین مفهوم عاری است زیرا

که مفهوم مصرعش مستلزم امکان ادائے شکر است و سعدی منعم نعمت‌ات
 او سچا نه و قالی را قرار داده و حافظ بازوئے خود را دوم آنکه سعدی عدم قدرت
 مردم از آری را نعمت قرار داده و این معنی بغایت بلیغ است و بر کمال
 معرفت قائل دال است زیرا که عدم استطاعت گناه را نعمت قرار دادن
 شیوۀ اہل عرفان است اگرچہ قرینہ لفظ شکر در شعر حافظ مشعر از افادہ وجود
 نعمت است اما سعدی بتوضیح بذکر آل پر دانستہ و لفظ شکر را باوے ربط
 داده سوم امرے کہ نباید از آن غافل باشیم آن است کہ کاف در مصرع دوم
 در ہر دو شعر بر یک معنی نیامدہ زیرا کہ کاف در مصرع سعدی بیان اسم اشارہ
 است و در مصرع حافظ افادہ معنی علت می کند کما لا یخفی و ظاہر است کہ بیان
 علت شکر درین مقام نسبت بہ بیان نعمت چنداں ضرورتے ندارد و چہ محل
 مقتضی آن است کہ در تقویت تعظیم نعمت توجہ زیادے مبذول داشته آید تا
 باعث پراہمیت شکر افتد نہ بیان علت شکر کہ آن خود حاصل است -
 امیر خسرو بہ تتبع شیخ نظامی در مثنوی آئینہ سکندری آغاز بہ حمد باری
 مے کند -

جہاں پادشاہ خدائی تراست   ازل تا ابد بادشاہی تراست
 کلام بلند است و ترکیبش دلپسند اما با شعر نظامی بہدوش نیفتادہ -
 نظامی گوید -

خدا یا جہاں پادشاہی تراست
زما خدمت آید خدائی تراست

خسرو جہاں پادشاہ را منادی قرار داده و این اسم است کہ مخصوص
بذات او سبحانہ و تعالیٰ نیست و نظامی اسم مخصوص را منادی آورده زیرا کہ
اطلاق لفظ خدا بے اضافت بر دیگرے جائز نیست گوئی لفظ خدا بمنزلہ اسم
ذات قرار یافتہ و وصف جہاں پادشاہی را برائے او اثبات نموده و در شعر
خسرو ہم مقصود خدا (خدائی تراست) سامع را بگوش نفیذ تخصیص تعبیر منادی
نہ تواند کرد و در مصرع ثانی خسرو بیش ازیں چیزے نیست کہ دوام ملکے مسلم
است و دیگرے در آن انہاز تو نیست و نظامی در مصرع ثانی مقابله عبودیت
بالوہیت نموده و گفتہ کہ شان ما عبودیت است و شان تو الوہیت گوئی بر
طریق دقیق علت دوام پادشاہی را بیان نموده و ہمیں معنی بلاغت است و بہ

اسدی طوسی در گرشناسپ نامہ آورده

سرانے است گیتی کشادہ و دور یکے آمدن راشدن را و گر

و

امیر خسرو گوید

دور دارد این تنگنائے راز کہ در رفتن و آمدن ہر دو باز

اسدی عالم کون و فساد را برائے تشبیہ کردہ و خسرواں را بہ تنگنائے

دراز تعبیر نموده تنگنا بودنش از جہت عدم بقائے دوام موجودات است و

دراز بودن آن از جهت مجهول بودن مبد و معاد است و این امر در شعر
خسرو مزیت پیدا کرده -

تثانی که در متاخرین خود را محیی رسوم منتقدین گماں می برد - درج ملاحظ
گوید -

بکین خصم تو در کان آهین و فولاد
سنزد که ساخته بنید تیغ و تیر و تبر
از آهین و فولاد یکے خشو است اگر چه این نوع عطف غلط نیست ایامانی
بلاغت است - و اگر در مصرع ثانی بجائے بنید لفظ حیز ندنی نشانده موزون تر
مے افتاد و در همین قصیده گوید

شفا ز مهر تو خیزد چو شادی از باد
بلا ز قهر تو زانکه چو شعله از احنگر
اگر بجائے لفظ شادی لفظ مستی مے آورد موزون تر می بود زیرا که شادی
مخصوص بباد نیست - بر عکس مستی که مخصوص است بباد و در مصرع ثانی اگر
بجائے اخگر لفظ آذنی آورد واضح تر می بود زیرا که شعله از اخگر معهود نیست -
اگر چه به مختلف تاویل آن می توان کردن - بازمی گوید

اگر جلال تو در نه سپهر گیرد جائے
ز تنگ ظرفی افلاک بشکند محور

دریں شعر لفظ تنگ ظنی اگرچہ غلط نیست اما چون تنگ ظنی بطریق کنایہ
معنی دیگر ہم دارد کہ دریں مقام مقصود نیست۔ اگر عوض آن تنگنای میگفت
اصح می بود و در قصیدہ دیگر گوید ۵

تسخیر جہاں را کر مش مہر سلیمان
یا جوج زماں را سخطش سد سکندر

اگر بجائے لفظ تسخیر لفظ عفریت می آورد و نظریہ تقابل یا جوج کہ از اعیان
است و بانہر سلیمان نسبت دارد مناسب تر می بود زیرا کہ تسخیر صیغہ مصدر از
معانی است نہ از اعیان۔

در مدح اسپ محدود می گوید ۵

تو آں باد سیری کہ ہنگام جولاں بود در کف باد صرصر زامت
در مصرع اول اسپ را باد سیر گفتہ و در مصرع ثانی زامش را در کف
باد صرصر نہادہ گوئی را کب و مرکوب ہر دو را باد قرار دادہ خیال زشت می
نماید اگر در مصرع اول بجائے باد سیر برق سیر می گفت خوبی دیگر در شعر روئے
می نمود و مع ذلک استعمال لفظ زام کہ انخصوص بہ شتر است بجائے لفظ
عنان غلط فاحش است و در کلام اساتذہ دیدہ شدہ و نہ کتب لغت مؤید آن
است جائے دیگر می گوید ۵

ملک ہست در لباس بشر کاین خلایق نہ لائق بشر است

لفظ لائق در مصرع ثانی لائق مقام نیست اگر لفظ عادت یا شیوہ می آورد
جائے داشت در قصیدہ دیگر می گوید ے

روز را راسے تو در عرصہ اظہار آورد

شام را قہر تو در پر و ہ ظلام گرفت

مقابلہ راسے با قہر درست نیست اگر تقابلی لفظ مہر می آورد درست می افتاد

و بالفظ روز بطریق ایہام مناسب تر می بود و ہمچنین مقابلہ اظہار با ظلام
درست نیست چه اظہار عام است و مقابلہ آن با بخار درست می آید بنا بریں
بجائے لفظ اظہار اگر فقط تنویر می گفت نظر بہ مناسبت روز و نہر موزوں
تر می بود و ہمدریں قصیدہ می گوید ے

قدر بازار صدف از گہر لطف مشکست

روشنی ابر کرم از کف اکر ام گرفت

لفظ قدر بازار مناسبتی ندارد و لعل تامل است و اگر میگفت ے

قیمت و در عدل از گہر لطف مشکست

و لفظ روشنی رونق ندارد اگر بجائش لفظ مایہ می آورد -

جائے داشت باز در قصیدہ دیگر می گوید ے

شمع روشن بہ شب تیرہ تو کوئی بہ مثل

پر تو مہرست مد بہ دل بواہب است

لفظ ہر دین مقام پر تو نے نثار دوا اگر بجائش لفظ نورے آورد
موزوں ترے افتاد۔ در قصیدہ دیگرے آورد ۵

نقوش نامہ آن زیب پیکر طاووس

صریر خامہ آن چیت شہیر عفتا است

اسلوب ترکیب ہر دو مصرع یکساں نیست زیرا کہ مصرع ثانی را با حرف

استفہام در معرض سوال و جواب و انمودہ اگر دو مصرع اول ہم ایل اسلوب

را نگاہ می داشت شعر خیلے بلندے افتاد و مع ذلک صریر خامہ را شہیر
عفتا گفتن وجہ نثار و مماثلتے میان ہر دو پیدا نیست و اگر چنینے گفت

صریر خامہ آن فر شہیر عفتا است

جائے داشت و یا دو مصرع اول بجائے لفظ زیب لفظ چیتے

آورد تا وزن ہر دو مصرع بر یک نہجے بود و جائے دیگرے گوید ۵

شغال از قبولت بہر ماس چہیرہ

حام از خطابت بہر مرغ غالب

کلمے شنیدہ نشدہ کہ اساتذہ قبول را با خطاب مقابل نہادہ اند۔ بل

مقابلہ قبول بہ ردے کنند و نیز حاصل ہر دو مصرع یکے است یعنی ضعیف

بہ قبول و خطاب تو بر قوی غالبے آید و اگر در ہر دو مصرع جد اگانہ مقابلہ

لطف با قہرے کرد و شعر از خلل و زلل پاکے آمد بازے گوید ۵

بتوجہ رو دہر کہ چوں خط ترسا بسوزا و لبش چو قندیلِ اہب
محل دعا آخر قصیدہ نے باشندہ وسطِ آن وہم نے گوید
دو چشمش تعالیٰ دو جادوئے لاہی
دو زلفش تبارک دہندوئے لاعب

در مقام استعجاب و استعظام تعالیٰ اللہ و تبارک اللہ گویند اقتصار بر
صیغہ فعل تعالیٰ و تبارک بے اظہار اسم جلالت در کلام اساتذہ نیامدہ سنہ
خا ہد و اگر گوئی کہ از قبیل تصرفات فارسیان است گوئیم کہ ما میں سلم را
نمی داریم در باب تصرف در الفاظ عربی ایرانی را بر ہندی چہ مزیت است
اگر ہندی ایں نوع تصرف اہکار بر دھرا نا جائز دانند و اگر ایرانی جائز
و باز مے گوید۔

بخون تن من خضیش انا مل زرد و دل من و شمش حواجب
اگر بخون دل من گنتے بے بیج تردد درست بودے۔ بخون تن من کیب
سبح اور مصرع ثانی بجائے دل من من صحیح مے بود و سیم یعنی زیبا و خوبصورت آمدہ نہ بمعنی ہم
کہ وہ سنباید و جائے دیگر مگوید۔

مرغ ہوا و ماہی دریا بخواب من بیدار و چشم دوختہ در چشم اخترا
ہر دو ترکیب یعنی مرغ ہوا و ماہی دریا درین مقام محل نظر است زیرا
کہ مرغ ہوا در ہوا خواب نہ تواند کردن و اگر مراد آن است کہ در آشیان

خود بخواب بود پس لفظ ہوا چہ معنی دارد خاقانی مرغ و ماہی را نظر باقتضا
حال بے اضافت آورده

مرغان و ماہی در وطن آسوده اند الا کہ من
بر من چلنے مردوزن بخشوده اند الا کہ تو
واگر کہے گوید کہ سجابی استر آبادی ترکیب مرغ ہوا را استعمال کردہ
چنانکہ مے گوید

با مرغ ہوا مرغ سراگر ہر د
پیش از سر دیوار نخواہد بودن
گوئیم مانگفتہ ایم کہ ترکیب مرغ ہوا غلط است بل غرض آن است کہ مقتضای
محل نیست و بس در شعر سجابی بر محل افتادہ ہمچنین ماہی جز در دریائے
باشد اضافت حشو است۔ و مطلع قصیدہ دارد

بگردوں تیرہ ابرے بامداداں بر شد از دریا

جواہر خیزد گوہر ریزد گوہر پیزد گوہر ز ا

مصرع ثنائی مشتمل بر تکرار بے معنی است۔

قاآنی در جواب گلستان سعدی کتاب تالیف نمودہ کہ بگلستان قاآنی

شہرت دارد۔ اما چنانکہ دانی

ہر ہوسنا کہ چہ داند جام و سنداں باختن

در آن کتاب در زشتی ظلم مکیوید۔ قطعہ

ظالما زین ظلم کردن شرم دار پیش از آن که مرگ بر بند نفس
 گرستم برخوشتن داری روا هم روا باشدستم کردن بکس
 ظلم چند آن کن که رونے ادخواه از تو در سلطان گریزدیاعس
 ظلم بر مظلوم پسند آن تدر کش نباشد جز خدا فریادرس
 قطعه ایست که می توان گفتن هیچ از بلاغت با خود ندارد گوئی طعاع
 است بے نمک و بادیه ایست بے گزک - ندائے ظالم در شعرا و چو قدر گوار
 است و ترکیب زین ظلم کردن از صاحب زبانی که در زماں انحطاط ایرانیان
 حکیم لقب یافت خیلے ناپسند است و همچنین ترکیب شرم دار منافی بلاغت
 است چه مقام آن است که ظالم را تهدید نماید و در ترکیب مذکور هیچ تهدید
 نیست و حاصل مصرع ثانی آنست که پیش از مرگ از ظلم دست بردار و
 میلانی که این معنی هیچ از اشاره بوعید ظالم با خود ندارد و شعر ثانی پیش از مفهوم
 جمله مشهوره "آن چه بر خود نه پسندی برویگراں پسند" مفهوم ندارد و - و چنانکه
 می بینی خالی از وعید است و در امتناع ظالم از ظلم مؤثر نه - و شعر ثالث و
 رابع را حاصل آن است که چند آن ظلم بکن که داودخواه داوری پیش حکومت
 بردن تواند نه چنانکه جز احکام الحاکمین دیگرے فریادرس او نبود - پیدا است
 که این معنی ظالم را از ظلم باز نه دارد بل ظالم را به نوعی از جواز ظلم فتوی می دهد
 و هم درین معنی جائے دیگرے گوید قطعه

اے شکر ستم مکن چہاں کہ پر ظلم کار گر و دستک
زاں حذر کن کہ آورد ورنے و امن عدل کردگار بچنگ
قطعه ایست تن بے جان و شاہد بے آن -

سعدی در منع ظالم از ظلم در گلستان خوش گل معنی می شکفاند -
نکند جور پیشہ سلطانی کہ نیاید ز گرگ چو پانی
مصرع اول مشعر است از زوال دولت ظالم و مصرع ثانی مشتمل است
بر تشبیه تمثیل بر طریق ارسال المثل - کہ از علت زوال دولت ظالم مشعر
است در جائے دیگر می فرماید -

نماند ستمگار بد روزگار بماند بر و لعنت پاندار
تہدید ظالم و وعید آن در الفاظ دیگر بہ ازین تصور نیست و باز در
جائے دیگر ارشاد نموده -

پنداشت شکر کہ ستم بر ما کرو برگردن او بماند و بر ما بگذشت
بلاغت این کلام مجز نظام را جز بہ سخن شناس سلیم الفطرت کہ عمرے در
موازنہ کلام اساتذہ بسر برودہ باشند نتواند اندازہ کردن - مصدر پنداشت
موضوع است برائے علم مظنون - گوئی دریں لفظ اشارہ ایست کہ گمان مرد
شکر کہ بر دیگران ظلم جائز داشتہ بر غلط است - بل آن ستم بر نفس خود کردہ
چہ از قبائح عواقب آن امین نتواند بودن و مفہوم جملہ "برگردن او بماند"

چہ قدر مشکل بر معنی مصیبت است و در منع ظالم از ظلم مؤثر و جملہ "بر با گزشتہ"
 شعر است از نجات مظلوم از مصیبت ظلم بہ نحوے کہ پہنچ از ادیت ظلم باوے
 باقی نماند و حاصل ہر دو جملہ آن است کہ نتائج قبلیہ ظلم بر ظالم پائدار خواهد
 ماند۔ و مظلوم ہمیں در یک نفس از مصیبت ظلم رہائی مے یابد۔

باز مے فرماید

لب تشک مظلوم را گویند کہ دندان ظالم بخواہند کند
 و در بعض شیخ مخمد بصیغہ نہی دیدہ شد و توجیہ شعر در ہر صورت امکان دارد
 اما بلا غت شعر تا بسجده است کہ زیادت بر اں متصور نیست۔

حقا آئی جائے دیگر معنی سعدی را در الفاظ خود موزوں مے کند

بداند ہر کہ کند از دوستان دل
 کہ دل کندن نہ جان کارے است مشکل

شیخ مے فرماید

نیا یل بستن اندر چیز و کس دل کہ دل برداشتن کارے است مشکل
 بر متبصر معنی شناس خود ہوید است کہ شعر شیخ را چہ پایہ فریت بر
 شعر قافی حاصل است۔ شیخ در اول حال از دل بستن منع میکند۔ تا در
 پایان حجت از مشقت مفارقت محفوظ مانند۔ و منعش از دل بستن نہیں
 محدود بہ ذوی العقول است بل از چیز ہائے دیگر نیز کہ معظم اوقات اہل

دنیا در گرد آوردن و نگاہ داشتن آن ضائع گردد۔ و مصرع ثانی علت فعل
 متفی است۔ و لفظ کندن در شعر قافی از در و جاں کندن کم ناگوار نیست۔
 سعدی در آغاز کتاب بحر ذوات خداوندی رطب اللسان است
 ”ہر نفسے کہ فرومے رود۔ محو حیات است و چون برے آید مفرح ذات
 پس در ہر نفسے دو نعمت موجود است و بر ہر نعمتے شکر واجب“ قافی
 شیخ مے نماید ”ہر نعمتش را شکرے در خور است و باز ہر شکرش نعمتے دیگر
 پس شکر ہر نعمت نعمتے دیگر در پے دارد۔ تا بحدے کہ در شکر ہر نعمتے ہزار نعمت
 شکر نہفتہ آید و ہنوز شکر نعمت نخستیں ناگفتہ و چون بختیم تامل در نگری ہر شکرے
 کفرانے است و در ہر کفرانے غفرانے“ ہر چند معنی ایں کلام درست افتادہ
 اما با ہمہ اطناب خالی از خسووز و اندنہ۔ کما لایخفی۔

ہم در وصف قحط گوید

معاذ اللہ چیاں قحطے کہ کس را اگر برب حدیث ناں گذشتے
 رشوق نام ناں تار و ز محشر دلاوم در دمانش آب گشتے
 شیخ بہد ریں معنی مے فرماید

چیاں قحط سالے شد اندر دشت
 کہ یا راں فراموش کردند عشق

ایجاد در کلام شیخ و اسباب بے ضرورت در کلام قافی خود اشکار است

زیر کہ لفظ چناں و از شوق و تار و زخمش و دوا دم در نفس معنی و غلے ندارد
 مع ذلک بلاغت کہ در کلام سعدی است مے بینی قآنی براں دست نیانته
 چہ معهود است کہ در شدت قحط را بطہ نمودت میان دوستان منقطع میگردد
 و از شنیدن لفظ ناں آب در دمان گردیدن اغلب کہ ادعائے محض است
 بالجملة قآنی بچاہ سعدی خود را اصحو کہ ارباب معنی ساخته و بجز آنکہ
 در گرد آورون مغرفات بے معنی و خرافات لاطائل کہ معظم آن مشتمل بر آتش
 سوتیاں و منکرات لوطیان است و از وعید مایلفظ من قول اہل الدیہ
 دقیب عتید غافل و از تہدید سنکتب ما قدموا و اتاہم بے خبر بودہ ساعت
 عمر عزیز را رایگاں دادہ و کارے از پیش نبودہ است و ازیں جااست کہ
 از پیرایہ قبول عام محروم ماندہ و دست روزگار پروے گردے رواجی
 افتانده -

صاحب شعر العجم قآنی را با خاقانی بہ مقابلہ آورده محل تعجب است ^{اللہم اغفر}
 عامیاں را کہ از کلام اسانده نابلدہستند چہ خبر کہ خاقانی کیست و قآنی چیست؟
 از من بشنواہل زباں بود طبع موزوں داشت سخن مے گفت گاہ زہر گاہ
 تریاک و وقتے زیریمکت و قتیہ بالاہے سماک سوم پاستانیاں را طرح افکن است
 و بر آثار نشان گام زن اما از پس دواں نہ با ایشان بمعناں -
 نظیری گوید

چونام توبه گرفتیم قدح بیا دآدم بنوش داده نظیری کمال میبویست
حافظ گوید

بعزم توبه سحر گفتم استخاره کنم بهار توبه شکن میرسد چه چاره کنم
فرق میان هر دو شعر بر تقدیر معانی از آن روشن تر است که حاجت
به بیان افتد ترکیب چونام توبه گرفتیم چه قدر متبذل است و در مصرع ثانی
بصراحت تمام امر بنوشیدن باده شعر را از محل بلاغت فرود آورده و در
شعر حافظ الفاظ عزم و سحر و استخاره گوی جان در تن معنی دمیده اند و اسلوب
که در عذر عدم توبه در مصرع ثانی اختیار نموده بهتر از آن متصور نیست -
نظیری گوید -

سیب ذقن بیازیش از کف نمیدهم
تا دوست کو تهم نشود طوق گردنش

حافظ گوید -

زمیو های بهشتی چه ذوق دریابد کسیکه سیب زرخندان شادمانی نگذرد
قدر و قیمت سیب زرخندان را به از این اندازه نتوان کرد و نظیری
بیش از این نگفته که من سیب ذقن نازنین را از دست نهم تا دوست من
طوق گردنش نشود و این معنی مخصوص بذات متکلم است و حافظ با و از بلند ندا
میکند که ذاکه جنت در برابر سیب زرخندان و لبر و قوت ندارد -

نظیری گوید -

بہ گل پیراہنے امید وارم کہ خوشبو سازد آغوش و کنارم
یکے از آغوش و کنار حشواست در معنی زیاد تے پیدا نکرده ہر چند اس
نوع عطف غلط نیست - اما منافی بلاغت است ہما اکمن متکلم بلین را از ال
اجتناب واجب است -

رافعی گفتہ -

معطی نشود مردم ممسک بتعالی
اعور نشود دیدہ از رق بہ تیکمٹل

ہمانا پنداشتہ کہ تعالی (تفاعل) بہ معنی اعطا است یعنی مردم متکلف
بخشنہ نشود - و تعالی در لغت جزا ت کردن و غرض کردن و بہ ناحق گرفتن
چیزے و نبرد کردن آمدہ و بچینے مے گوید

اے اختر سخا کہ ز سیر نوال غیش

ہر روز در سپہر تفاخر کنی سراں

اگر بانجوم تفاخر بودے راست بودے زیرا کہ قرآن کو کب جہد با کوب
نے باشد و بے تعین مقارنے قرآن نباشد -

داوید صابر کہ اکابر در حق دے بدح لب کشودہ اند - مے گوید

بیار آں شرابے بیابکی و صافی چرخسار مشوق و چون چشم عاشق

صافی صیغه اسم فاعل است و بقرینه لفظ پاکی که معطوف علیہ است معلوم
است که ادیب بالفظ صاف یا بی مصدری لاحق ساخته آن را بمعنی مصدری
معتبر داشته و این غلط است -

و بالجمله این نوع همفوات در کلام بعضی از اساتذہ یافتہ می شود - و
از ذوق گرفتن مولف تنقیص شان ایشان نیست -

ظہیر فاریابی گوید

گفتار تلخ زان لب شیرین نہ درخور است
خوش کن عبارتت کہ خط ہرچہ خوشتر است

حافظ گوید

بدم گفتمی و خورسندم عفاک اللہ نکو گفتمی
جواب تلخ می زید لب لعل شکر خارا

ظہیر گفتار تلخ گفته و حافظ جواب تلخ و پیدا است، مگر در گفتار تلخ یا سچ
اشارتہ نیست کہ متکلم از نازنین اقتراح چیزے کردہ باشد بخلاف جواب تلخ
کہ منظوم است بریں معنی کہ متکلم از نازنین چیزے استدعا نمودہ کہ او از آل
بغضب درآمدہ متکلم را سقط گفت - گوئی متکلم غدر سقط گفتن از جانب نازنین
خود تقدیم میدہد و دریں غدر لطافتہ است کہ فہم آن تعلق بذوق سلیم دارد و زیرا
کہ سقط گفتن نازنین را بر محل نیک حمل کردن مشعر از استعطاف نازنین است -

و شعر ظہیر ازین معنی عاری است ظہیر می گوید نہ در خور است و حافظ می گوید
 می زید۔ و فرقی کہ میان ہر دو متحقق است ظاہر است زیرا کہ سخن در مثبت
 نازنین امر خوب خاطر و نمودن آن را موجب سرود و شادمانی قرار داد و خوشتر
 از آن است کہ آن را بہ نکویش یا و کلمہ و ترکیب خوش کن عبارتت در شعر
 ظہیر کہ مشکل است بر معنی محکم و استعمال نظر بہ منصب عاشق چندان موزوں
 نیست و در شعر حافظ جملہ اعتراضیہ عفاک اللہ کو گفنی مشکل است بر معنی استیانت
 نازنین و این مبنی است بر غایت مراعات لوازم مقام کہ معنی بلاغت ہیں
 است زیرا کہ جملہ عفاک اللہ خشو علیہ است منظوم بر اشارہ لطیفہ بنما ہے
 کہ شایان شان متکلم و مخاطب است و وزنش ہماں وزن کلام صداقت الحکم
 حضرت رب العزت است۔ حیث قال عفا اللہ عنک لہ اذنت لہم۔
 کوئی شعر حافظ متضمن مراعات جمیع لوازم مقتضائے حال است مابین شرح
 وادہ ایلم کہ ہر چند در معنی دو کلام تفاوتے نباشد اما اگر اسلوب بیان را از
 قالبہ بقابلہ دیگر کنند ہماں معنی بہ ادا نہ خوشتر و دلکش جلوہ گر آید سبحانی
 استرآبادی را نیمہ رابعی است ۛ

کس نیست کہ از تو جان تواند بردن

ایں را بتغافل کشی آں را بہ نگاہ

دیگرے ہمیں معنی را در قالب سوال و جواب بہ نظم آورده ۛ
 گفتش قل من خستہ چہاں خہی کرد گفت گاہ بہ نگاہ ہے بہ تغافل گاہ ہے

تفسیر اسلوب در شعر ثنائی پیداکر وہ ہمچنین شاعرے در ندرت
وجود انسان مہذب گفتہ است ۛ

با صد ہزار دیدہ بگرد جہاں سپہر
جو یائے آدمی است وئے آدمی کجاست

ہمیں معنی را دیگرے ادا نمودہ ۛ

آنچہ پر جستم و دیدم کم کہ بسیار است نیست
نیست جز انساں دریں عالم کہ بسیار است نیست

ہر دورا معنی یکے است۔ اما در شعر ثنائی آن را در صورت آقہ بہ نظم
آوردہ و بظاہر مہذب بر تضاد نمودہ و ایں اسلوب در معنی نوع از استعجاب
پیدا کردہ اما حرف کاف در مصرع اول محل تامل است زلالی گوید ۛ
عطایت دوست از دشمن نداند یکایک را بکام دل رساند
ہمیں معنی را سعدی پیشتر از وہ بہ نظم آوردہ۔ ۛ

دوستان را کجاکنی محروم تو کہ بادشمنان نظر داری
بر سخن فہم پوشیدہ نیست کہ اسلوب شیخ کہ مشکل براستفہام است چہ
قدر معنی را متین و مدلل ساختہ توجیہ استدلال بریں منوال است کہ کریے
کہ جو خود را از اعدائے خویش باز نہ داشتہ است در حق دوستان چہ
عطاست کہ ارزانی نخواہد داشت سامع بمجر و استماع آن را تسلیم مے نماید

وزلالی بیش ازین گفته که دوست و دشمن در جود تو مساوی هستند فاین
هذه من ذاک

سلطان حسین میرزا در وصف قامت گفته است ۵

در چمن یار چو با آں قد و قامت برخاست

سر و پشت زد عوے و قامت برخاست

در قد و قامت غیر از تغایر لفظ چیزے زاید نیست کیے از هر دو مشو
است اما چوں هر دو را بالعموم در یک جا ذکر کنند چنداں زشتی نماند
و در مصرع ثانی بیش از تقابل زشت و برخاست خوبی دیگر نیست
میر تقی راست ۵

ز قامت تو بعالم قیامت برخاست قیامت قدت گریه و قیامت ۵

همه خوبی شعر و لفظ راست مضمون است و بس - متاغرا این ایهام را
خیلے دوست دارند با آنکه در معنی زیاده پیدائے کند - چنانکه دیگرے
گفته است ۵

ز قد و قامت آں غارت هوش

مؤن کر و قد قامت فراموش

ظاہرش دلرباست و باطنش جانگزا - لفظ پرستان اجام صبح

است و معنی طلباں را سوادان روح - همچنین دیگرے راست ۵

سروچون پید آں سہی بالا گفت سبحان ربی الاعلیٰ
از شعر بالا امتیاز سے تمام دارو باسلامت الفاظ خوبی معنی را
فراہم آورده -

وگا ہے باشد کہ مستحکم برائے یک مسبب سبب پیدائند دیگر کے آں را
باسبب دیگر تعلق و ہر منفیت آں را باشد کہ ربط مسبب با سبب لطیف
تر وارو - منوچہری در وصف سبب گوید -

یک نیمہ رخس زرد و دیگر نیمہ رخس سرخ
ایں را ہیجان و ہم و آں را خفتان است
سعدی گوید -

سبب گوئی و دارع یار اں گفت
نیمہ زیں روئے سرخ و زان روئے زرد

منوچہری سبب سرخی نیمہ سبب و زردی نیمہ دیگر جداگانہ ہیجان
خون و خفتان قرار داده و اگر بجائے خفتان یرقان گفتے ہر استی نزدیک
تر بودے چہ خفتان اختلاج قلب است و یرقان از امراض جگر و خفتان
را صفت وجہ ضروری نباشد بخلاف یرقان کہ مستلزم صفت است کہ
ہو معلوم عند اطباء اما کلام در آں است کہ اسباب بتان ہیجان
خون در یک وقت بہم مے آید یا نہ ؟

ہر چند منوچہری از اساتذہ قدیم است اما شعر سعدی را مزینتر است
 کہ محتاج مزید تامل نیست زیرا کہ قائلے را میرسد کہ حضرت وجہ از خوف
 فراق مسلم است اما سرخی چہرہ را سبب حسیت؛ جوابش آنکہ ہنگام
 وداع نازنین بر دل عاشق دو کیفیت عائد گشتہ یعنی کیفیت سرور و نشاط
 کلام و لاویز نازنین کہ از وعدہ وصال خبر میدہد و کیفیت خوف فراق کہ
 در حال در پیش است اول موجب سرخی چہرہ و ثانی موجب دردی آن
 است۔ و این معنی نظریہ مناسبت اقتضائے حال و وداع نازنین بغایت
 لطیف است و مے تواند کہ سرخی چہرہ عاشق را بجلت نازنی جان بخشی
 کہ مقتضائے وفاداری است بسبب بودہ باشد۔

و شاعرے گفتہ است ۵

آہو ز من آموختہ ہنگام رسیدن
 رم کردن استاد و گشتن دودین
 دیگرے راست ۵

بسمل ز من آموختہ ہنگام طپیدن
 تپ کردن غلطیدن حسرت زوہ دیدن

یقین است کہ یکے بروگیرے یورش آورده متاع اور البارت برو
 میان ہر دو فرقی بسیار نیست جو انکہ آں یکے در مصرع ثانی چہار چیز را

جمع ساخته و دیگر کے سب چیز کتفا نموده اما چار را اسے شمار باید کرو زیرا کہ ہنگام
رمیدن کم کردن معنی ندارد التبادل بل تحصیل حاصل است بچین و تعریف ناف
طاقتی گوید

چہے گوئم کہ ناف آں پری چہر
بود گرداب اندر چشمہ مہر

مسح گوید
خمیر آں شکم چوں کرد تقدیر نشان ماندہ برو انگشت تدبیر
لطافت تشبیہ در ہر دو موجود است و ہر یک را بر جائے خویش انداز
گیرانی حاصل - اما در شعر اول وجہ شبہ استدارت و تابانی است و در شعر
ثانی رخوت و استدارت و بیاض و عمق و یہیں قدر ثانی بر اول مزیت
دارد - حکیم سنائی گفتہ -

نہ کند عشق نفس زندہ قبول نہ کند باز موش مردہ شکار
وحشی یزوی گوید -

عقاب آنجا کہ در پرواز باشد کجا از صعوہ صید انداز باشد
فضیحی گوید

ماندہ بمعنی گذشتہ - وقاعدہ زنان است کہ چوں آرد را خمیہ کنند نشانے از انگشت مبارک

بصورت چاہکے برو گذارند - ۱۲ منہ

از سوز محبت چه خبر اہل ہوس را
 این آتش عشق است سوز و ہمہ کس را

۵

حافظ گوید۔

جو ہر جام جم از طینت کاین و گراست
 تو توقع ز گل کوزه گراں سے داری

شاہدے را در لباس جداگانہ جلوہ دادہ اند اما شعر سنائی اوقع
 فی النفس افتادہ۔ چہ باوجود ایسا ز تمثیلش متضمن معنی ایست کہ غرض تمثیل
 از آں بروجہ احسن و زودہن سامع جا میگیرد و زیرا کہ نفس امارہ را با موش
 مردہ کہ خیس ترین جانورے است تعبیر نمودن آن را بدرجہ غایت حقیر و ذلیل
 قرار دادن است و باز کہ شریف ترین جانور این شکاری است گاہے سرا صطبا
 آں ندارد و در شعر وحشی بیش ازین نیست کہ ضعیف شائستہ آں نبود کہ قوی بر
 غلبہ جوید و شعر نصیبی فصاحتے ندارد و شعر حافظ معنی حکیمانہ با خود دارد و بہ اسلوب
 دلاویز تر مخاطب را بر ظن فاسد او آگاہ مے سازد۔ تو چہ پیش آنکہ محض شب
 متوقع آن است کہ جام جم را از گل کوزه گراں ترکیب دہد متکلم آں را تنبیہ
 مے نماید کہ ایں ہوس خام را از سر خود بدرکن و دیگر گرواں کار مگرد کہ سعی
 تو دریں باب از قبیل فعل عبث است حاصل شعر آنکہ ہر کس سزاوار عشق
 و زمین نیست۔ چہ عشق را فطرت قابلہ بکار است۔

کاتبی ترشیزی قصیده در مدح شروان شاه گفته مطلعش این است

باز با صد برگ آمد جانب گلزار گل

همچو زنگس گشت منظور اولوالابصار گل

دریں قصیده در مقام تخلص این دو بیت گفته

خسته از قیر وزه دارد خسته از یاقوت سُرخ

همچو قصر خسرو خوش خلق نیکو کار گل

دوش بلبل این غزل میخواند بر سر بلند

غرق شبنم شد به گلشن ز آب این گلزار گل

تخلص خیل شگرف است اما لفظ نیکو کار نیک نیفاوده و اگر بعض نیکو کار

شیریں کار می گفت چه قدر در حسن شعر افزائش روی میداد زیرا که

نظر به مناسبت ذکر خسرو ازین بهتر اصلاص متصور نیست و شیریں کار یعنی

پسندیده کردار مطرو است -

طغرا گوید

اگر فرما و شیریں کار بودی دریں کو به سار صنعتها نمودی

و در شعر ثنائی بر جان بلبل قمری را غزلخواں ساختن سزاوارتر است

اسانده بلبل را بر سر و ننشاند اند چنانکه قمری را بر شاخ گل تر -

عربی شیرازی در مدح اکبر شاه جواب این قصیده گفته است مطلعش

این است

۵

نوبهار آمد که افشانند چو حسن یا رگل
چوں وصال یار ریزد هر خس و هر خار گل
بر زیر یک سخن فهم مخفی نیست که مصرع ثانی با مصرع اول در حسن ماقده
نفسه سنجده لفظ هر خس و هر خار بمنزله خس و خاشاک گلشن است - خاکسار و مؤلف
بجوابش پروا خسته و قصیده را به نعت حضرت سرور کائنات صلی الله علیه و سلم
مذیل ساخته مطلعش این است -

۵

رایت اقبال بر دو بازو در گلزار گل
ساخت بر اقلیم دے بالشکر جبار گل
موازنه در هر سه مطلع حق سخن فهمان است -

۵

اوحدی مراغی شعرے گفته

نزد خدا پرستان دانی که چسبیت طاعت

آں سیرتے کہ دروے آزار دل نباشند

ترکیب صحیح است و معنی درست اما اسلوبش بے نمک -

دیگرے این معنی را با اسلوب گزین در معرض بیان آورده

مباش در پے آزار و هر چه خواهی کن

کہ در شریعت ما غیر ازین گنہ ہے نیست

جملہ ہرچہ خواہی کن در عموم حکم چہ قدر قوتے پیدا کردہ و در مصرع ثانی حصر
گناہ در آزار خاطر مستلزم آن است کہ آزار خاطر امریست اہم کہ عاقل را
نہاید کہ گاہے گرد آں گردد۔ گوئی بندگراں بردست و پائے مخاطب نہادہ
تا اصلاً اقدام بر آزار خاطر کسے نہاید و حاصل شعر اوحدی بیش ازین
نیست کہ آزار بہ کسے نہ سازدن طاعت است و بس زاجرے از آزار۔
در شعر موجود نیست۔

ذلالتی در تعریف اسپ گوید

ز جستن جستن آن سایہ در دشت

چو مرغ آشیای گم گشتہ گشت

اگر عوض آشیای گم گشتہ آشیای گم کردہ میگفت البتہ بلیغ تر
مے افتاد و میان این ہر دو ترکیب فرقے لطیف است و ہم آں طبع ظریف
را متقاضی است زیرا کہ ثبوت وصف گم گشتگی برائے آشیان است و
ثبوت وصف گم کردگی برائے مرغ و ظاہر است کہ اضطراب و سرسبکی
مرغ از گم کردگی آشیای بیشتر است از گم گشتگی آں چہ سعی او در
جستوئے آشیای و راہ نبردن بدان موجب اضطراب مزید و قلق شدیدی
اوست زیرا کہ کم کردگی متصور نباشد الا از فقدان چیزے بعد حصول آں
و اگر کسے گوید کہ حافظ سیر از ترکیب گم گشتن را اختیار نمودہ حیث

تال -

۵

یوسف گم گشته باز آید بکنعان غم مخور
 کلبه احزان شود روزی گلستان غم مخور
 جوابش آن است که درین شعر مقتضای مقام گمشتن است نه گم کردن
 زیرا که ماسبق له الکلام درین شعر گم شدن پسر است و باز آمدن او نه
 بیان گم کردن پدر پسر را چنانکه در شعر سعدی فافهم فانه لطیف - والا حافظ
 که بلیغ تر شعر را ایران است مقتضای مقام را نیکو می شناسد چنانکه
 جائے دیگر می گوید -

۵

چه فرصت بها که گم کردم درین راه
 ز بخت خوانبک غافل خویش
 وقده بلغاشیخ شیراز ہیں ترکیب را اختیار نموده حیث تال
 یکے پر حید زان گم کرده فرزند
 کہ اے روشن گهر پیر خرمند
 وہم محتشم کاشی گوید
 کہ ز سہم خدنگ طاہر روح
 مرغ گم کردہ آشیاں باشد

وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین والصلوة والسلام علی سید المرسلین والہ الطاہرین

پایان نامہ

روحی کج مزاج زبان را کہ از غایت افعال نارسائی سر بگم بیان خجالت فرو برد
 الهست غنچه دلش از صدمت سموم کم سواد پیچمرده یار آئے آل کو کہ بسان حرفیان
 ادا فہم بکجدار و مرز یہائے معنی شناسی دست بر آرد و خود را از جملہ محققان
 فن معانی شمار و خاصہ در بزم ہنر پروران دشوار پسند کہ بناخن طبع دقیقہ رس گرہ
 از رشتہ فکر رسانی کشائند و در عرصہ سخن گوئی و سخن فہمی بر سابقان خوش خرام سابق
 مے آئید ملولفہ

باز چوں رہو ابر افشاند صعوہ از ہتیش فرو ماند
 بانگ تندرچہ مغز کوہ خارو بر طین گس کہ گوش آرد

اما چہ توان کرد کہ در سلسلہ نظام عالم ناتوان را با توانا از تباہی است و
 زشت را با زیبا اختلاط والحق اگر بنائے ملکوتات و دو مان سفلی بر اساس اس اصل نہانند
 عقد تفاوت ریتے میان کوچک و بزرگ باز کشادہ دے بالجملہ جائے
 کہ در شہوار است خر مہرہ کس مگیر ہم بکار است و گوشے کہ یہ نعمہ و کش بلبل بگوش
 بر صد است باصوت دلخراش زاغ ناخوش ادا نیز آشنا ہر چہ فی خواست کہ خود را
 بہ شیوہ مترسمان روزگار عرصہ طعن متعنتان زمان نماید و بروئے سامع باب روو
 قبول انبائے جنس بکشند اما چوں بعضی از لطائف ملکوتات اس فن شریف کہ از وریاز
 در نہانخانہ ضمیر مخفی و محتجب بودہ مقتضی آن بود کہ آن جملہ را بلباس نقوش حروف بجات
 قرطاس جلوہ دہد و بتائید از فی قدم از دائرہ کشمکش بدگمانیہائے انبائے روزگار
 بیروں نہد و مع ذلک دریں باب اصرار بعضی ادا عرۃ و احباب ضمیمہ اس انتصار

آمدہ طوعاً و کرہاً زبان خامہ را بر طبق خلطو اعلیٰ الصالحہ و آخر سنیاً بہ مقالات خطا
و صواب آلودہ ساختہ و در تگ و پوئے میدان نظر و استدلال گاہے دیوانہ و گاہے
فرزانہ تا ختم نے نے نہ دیوانہ ام نہ فرزانہ بل ساقی ازل آنچہ را فراخویمانہ استفاد
ایں دروی کس بخشنا نہ تحقیق یافت بہ نیت و بے ہیج مضالفت در جام طلب ایں
سیہ مست بادہ معنی بر نیت و حکم

بدر ووصاف ترا حکم نیست مگر کش کہ ہر چہ ساقی مار نیت میں لطاف است
بر یاد امام المحققین حجتہ المدقین شیخ عبد القادر جرجانی کہ در شان ادبیات لیت
است مبین و برائے است متین لوش جاں ساختہ و عرفان بزم معنی را بدو سنگانی
بنوا ختم چشم بدو را اگر بدیدہ انصاف بگری کالائے است بنقد جان خریدنی و
ترانہ ایست بگوش ہوش شنیدنی - علم معانی - چنانکہ دانی علمے است گر انما یہ و فنی
است بلند پایہ کہ بے دستیاری آن پائے در راہ سخن فہمی و معنی رسی نتوان ہا و و
بے پامردی آن زبان پیرن گزیدہ و معنی پسندیدہ نتوان کشاد کما قلت

ادبیہ کز یں من ندارد خبر تن آدمی دارد و جان خیر
اگر دامان ارادت فرخ آری ذخیرہ لائی آبدار برداری بہ یقین مے و اتم
کہ آنچہ پر دست ایں فقیر یے بضاعت صورت اتمام پذیرفتہ کمتر از ان است کہ
مے خواستم و بیشتر از ان است کہ مے کاستم اما نظر بہ حالات باختیار حاضر و معلوم
بر غایت و معدوم پروا ختم و خنایائے زوایا بفجوائے کم ترک الاول للآخر
ذخیرہ پس آئندگان ہنر پرور ساختہ

فان وحدت لساناً قائلاً فقل

ہو الاول والاخر والظاهر والباطن وهو کل شیء علیہم بہ تقریب اختتام قطعہ

مستقمن تا رنج طباعت نامہ از زبان خامہ بدیں طراز تراوش یافت قطعہ

جوانے بخوابم در آمد سحر گاہ
چو پرسیدمش کیستی وز کجائی
بحسن ادبستہ نقش مرادم
بگفتا - دیر عجم خوش سوادم

CALL No.

791555
222

ACC. NO.

1991

AUTHOR

روحی، امیر علی

TITLE

دبیر عجم

222 1991 791555
دبیر عجم

Date	No.	Date	No.
	2794		
608.0292.			

RECKED AT THE TIME
DUE

MAULANA AZAD LIBRARY ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY

RULES:—

1. The book must be returned on the date stamped above.
2. A fine of Re. 1-00 per volume per day shall be charged for text-books and 10 Paise per volume per day for general books kept over-due.

